TÉNYEK ÉS TANÚK

Alvah Bessie

Újra Spanyolország

Magvető Könyvkiadó, Budapest

TÉNYEK ÉS TANÚK

MAGVETŐ

Alvah Bessie

Újra Spanyolország

Magvető Könyvkiadó
Budapest

ALVAH BESSIE

SPAIN AGAIN

Fordította

VERES JÚLIA

A szöveget az eredetivel egybevetette

IMRE KATALIN

© 1975 by Alvah Bessie

Hungarian translation Veres Júlia, 1980

Jaiménak

Messzi útjai véremnek.
Sötét szilfák magas kínja!
Mily szelekre bólogattok?
Mily visszhangot vertek vissza?
Milyen jégdarabot érzek,
mi torkom összeszorítja,
halálnál is hidegebben
kulcsolódván vágyaimra?
Mily éles, fájó kiáltás,
szívem szinte széthasítja,
ütése, mint a harangé,
gyász és halál hírét sírja.

Emilio Prados
Simor András fordítása

I.

„Ez az útlevél nem érvényes…”

1.

Egy beszélgetéssel kezdődött 1964 októberében. Egy San Franciscó-i szörnyetegnél dolgoztam (persze megint csak ideiglenesen), akinek hat mozi működtetését engedélyezte a papája, és aki teljesen magától kitalált egy nemzetközi filmfesztivált.

A szörnyeteg kifejezés indokolt, ugyanis három év leforgása alatt én voltam a hetedik, aki propagandista tisztet töltött be ennél az alaknál, akinek egyetlen nevezetessége a Királyi Légierőt felidézni hivatott anakronisztikus bajusza volt (nem volt pilóta) vagy héthüvelyknyi fesztávolsággal.

Hogy ez az álcázás (ami mit sem álcázott) miért dühített, ahelyett hogy szórakoztatott volna, nem tudom. Több mint negyven évvel ezelőtt nem dühített, hogy Spiers professzor a Columbia Egyetemen olyan bajuszt és kecskeszakállat növesztett, akár a három testőr. Sőt tökéletesen átéreztem személyes tragédiáját: szemlátomást francia szeretett volna lenni, és minden gesztusa, arckifejezésének minden rezdülése, de még az is, ahogy angolul beszélt, teljesen és hitelesen gall volt.

Egy propagandistának nem az a dolga, hogy véleménye legyen a termékről, amit propagál. Vagy ha mégis van neki, legyen benne annyi tisztesség, hogy megtartja magának, és nem szaladgálja körül a filmkritikusokat és a vasárnapi újságok szerkesztőit effajta szövegekkel: „Itt egy pár fotó a legújabb moslékról, amit hozunk" vagy „Ez a szemét péntektől megy. Küldjön valami kezdőt, vagy hagyja a fenébe az egészet."

De mikor azon kaptam magam, hogy nemcsak a hat mozival kell foglalkoznom, hanem a pasas saját filmfesztiváljával is (külön fizetés nélkül, de jó csomó túlórával), nem sok hiányzott hozzá, hogy szétvessen a düh.

A benevezett filmek között találtam egyet Franco Spanyolországából is, amelyet a rendező is elkísér: felkészültem rá, hogy első látásra gyűlölni fogom. Kész voltam gyűlölni, olyan átnevelésben nem részesült személyiség lévén, aki – 26 évvel ezelőtt – lövészként harcoltam az ellen a rendszer ellen, amelyet ő és a filmje elméletileg képviselt.

A férfi, akivel a Jack Tar Hotelban találkoztam pár nappal a fesztivál megnyitása előtt, huszonnyolc éves volt. Alacsony, tömött bajusszal és meleg kutyaszemekkel felszerelve. Még gödröcskéi is voltak, és kifejezetten elragadó modora, ami csak még gyanakvóbbá tett. Miért is ne? Ha valaki egy ilyen rendszer megbízott képviselője, egy olyan rendszeré, amelyet világszerte megvetnek, kivéve az igazi hatalom bársonyszékeit a „szabad" világban, a legkevesebb, hogy az illető ne csak egyszerűen kellemes legyen.

Mivel csak néhány szót tudott angolul, és bár folyékonyan beszélt franciául, még kevésbé lehetett érteni, mint engem, aki egyáltalán nem beszéltem folyékonyan, megpróbáltam felelevenítení töredékes spanyol tudásomat, amit a frontvonalbeli ütközetek szüneteiben szedtem fel 1938-ban. Többnyire ilyesfajta hasznos kifejezésekből állt: „Megsebesültem", „Nagyon fáj", „Bal láb", „Hol a vécé?", „Mennyi?", „Éhes vagyok", „A tököm".

Mivel úriember is volt amellett, hogy spanyol fasiszta (az ember egyszerűen nem jut ki Spanyolországból, ha nem *persona grata*, súgta átneveletlen agyam), a

fiatalember, aki először mutatta be játékfilmjét versenyen, udvariasan megkérdezte, hol tanultam meg az anyanyelvét.

– Egyáltalán nem tanultam meg. És nehogy azt higgye, hogy nagy örömére szolgálna megtudni, milyen körülmények között tanultam meg azt a keveset, amit megtanultam. (Hevesen; sőt mérgesen) – Spanyolországban tanultam!

– Mikor?

(Meglehetős ellenségesen) – 1938-ban!

(Szünet) – 1938-ban? (Újabb szünet, végül felnéz a hotelszoba padlójáról, melyet eddig az átlagosnál nagyobb érdeklődéssel tanulmányozott) – A Lincoln-zászlóaljban?

*

Igazából akkor kezdődött az egész, 1938-ban, amikor egy mogyoróbokor alatt ültem egy júniusi éjszakán egy huszonnégy éves férfival. Én harmincnégy éves voltam, és az adjutánsa; ő volt a századparancsnokom. Aaron Lopoffnak hívták.

Holdfényes éjszaka volt, és tökéletesen ártalmatlan dolgokról beszélgettünk, mint például, hogy milyen nehezen sikerült adjutánsként maga mellett tartania, mikor a zászlóaljparancsnokunk, Milton Wolff ragaszkodott hozzá, hogy spanyol adjutánst kerítsen. Arról beszélgettünk, milyen nehéz igazi dohányt szerezni az *avellano* levelek helyett, az élelmezésről, ami erősen leromlott, mióta Franco tavaszi offenzívája kettőbe szelte Spanyolországot.

Aztán Aaron hirtelen megszólalt: – Valamibe belefogtál, Papa, mikor csatlakoztál a Nemzetközi Brigádhoz.

A megjegyzés közhelynek tűnt számomra, és ugyan-

csak közhely volt, ahogyan értelmeztem: azt akarta mondani, hogy kevés esélyem van elevenen kikerülni Spanyolországból. Akkor már tudtuk, hogy a háború elveszett. Tudtuk, mióta az áprilisi visszavonulás kettészelte Spanyolországot, és Franco Tortosánál elérte a Földközi-tengert. Tudtuk, mióta soraink megtizedelődtek, és olyan spanyol *reclutákkal* töltötték fel újra, akik közül sokan még túl fiatalok voltak ahhoz, hogy borotválkozzanak.

De Aaron jobb prófétája lett saját sorsának, mint az enyémnek: géppisztolygolyót kapott a fejébe egy éjszaka akkor augusztusban, miután átkeltünk az Ebro folyón a legnagyobb, az utolsó offenzívában, amelyet a Köztársaság indított. Éjszakai rajtaütést hajtottunk végre a 666-os magaslatról a Sierra Pandolsban, Gandesa felett.

Az evakuálás után Aaront először egy Barcelona melletti kórházba küldték, azt hiszem, Mataróba; utána, mivel nem volt felszerelésük, hogy egy olyan sérülést kezeljenek, amely szétroncsolta az egyik szemét és heveny agyhártyagyulladást okozott, elindították Franciaország felé. Útközben halt meg. Több mint huszonöt évig őriztem egy papírdarabkát, amire ezt írtam: „Aaron. Városi temető. Santa Coloma de las Planes (Gerona megye)." Nem tudom, kitől szereztem ezeket az adatokat, vagy mikor.

Persze Aaron valami egészen másra gondolt akkor éjszaka az *avellano* bokrok tövében, de tizenkét évbe tellett, hogy megértsem, és addigra én már a texasi szövetségi börtönben ültem.

*

Ki a megmondhatója egy esemény eredetének vagy annak, mi indít el egy folyamatot? Akkor kezdődött ta-

lán, amikor 1937-ben a *Brooklyn Sunday Eagle* kiküldött meginterjúvolni André Malraux-t? Előadókörútra jött az Államokba, a spanyol Köztársasági Légierő egyenruhájában jelent meg, és gazdag-szegény egyformán mélyen a zsebébe nyúlt a spanyol egészségügyi orvosi segélyalap számára. Engem megbabonázott, nemcsak azzal, amit képviselt, nemcsak regénye, a *La Condition Humaine* (Az ember sorsa) miatt, hanem, mert soha nem találkoztam rajta kívül olyan emberrel, aki egyszerre tudott beszélni és közben kilélegezni mindkét orrlyukán. (Azt beszélték róla, hogy kábítószeres. Később azt hallottam, hogy Spanyolországban a francia *Deuxième Bureau* ügynöke volt, de sosem hittem el, még akkor sem, mikor De Gaulle tábornok propagandaalkalmazottja lett.)

Akkor kezdődött talán, amikor – Malraux romantikus ösztönző hatására – megvalósítva végre egy 1909-ben született álmot, mikor is láttam, ahogy Wilbur Wright körülrepüli a Manhattan-szigetet, repülőleckéket kezdtem venni egy fiatalembertől, aki maga is nemrég tért vissza Spanyolországból? (Nem – már emlékszem – előbb kezdtem repülni tanulni, semmint Malraux megérkezett.)

Vajon attól erősödött-e meg bennem, hogy miközben repülni tanultam, találkoztam egy híres versenyző és berepülő pilótával, akit meghívtam ebédre – aki három hétig nálunk maradt? És vajon attól-e, hogy mikor végül elment, a feleségem, akivel hét éve éltem együtt, és aki két fiam anyja, kijelentette, hogy beleszeretett?

Onnan ered-e, hogy huszonhat éves koromban feleségül vettem ezt a nagyszerű asszonyt, aki harminckét éves volt, és én, cinikus fiatalember lévén, nem hittem a szerelemben? (1932-ben egy napon felhívott

Oyster Bayből és azt mondta: „Elegem van ebből a viszonyból. Vagy kijössz holnap, és feleségül veszel, vagy eredj a pokolba.")

Akkor kezdődött vajon, mikor nemcsak Joralemon utcai otthonunkból szöktem meg, hanem felmondtam az *Eagle*-nél is, hogy a Spanyol Köztársaságról tudósítsak, és aztán kirúgtak, és úgy döntöttem, hogy magam is Spanyolországba megyek?

Vagy már sokkal korábban kezdődött, mivel irtóztam mindentől, amit az apám képviselt (tőzsdeügynök és gyáros volt), a bátyám pedig úgy fogadta minden szavát, mint a Szentírást? Nem voltam hajlandó ügyvéddé vagy üzletemberré válni. A Columbia Egyetem körül csavarogtam selyem csokornyakkendőben, és rossz verseket írtam, miközben a bátyám a legjobb úton volt, hogy sikeres orvos és sebész váljék belőle, amit az apám tanácsolt neki.

Értelmezzük freudista alapon, vagy alkalmazzuk a marxi dialektikát, ami körülbelül azt mondja, hogy az vagy, amit csinálsz? („Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.") Vagy kotyvaszszuk össze a kettőt, hogy megmagyarázhassuk, miért lesz egy konzervatív republikánus apa egyik fia konzervatív republikánus, a kisebbik fiú meg radikális?

2.

Bárhonnan ered is, akár az elmélet és gyakorlat ágbogából, akár az ellentétek egymásra hatásából (bátorság kontra félelem, kényelem kontra veszély, menekvés kontra elkötelezettség, romantikus hajlamok kontra a működésben levő erők tárgyilagos felbecslése), Spa-

nyolország az életem középpontja lett, a zenit és a nadír, a múlt, a jelen és a jövő.

Hatással volt mindenre, ami azóta történt velem: olyan volt, mintha egy nyílegyenes úton haladnék, és egyszer csak (szinte véletlenül) kilencvenfokos fordulatot tennék – balra. Spanyolország tehet róla, hogy a nevem nem jelent meg többé „tiszteletre méltó" folyóiratokban, elfogadható lett viszont a radikálisok számára. Rákényszerített, hogy a *New Masses* színházi, film- és könyvkritikusa legyek, mivel New Yorkban senki más nem volt hajlandó alkalmazni. Spanyolország juttatott az Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Képviselőházi Bizottság elé 1947-ben, egy velejéig képtelen közjáték után, amelynek során Lotoslandben voltam forgatókönyvíró, és Spanyolország zárt a texasi börtöncellába, mikor e bizottság előtt nem voltam hajlandó politikai nézeteimről és hovatartozásomról nyilatkozni.

Spanyolország tehet róla, hogy a börtön után kétszeresen alkalmazhatatlanná váltam a tiszteletre méltó tömegkommunikációs eszközöknél, és öt évre a Harry Bridges-féle dokkmunkás és raktáros szakszervezet Nemzetközi Irodájánál kötöttem ki. Ezután már háromszorosan alkalmazhatatlan voltam, míg egy San Franciscó-i mulatótulajdonos úgy nem vélte, hogy príma ötlet engem ügyelőként, világosítóként és rejtett konferansziéként alkalmazni hét álló évig: hogy a fenébe ne, hiszen csak heti 85–105 dollárba kerültem neki (a szakszervezet által kikötött minimum százötven dollár volt), és fontosabb vendégeinek elújságolhatta, hogy milyen hírhedt alakot tart a kulisszái mögött.

Befolyásolta majdnem minden könyvkritikámat, amelyet 1939 óta írtam. Még az is ennek tulajdonítha-

tó, hogy a filmfesztivál szörnyeteg igazgatója alkalmazott – nem volt ugyanis még egy ember a városban, aki hajlandó lett volna neki dolgozni. És pozitívumként ez magyarázza talán még azt a tényt is, hogy egyetlen boldog házasságomat egy tősgyökeres spanyol származású, francia nővel kötöttem (Andalucía–Murcia–Alicante).

Aligha tehetek róla, hogy az évtizedek múlása nem homályosította el bennem a képek és hangok szinte tökéletesen pontos emlékét: a fehér és vakító spanyol nyári napot, a csontig hatoló *mistralt* és a fogvacogtató esőt, a beszélgetések, dalok és a zene foszlányait, a zsálya, az érett szőlő, az olívaolajos hordók, a narancsok, a rothadt fügék és a rothadó testek szagát.

Le se kell hunynom a szemem, hogy lássam a paratölgyek és olajfák körvonalait, a vénséges, télen csupaszon kígyózó göcsörtös szőlőtőkéket, a lapos kövekből és vályogból épült, szögletes házakat, a piros cseréptetőket, a parasztasszonyok fekete ruháját és a *pető*-kat, amelyekkel az idősebb férfiak melegen tartják a hasukat, a málló falra emlékeztető viharvert arcokat, a hamvas bőrű fiatal fiúkat és a világon a legszebb fiatal lányok fekete szemét, a csipkés sziklákat, amelyek a katalóniai Pinell-de-Braytől vezető országút mentén emelkednek, ahol – biztos vagyok benne – ma is ott a szamarak taposta ösvény, amely felvezet a csúcsra, amelyet mi 666-os magaslatnak hívtunk, és ahol az amerikai önkéntesek legnagyobb haláltusájukat vívták 1938. augusztus 15-e és augusztus 27-e között.

Nem telt el egyetlen nap 1936. július 18-a óta, hogy ne bújtam volna a napilapokat spanyolországi hírekért; kevés angol, francia vagy spanyol nyelven megjelent könyv maradt olvasatlanul. Ezerszer tört ki be-

lőlem a düh nemcsak a kimondott fasiszták, hanem a liberális hidegháborús lovagok kísérletei miatt is, akik lojális ellenzéknek tekintik magukat, hogy átírják annak a kis háborúnak a történetét, amely egymillió halott spanyolt hagyott hátra, és amely nem szűnt meg egy pillanatra sem azóta, hogy *El Generalisimo* Franco győzedelmes mórjainak nyomában (biztos távolságból) bevonult abba a Madridba, amely majdnem háromévi, igazán egyenlőtlen küzdelemben kitartott.

Mert a Franco propagandistái által írt visszaemlékezéseken túl, amelyek szemrebbenés nélkül állítják, hogy a spanyol nép óriási többsége a Generalisszimuszt támogatta, és hogy Guernicát a „vörösök" rombolták le, és nem Hitler Condor Légiója, még mindig megmaradnak a kifinomultabb hazudozók, akik évtizedek óta nem tesznek egyebet, mint mosakszanak.

Nagylelkűen hajlandóak elismerni, hogy a spanyol háború „igaz" ügy volt, de:

(1) a Köztársaság gyenge volt, és ingadozó;

(2) a háború alatt eluralkodó zűrzavar a Spanyolországban egymással versengő jobb- és baloldali, illetve középutas ideológiák eredménye volt;

(3) az egész rákfenéje a Spanyol Kommunista Párt volt, amely hatalomra tört, szabotált mindent, amivel dolga akadt, és tömegesen gyilkolta ellenfeleit;

(4) a legveszedelmesebb rákfene természetesen a Szovjetunió volt, amely saját aljas indokai miatt a Köztársaság vesztét akarta, és gondoskodott a bukásáról azáltal, hogy megvonta a támogatását. (Adalék: A Szovjetunió ráadásul „ellopta" a Köztársaság aranykészletét, amit megőrzésre küldtek oda.)

Persze ezek a revizionisták hallgatnak arról, hogy az egyetlen támogatás a fegyverek, a pénz és a nem-

zetközi szolidaritás dolgában, amellyel a Köztársaság számolhatott, a szovjet támogatás volt; nem ismerik el, hogy a Köztársaság gyengesége és ingadozása céljainak és reformjainak könyörtelen szabotálásából eredt, annak a belső ellenségnek a részéről, amelyik 1931-ben Hitlerrel és Mussolinival a megdöntésére szövetkezett; ha lehet, törvényes úton, ha nem, hát fegyverrel.

Egyfelől azzal vádolják a Spanyol Kommunista Pártot, hogy félrevezette az embereket (olyan sikerrel vezette őket félre, hogy a párt tagjainak száma harminczezerről háromszázezerre nőtt a háború alatt), majd meg fordítanak egyet a dolgon, és azt mondják, hogy a pártnak szocialista forradalmat kellett volna végrehajtania (ahogy például a trockista P.O.U.M.* hirdette), ahelyett hogy teljes szívvel támogatta volna a Köztársaságot.**

Hiszen nem hord a hátán a föld lángolóbb szívű forradalmárokat a Kormány Lojális Ellenzékénél, akik a mi időnkben és a mi országunkban azt mondták nekünk, hogy a vietnami háború törvénytelen és erkölcstelen – de nem vonulhatunk vissza. Azt is megtudjuk tőlük, hogy a fekete amerikaiak jobb sorsot ér-

* Egyesült Marxista Munkáspárt.

** „Nyilvánvaló, hogy vereségünk döntő okai a következők voltak: Németország és Olaszország fegyveres erőinek közreműködése a felkelők oldalán; Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok vezetőinek összejátszása Olaszországgal és a fasiszta Németországgal a Spanyol Köztársaság elfojtására; a Be Nem Avatkozási Bizottság állandó negatív tevékenysége; a francia határok lezárása és egy sor egyéb nemzetközi összeesküvés a spanyol nép ellen. De mindezek a nyilvánvaló tények nem kendőzhetik el azokat a katonai és politikai hibákat, amelyeket a háború alatt elkövettünk, és amelyek hozzájárultak a vereségünkhöz. Némelyikre utalni fogok." Enrique Lister hadseregtábornok, V. Hadtest, a *Nuestra Guerra* c. könyvéhez írt bevezetőjében. Párizs, Collecion Ebro, 1966 – (az angol fordítás A. B.-től).

demelnének, de rosszul teszik, ha feneketlen elkeseredésükben az utcán „zavarognak", mert a törvényes rendet fenn kell tartani.

A történelem semmiféle újraírása, legyen az bármilyen ötletes vagy cinikus, nem tagadhatja le soha azt a tényt, hogy a világ népeinek többsége azonnal megértette, mi is pontosan a spanyol háború: a spanyol nép tiszta, egyszerű és szívszorongatóan bátor küzdelme azért, hogy országukat ne taszítsák vissza a középkorba. Ezért nyújtottak neki annyi támogatást, amennyit csak tudtak.

Bármennyit hazudozzon is össze a néhai, öntömjénező Johnson, Dean Rusk, az Egyesült Vezérkar, a sajtó, a rádió és a televízió, a megbukott Westmoreland tábornok vagy bármelyik rangos vagy rangtalan csatlósuk, nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy Vietnam lényeges különbségekkel ugyan, de Spanyolország megismétlődése volt, ahol az Egyesült Államok játszotta Hitler és Mussolini szerepét.* A világ népeinek többsége ezért tiltakozott Amerika indokínai „magatartása" ellen, és nem tévesztették meg őket a kifogásaink.

* „A válogatás nélküli népirtó bombatámadások és felderítőpusztító bevetések nem azért történnek, hogy megóvják a vietnami nép szabadságát, vagy hogy védjék őket Kínától. Ezeket az akciókat hideg fejjel számítják ki annak érdekében, hogy biztosítsák az amerikai *place d'armes*-t az ázsiai kontinensen éppúgy, ahogy a fasiszta keresztes hadjárat a spanyol köztársaságiak ellen azt a célt szolgálta, hogy hadműveleti támaszpontot biztosítson egy nagyobb háborúhoz, melynek tervei ekkor már a berlini és római főparancsnokságok asztalán feküdtek. Mi másért terpeszkednének állandó óriási katonai állomáshelyek a Camranh Öbölben és Thaiföldön?" – Robert Colodny, Spain & Vietnam (Spanyolország és Vietnam), New York: Veterans of the Abraham Lincoln Brigade (Az Abraham Lincoln Brigád veteránjai), 1967.

– Lehet, hogy nem tartja a filmemet valami szenzációsnak – mondta az alacsony kis barcelonai ember aznap este, hogy a filmet a San Franciscó-i Filmfesztiválon bemutatták. – De meg kell értenie, hogy az én hazámban valami olyat képvisel, ami egy kicsit forradalminak számít.

Elmosolyodtam. – Éspedig mit?

– Ez az első eset, hogy egy Spanyolországban készült filmben elismerik, hogy egy férjes asszony néha kitör a házasságból, és megcsalja a férjét.

Igaza volt. Mivel a házasságtörés (akárcsak az esztelen erőszak) a második világháborútól fogva az amerikai filmgyártás fémjele, a San Franciscó-i filmkritikusok nem voltak nagyon oda a filmjéért. Elismerték, hogy a rendezés jó, a szereplők jók, az operatőri munka kitűnő, de közhelyesnek találták.

A film fogadtatásához talán az is hozzájárult, hogy a fesztivál olyan rémséges kudarc volt, hogy a bemutatott filmek csak másodlagos szerepet játszottak magának az eseménynek a lerántásában.

Az Igazgató nem rendezett több fesztivált, és a Spanyolországból jött alacsony kis ember újra hazament, de azért azt hiszem, valami jó is történt vele az elutazása előtt: egy fantasztikus alakú finn fényképésznő csapott le rá, aki váratlanul jelent meg a gálaesten, rengeteg géppel és a legmélyebben kivágott estélyiben, amit bordélyház falain kívül valaha is láttam. Abban a pillanatban, hogy belépett a Sheraton Palace Hotel báltermébe, felfigyelt a dús bajuszra és a meleg kutyaszemekre. („A csók bajusz nélkül", mondja egy régi spanyol közmondás, „olyan, akár a tojás só nélkül".)

4.

A fesztivál egy kedd este ért véget. Péntek reggel, tapintatos három nap elteltével, az Igazgató azonnali hatállyal kirúgott.

Mivel a filmfesztivál (és a hat mozi) oly príma állást biztosított, a feleségemmel vettünk egy vadonatúj 1965-ös Mustangot – két héttel az elbocsátásom előtt. Ezután újabb munka nélküli korszak következett, amit csak egy kisebb állás szakított meg egyszer négy hétre; az egyetlen olyan San Franciscó-i mozi hirdetéseivel foglalkoztam, amelyik állandóan jó filmeket játszik (többnyire külföldieket), de nem engedhet meg magának egy főfoglalkozású hirdetési szakembert.

Ha már lúd, legyen kövér: a feleségemet, aki hét éve dolgozott egy nemzetközi társaságnál mint idegennyelvű levelező, váratlanul elbocsátották. (Indokolás nélkül.)

A nagy társaságok azonban (dacára az irántuk érzett átneveletlen és mélységes gyűlöletemnek) néha sokkal nagylelkűbbek és méltányosabbak, mint az egyéni vállalkozók, akik az apjuk támogatásából élnek. Így hát gondos beosztással hitvesem jóvátételi járadékából és végkielégítéséből kezdtünk élni, és ő, gyakorlatias nő lévén (néha *Madame la Caisse*-nek hívom, amikor egy pillanatra feldühödöm a gyakorlatiasságán), átképzési segélyért folyamodott California Államhoz. Úgy hallotta, hogy a bírósági jegyzőkönyvvezetők (gyorsírók) jól keresnek, és beiratkozott egy tanfolyamra, hogy megtanulja ezt a félelmetes tantárgyat.

Ezen a ponton fátyolt borítunk a történetre, melynek során mindketten felvesszük a „juttatásokat", és a feleségem csendesen őrjöngve próbál megbirkózni a

gyorsírógéppel, én pedig hangosan őrjöngve próbálok hozzászokni hirtelen megváltozott természetéhez, és közben regényt írni. (A lélektan búvárait esetleg érdekelheti, hogy amikor a feleségem dühös, franciául káromkodik. Ha nagyon dühös, akkor spanyolul káromkodik. De amikor igazán dühös, akkor arabul káromkodik. Ez talán azzal függ össze, hogy francia állampolgár és spanyol szülők gyereke volt Algériában, és Marokkóban nevelkedett.)

5.

Az év (1964) decemberében egy szerény, spanyol nyelvű karácsonyi üdvözlőlap érkezett, amelyen nem volt feladó, és belül sem volt aláírás, csak egyetlen kezdőbetű. Felbuzdulva a láthatólag puhatolódzó és szánalmas segélykiáltáson, egyoldalas levelet írtam arra a címre, amit a gödröcskés ember adott, mielőtt elutazott San Franciscóból.

Nemsokára megjött a válasz – franciául: „Nagyon tetszett mindaz, amit sikerült megismernem az ön hazájából. Ha akadnak is ott még megoldatlan feladatok, jól látom, hogy az ön népe nagyon fiatal, és idővel képes lesz rá, hogy új hódításokat tegyen a szabadság birodalmában. Szívből remélem."

Ez az ember csak huszonnyolc éves volt, és bár tökéletesen felnőtt módjára viselkedett, kétségeim támadtak afelől, vajon el jutott-e az érettségnek olyan csúcsára (talán a Tibidabó-hegyről, ami Barcelona mögött fekszik?), hogy ilyen modorban ereszkedjék le serdülő nemzetünkhöz.

Azt írta, sajnálja, hogy nem tudtunk többet beszélgetni, amíg itt tartózkodott. Azt írta, új filmet tervez,

egy vígjátékot, és márciusban szeretné elkezdeni a forgatást. Tett egy homályos megjegyzést, hogy bár vígjáték lesz, „mindamellett felvetem a kaland és a tettvágy szükségességének problémáját, hogy kiemelkedhessünk abból a tétlenségből, amely az életünket itt Spanyolországban jellemzi". (Hát ha valami, akkor ez egy *de profundis clamavi*, vagy nem?)

Aztán egy szédítő kijelentés következett, csalókán nyugodt stílusba csomagolva:

„Nagyon »meghatott« (miért idézőjelben?) a könyve, amit spanyol fordításban olvastam. Higgye el nekem, hogy ami engem illet, az egyik legmeghatóbb könyv, amit valaha is olvastam. Három nap alatt kiolvastam, annyira lebilincselt ennek a tiszta és szenvedélyes dokumentumnak a cselekménye . . . Mások nyilvánvalóan könyvének dialektikáját élveznék. Véleményem szerint a könyv legnagyobb értéke, hogy egységet teremt a történelem, a dokumentum és a jellemek belső harca között, és egyszersmind tárgyilagos és éles hangú tanúvallomás . . ."

VISSZAPILLANTÁS: Egyetlen regényem, amit spanyolra fordítottak, Argentínában jelent meg 1957-ben, és az eredeti címe *The Un-Americans* volt. A spanyol címe nyilván még jobban tetszhetett a latin-amerikaiaknak, akik az Északi Kolosszus iránti félelemben és gyűlöletben élnek: *Los Antinorteamericanos*.

Az argentin kiadó szerint összesen négyezer példányt nyomtak belőle, bár paradox módon a barátaim, akik megjárták a déli féltekét, azt állítják, hogy „sikerkönyv" volt minden dél-amerikai országban, Mexikót és Kubát is beleértve.

1966 elején a kiadó váratlanul bejelentette, hogy hamarosan lefordítják és kiadják egy másik könyvemet, az *Inquisition in Eden*-t – bármiféle szerződés

legcsekélyebb említése nélkül. Ezt nehezményeztem, mire elküldte a szerződést. Késlekedtem az aláírásával, és júliusban egy névtelen levelet kaptam:

„... A katonai kormány egyik első intézkedése az volt, hogy támadást intézett a hitelszövetkezetek ellen ... Nos, mi szinte teljes egészében az e szövetkezetek által nyújtott hitelre vagyunk utalva. A fent említett hitel hirtelen megszűnése és a forgalom szinte teljes visszaesése az (újsütetű *coup d'état*) által megfélemlített könyvesboltokban megakadályozza kiadói tevékenységünk folytatását."

Természetesen azonnal írtam az otthoni címére, és éppilyen természetesen soha nem kaptam rá választ. A legkülönfélébb közvetett tudakozódásokba bocsátkoztam a New York-i ügynököm révén egy Buenos Aires-i cégen keresztül, amelyik korábban az ő ügynökeként működött. Mind terméketlennek bizonyult.

Ennek az árnyjátéknak (mely majdnem két évvel az argentin katonai *coup* előtt zajlott) az első furcsa melléktermé volt az a váratlan bejelentés, hogy a férfi, akivel San Franciscóban találkoztam, talált valahogyan egy példányt a könyvemből Spanyolországban. Hogy került oda? Van valami földalatti szervezet, amelyik Franco-ellenes (lojalista-párti) anyagot szállít a Generalisszimusz magánbirodalmába? Titokban terjesztik? Hány példányban? Hogyan találta meg éppen ez az ember ezt a könyvet? Rajta kívül még hányan találtak rá és olvasták ott?

Írtam a meleg kutyaszeműnek, céloztam a kíváncsiságomra (és a munkanélküliségemre), és tréfaképpen felvetettem, hogy nem akar-e segédrendezőnek alkalmazni. Válaszolt.

Nem említette többet a könyvet, de komolyan vette a tréfámat, és elmagyarázta, hogy nagyon bonyolult

lenne elintézni, hogy együtt dolgozzak vele. „Egy amerikai számára az itteni fizetések nagyon alacsonynak tűnhetnek (heti nyolcvan dollár), és nem könnyű egy külföldinek egy spanyol produkcióban dolgozni. Gondolom meg fogja érteni mindezt és a többi nyilvánvaló okot."

Valószínűleg azt hitte, hogy elmebeteg vagyok, így sietve megmagyaráztam, hogy nem vagyok az, és a kérés tréfa volt, bár heti nyolcvan dollár pontosan heti nyolcvan dollárral több annál, mint amennyit jelenleg keresek. Nem kaptam választ – 11 hónapig.

1965 decemberében egy mutatós naptár érkezett az 1966-os évre, rajta egy barcelonai filmgyártó vállalat neve *(Tibidabo Films)*, benne a madridi Prado néhány legszebb festményének színes reprodukciója. Írtunk és megköszöntük az alacsony kis embernek, és küldtünk egy karácsonyi üdvözletet viszonzásul. Semmi válasz.

Más hír sem érkezett egész 1966-ban, csak egy furcsa értesítést kaptam egy barcelonai kiadótól. Mellékeltek egy oldalt egy Buenos Aires-i könyvnagykereskedő katalógusából, mely egy *Maccarthysmo en Hollywood – Bessie, Alvah* című könyv kiadását hirdette – az eltűnt kiadóm égisze alatt... A barcelonai kiadó három példányt kért az eredeti műből *(Inquisition in Eden)*, kettőt „olvasásra, és egyet a cenzorhoz való benyújtásra", valamint a kasztíliai spanyolra és a katalánra való fordítás és kiadás jogát!

Első felbuzdulásomban, amit rögtön el is fojtottam, írni akartam nekik egy levelet azzal, hogy „Megvesztek maguk, vagy mi?". Elmondtam a dolgot a New York-i ügynökömnek, aki azt javasolta, hogy küldjük el a három példányt. Én határozottan azt javasoltam, hogy ne küldjünk semmiféle példányt, ugyanis az égvilágon semmi esélye sincs, hogy egy Franco-ellenes

könyv, egy radikális könyv túlélné az első olvasást a kiadóhivatalban, nemhogy a madridi *Censurát*. Az ügynököm mégis elküldött egy példányt. Semmi válasz.

1966 végén egyszerű karácsonyi lap érkezett, tudatva velünk, hogy a kis ember befejezte második játékfilmjének forgatását. „*Es una comedia muy bonita*", írta. Hosszú levélben válaszoltunk 1967. január elsején, amire egyáltalán nem érkezett semmiféle válasz.

A fenébe vele, gondoltam. Mit képzel, mi vagyok én, valami . . .?

Az első figyelmeztető jelek 1967 elején érkeztek. Egy New York-i folyóirat-szerkesztő váratlanul írt nekem, hogy nemrég találkozott egy barátommal, akit több mint tizenöt éve nem láttam. Ez a barát nemrég Madridban járt, ahol megtudta, hogy „a legfelkapottabb földalatti könyv Spanyolországban – nem tréfálok – a . . . *Los Antinorteamericanos*"!

Írtam rég nem látott barátomnak New Yorkba, és megkérdeztem: „Hogyhogy?" Számtalan kérdést tettem fel. Tudni akartam, honnan hallott a dologról, hogyan terjed a könyv, vajon az argentin kiadásról van-e szó, vagy egy spanyol kalózkiadásról, milyen széles körben olvassák, látott-e példányt belőle, és nem tudja-e, hogyan szerezhetnék egyet?

A válasz váratott magára, és én merész ábrándokat szőttem, nem az óriási tiszteletdíjakról, amit suba alatt vagy nyíltan kaphatnék, hanem arról, hogy a regényem csendben és hatékonyan közreműködik a Generalisszimusz uralmának aláásásában, és hozzájárul – a maga csekély és szerény eszközeivel – valamikori megdöntéséhez.

Hát nem nyújt-e igaz képet a spanyol háború bizonyos vonatkozásairól (és egyúttal a konformizmus elő-

retöréséről az USA-ban)? Nem magával ragadó-e a „dialektikája"? Nem teremt-e egységet történelem, dokumentum és a jellemek belső harca között, és nem tárgyilagos tanúvallomás-e egyszersmind? Nem volt-e hangos bukás a saját hazámban – nem támadták-e megveszekedetten, ha éppen nem hallgatták agyon – és nem bizonyították-e éppen ezzel az értékét?

A távozó Nemzetközi Brigádokat búcsúztató beszédében Dolores Ibarruri *(La Pasionaria)* azt mondta Barcelonában: „Nem felejtünk benneteket, és amikor a béke olajága újra levelet hajt, és összefonódik a Spanyol Köztársaság győzelmének babérjaival – gyertek vissza!... Gyertek vissza hozzánk. Azok közületek, akiknek nincs hazája, nálunk hazára lelnek, azok, akik barátok nélkül éltek, nálunk barátokra találnak, és mindannyiótok megtalálja az egész spanyol nép szeretetét és háláját..." (A tiszteletbeli állampolgárságnak ez a hallgatólagos ígérete kezdett ígéretesebbnek látszani.)

Amikor a barátom végre válaszolt, pusztán azt közölte, hogy Madridban találkozott egy filmrendezővel és egy producerrel, akik mindketten olvasták és nagyra tartották a regényemet. Hogy milyen széles körben terjed, azt nem tudja, de megadta mindkettőjük nevét (teljesen ismeretlenek voltak számomra), és azt tanácsolta, hogy írjak valamelyiküknek, „és válaszolni fognak, mert mindketten csodálnak téged és a könyvet".

Természetesen azonnal írtam – és a lehető legtapintatosabban feltettem a kérdéseimet. Természetesen sose kaptam választ.

6.

Aztán lecsapott a mennykő. Egy 1967. szeptember 26-án kelt levél hidegvérrel olyan ajánlatot tett, ami egyszerűen képtelenségnek tűnt. Egy spanyol filmgyártó társaság, írta a gödröcskés ember, az ő határozott kívánságára meghív Barcelonába, „azonnal", és összes költségeim megtérítésével.

„Új forgatókönyvet írok", szólt a levél, „amely egy olyan emberről szól, aki valamikor a spanyol polgárháborúban harcolt, és a köztársaságiak oldalán szolgált mint orvos. Ez az ember amerikai, és visszatér Spanyolországba, hogy részt vegyen egy orvosi kongresszuson (idegsebész). Rendkívüli hatással van rá az élmény, hogy újra Barcelonában találja magát harmincévi távollét után. Mikor vége a kongresszusnak, visszamegy az Egyesült Államokba."

„A cselekmény ennél sokkal bonyolultabb, bemutatja, hogyan fedezi fel a főhős az ország mai valóságát, szembesítve a háborús időszak iránt érzett nosztalgiájával."

„Azt hiszem, ez a téma megkapó, és bizonyára érdekelni fogja önt. Ezért felvetem a kérdést, hajlandó-e együttműködni velem . . ."

Ajánlatával ezernyi kérdést vetett fel az esetleges közreműködésemen kívül. Felidézte annak szellemét, hogy a saját hazámban húsz kemény éve feketelistára tettek a filmiparban – és most íme, megkísértett azzal a lehetőséggel, hogy ismét olyan szakmában dolgozzam, amit a velejéig élvezek.

Naiv módon (?) olyan embert hívott Spanyolországba, aki több mint harminc éve az ottani rendszer esküdt ellensége; aki lankadatlanul küzdött ellene szóval és tollal; aki éppen azon a héten vállalta el, hogy

újabb beszédet tart a Nemzetközi Brigádok harminc-éves évfordulója alkalmából egy Los Angeles-i templom szószékéről, és aki – éppen amikor megkapta a levelét – olyan heves támadást intézett a spanyol fasizmus ellen, amilyenre egyáltalán képes volt.

Megválaszolhatatlan kérdéseket vetett fel, de mivel ő vetette fel, elhatároztam, hogy átfogalmazom őket.

„. . . Mit akar elmondani ebben a filmben? Képes lesz-e elmondani, amit akar? Az amerikai orvos figurája rettentően tetszik; megértem, mit érzett, mikor visszatért Spanyolországba . . . Hogyan változik meg az állásfoglalása? Megváltozik-e az állásfoglalása, mire hazatér az Egyesült Államokba? Mit érez azzal kapcsolatban, amit harminc évvel ezelőtt Spanyolországban csinált?"

Naiv módon feleletet vártam ezekre a kérdésekre, és két hét múlva megjött a válasz, amely egyetlenegyre sem adott feleletet. Mentegetőzött amiatt, hogy az oda-vissza útiköltségen és egy ezer pesetás napidíjon kívül (akkor kb. 16 dollár), a gyártó cég nem tudja valódi értéke szerint megfizetni a munkámat – mint forgatókönyvíróét. (Volt idő, amikor hatszáz dollárt „értem" egy hétre. Most hajszál pontosan egy garast sem értem.)

Azt írta, „nem részletezheti" aprólékosabban a történetet annál, mint amit már elmondott, de a következő részleteket tette hozzá: „. . . Barcelonába visszatérve minden emléke újraéled, és keresni kezdi Maríát, volt szerelmét. María helyett a lányát, Fascinationt találja meg. De a kapcsolatnak nem lehet jövője. Visszatér az Egyesült Államokba." (Ahá! kiáltott fel hangosan átneveletlen agyam, szóval egy ócska szerelmi történet, ami elblicceli az összes valódi kérdést, és nem mond semmit.)

Tudni akarta, hogy amennyiben jönni szándékozom (márpedig megírtam neki, hogy a feleségem nélkül nem jövök, és finoman céloztam rá, hogy az ő jegyét is meg kellene fizetniük), „nyílt" jegyet küldjön-e, vagy jobb szeretném, ha a megérkezésemkor térítenék meg az árát? (A feleségemről nem szólt egy árva szót se.) Arra is gondolt, hogy talán segíthetnék neki megnyerni egy jó színészt a főszerepre, olyasvalakit, mint William Holden, Henry Fonda, James Mason vagy Yves Montand. A vállalat hajlandó lenne egy ilyen színésznek – harmincezer dollár tiszteletdíjat fizetni.

Nem tudtam, sírjak-e vagy nevessek. Harmincezer dollár Henry Fondának? Vagy Yves Montand-nak? Egy szabályos nagyfilm forgatásáért, három hét időtartamra – annyi időre, amennyire szerinte rám is szükség van?

Öt percet sem beszéltem a feleségemmel, és a következő táviratot küldtem: KÜLDJÖN EGY RETÚRJEGYET AZ AIR FRANCE SAN FRANCISCÓ-I IRODÁJÁN KERESZTÜL; LEVÉL MEGY.

A levélben, ami ment, az állt, hogy mindketten beadtuk a kérelmet útlevelünk felújítására. Azt írtam, hogy a feleségem egy-két hét múlva jönne utánam. A lelkére kötöttem, nehogy egy harmincnapos „kiránduló" jegyet vegyen, mivel a feleségem és én meg szeretnénk ragadni a kínálkozó alkalmat, hogy körülnézzünk egy kicsit Franciaországban és Marokkóban, ha a spanyolországi munkának vége. Megírtam, hogy ne is reménykedjen abban, hogy egy olyan nagyságrendű és hírű színészt, mint William Holden vagy akár James Mason, harmincezer dollárért megszerezhet. Egy szót sem írtam arról, mi megy végbe valakiben, aki huszonkilenc év után esetleg újra visszatérhet Spanyolországba, abba a Spanyolországba, amelyet mély-

ségesen szeret, de amelyet még mindig az a spanyol mészáros tart uralma alatt, akinek a hatalmát kizárólag az biztosítja, hogy ennek a valakinek a saját hazája mind a mai napig pénzzel, fegyverrel és támaszpontokkal látja el.

Ami ebben a valakiben végbement, nem különbözött semmiben a heveny szkizofréniás állapottól. Gondolatai és érzelmei rakétasebességgel száguldoztak, míg a teste szinte megbénult. Felváltva látta magát nemzetközi *agent provocateur*-nek – és árulónak. Mindig megvetéssel rótta fel a spanyol háború több veteránjának, hogy visszatértek a tett színhelyére, akárcsak számtalan barátjának, hogy kemény munkával megkeresett amerikai turista-dollárjaikkal ennek a rendszernek a zsebeit tömik.

Eszébe jutott, hogy amikor először utazott Spanyolországba, az útlevelébe bepecsételték, hogy SPANYOLORSZÁGBA VALÓ UTAZÁSRA NEM ÉRVÉNYES. Nos, 1938-ban nem használta az útlevelét erre a célra. Arra használta, hogy Franciaországba utazzon, és több száz más külföldivel megmászta a Pireneusok hegyeit egy januári éjszakán, hogy Spanyolországba jusson. Ami az amerikai külügyminisztériumot illeti, ez szemlátomást nem jelentett különbséget, mivel hazatértekor egykettőre bevonták az útlevelét, és nem voltak hajlandók visszaadni.

Egyébként ezek után egészen 1961-ig nem adott be újabb útlevélkérelmet, nemcsak azért, mert nem volt pénze utazásra, hanem mert – jó néhány évig – az útlevélkérelemhez egy eskü alatti vallomás is tartozott arról, hogy a kérelmező nem kommunista; és ha a fene fenét eszik, sem volt hajlandó aláírni semmiféle esküt, semmilyen kormány számára, abban a témakörben, hogy ő ez vagy az-e, vagy sem, illetve, hogy ebben

vagy abban hisz-e, vagy sem, vagy hogy ezzel vagy amazzal kapcsolatban áll-e, vagy sem.

Amikor 1961-ben újabb útlevelet szerzett, mert meghívták (költségtérítéssel) a Nemzetközi Brigád 25-ik évfordulójának megemlékezésére Kelet-Berlinbe, nem volt ilyen fogadalom, de volt egy szakasz, amelyik megkövetelte, hogy írásban tegyen nyilatkozatot: „1938-ban a Nemzetközi Brigádban szolgáltam, amely a Spanyol Köztársasági (Lojalista) Hadsereg része volt. Nem tettem hűségesküt a spanyol kormánynak, és nem szavaztam semmilyen választáson."

Ebbe az útlevélbe az volt bepecsételve, hogy „nem érvényes" Kína, Korea, Vietnam, Albánia és Kuba kommunista irányítás alatt álló területeire és az azokon belüli utazásra. Nem volt érvénytelenítve a Német Demokratikus Köztársaság területére, mivel ez a 17 milliós nemzet, amelyet 1949-ben alapítottak, a Külügyminisztérium számára egyszerűen nem létezett. (Ma létezik.) Magát az utazást romantikusan úgy tekintette mint erényei jutalmát.

Az erény 1965-ben újabb jutalmazásban részesült, egy másik meghívás formájában Berlinbe és Weimarba, egy nemzetközi írókongresszusra. De a Külügyminisztérium éppen akkor hisztérikus rohamot kapott egy amerikai miatt, aki Fidel Castro oldalán harcolt, és egy ügyvéd közbenjárására (valamint az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának egy hasonló ügyben született döntésére) volt szükség, hogy ki lehessen csikarni az útlevelet a minisztérium ezen osztályát irányító nagy tekintélyű hölgy forró kis kezéből.

A szeptember 29-i levél megérkezése után azonnal az útlevelünk megújításáért folyamodtunk. Azt mondtam a feleségemnek, hogy az enyémet nem fogják megújítani, mire kinevetett. Az ő útlevele 48 óra múlva

megérkezett. Én csak nevettem rajta. De végül is ő nevetett utoljára, mert öt nap múlva az enyém is megjött. (Valami titokzatos oknál fogva Albániába most lehetett utazni, de két új tiltott ország keletkezett – a Szír-Arab Köztársaság és az Egyesült Arab Köztársaság – amivel összesen hatra emelkedett az amerikaiak számára elérhetetlen országok száma. Ez a kis világ egyre kisebb lesz.)

A jegy nem jött meg Barcelonából. Helyette egy rejtélyes spanyol nyelvű távirat érkezett: (október) 23-ÁN HÉTFŐN TÁVIRATOT FOG KAPNI, MELY IGAZOLJA JEGY MEGKÜLDÉSÉT AIR FRANCE-NAK. (Madridból jött.)

Elérkezett és elmúlt a 23-a, és 24-én én táviratoztam Barcelonába: NEM KAPTAM TÁVIRATOT SE JEGYET. SÜRGŐS ÉRTESÍTÉST KÉREK.

25-én reggel 8-kor újabb távirat jött Madridból, mégpedig: MAI NAPON ÖN NEVÉRE JEGY AIR FRANCE-NAK. ÉRTESÍTSEN BARCELONÁBA ÉRKEZTEKOR.

Aztán elharapódzott a szkizofrénia. Ugyanaznap reggel 9-kor a TWA felhívott, és közölte, hogy van náluk egy jegyem San Franciscóból – Madridba. Mondtam a TWA-nak, hogy valóban várok egy jegyet, de nem Madridba, hanem Barcelonába, és nem a TWA-tól, hanem az Air France-tól. A TWA-s kisasszony rendkívül diplomatikus volt, és megígérte, hogy érdeklődik az Air France-nál a nevemben.

Fél 10-kor telefonált az Air France, hogy náluk van egy jegyem. Nem, az Air France-os kisasszony nem beszélt a TWA-s kisasszonnyal. Igen, a jegy Barcelonába szól. A jegyet nem a kis ember barcelonai filmgyártó vállalata vásárolta, amit *Tibidabo Films*-nek hívnak, hanem egy madridi filmgyár, a *Pandora*

Films. Ezenkívül nem „nyílt" jegy volt; de még csak nem is harmincnapos kirándulójegy. 21 napos kirándulójegy volt, amit persze Barcelonában be lehet cserélni nyílt jegyre, további 205 dollár lefizetése ellenében.

Pandora a javából!

Az Air France-os kisasszony tudomásunkra hozta, hogy a Párizs–Barcelona csatlakozó járaton egy *Iberia*-gép közlekedik, és megtáviratoztuk az értesítést, hogy együtt érkezünk október 31-én az IB 191-es járattal. (Nem érkeztünk meg, de a történetnek ez a része később következik, ha egyáltalán.)

Eddigre ugyanis valóban eluralkodott a szkizofrénia – nem az *Iberiá*-é, nem a *Pandorá*-é, nem a *Tibidabó*-é, nem a TWA-é, nem is az *Air France*-é, hanem az enyém. Hirtelen eszembe jutott a szóbeszéd, hogy a Nemzetközi Brigádok teljes nyilvántartását lefoglalták, mikor Barcelona 1939-ben a fasiszták kezébe került. Még az N. B. iroda címe is beugrott: Pasaje Mendez Vigo 5.

Elgondolkoztam, hogy vajon miért írtam éppen most egy könyvkritikát – nem a (republikánus) *San Francisco Chronicle,* nem is a független baloldali képeslap, a *Ramparts,* hanem a radikális és szocialista *People's World* számára – tán halálvágyból? A könyv ismét egy újabb kísérlet volt a spanyol háború történetének újraírására Paco *el Puto* éleselméjűségének alapján (mindenesetre mi így hívtuk annak idején). A szerzője nem akármilyen egyszerű mezei vagy melegházi fasiszta volt, hanem olyan személy, aki szerényen azt nyilatkozta magáról, hogy ő „az az ember, aki meggyújtotta a spanyol polgárháború gyújtózsinórját", amikor repülőgépet bérelt Paco számára, hogy a Kanári-szigetekről Észak-Afrikába repülhessen és a tá-

bornokok felkelésének az élére állhasson, akik egyébként hűségesküt tettek a Köztársaságnak.

Eszembe jutott a szentbeszéd, amit Los Angeles Első Unitárius Templomának szószékéről prédikáltam néhány nappal azelőtt. Több csúnya dolog mellett ezeket mondtam:

„Önök tudják, hogy 1951 óta támogatjuk Francisco Francót és csatlósait – dollármilliárdokkal és fegyverekkel népének elnyomására, támaszpontokkal, repülőterekkel és politikai erővel, korábbi szállascsinálói, Hitler és Mussolini örökébe lépve, éppúgy, ahogy a legyőzött franciák örökébe léptünk Vietnamban – egy különbséggel.

Önök tudják, hogy a mi támogatásunk ... egyedül felelős ennek a 28 éves fasiszta diktatúrának a folyamatos fennállásáért ... Májusban a madridi és a barcelonai egyetemet bezáratta a kormány, és fegyveres rendőrség foglalta el mindkét egyetemi várost ... – de előtte a diákok világosan kifejezést adtak érzéseiknek: letépték Franco fényképeit a tantermek faláról, mint ahogy április 28-án tüntetéseket rendeztek a vietnami háború ellen, elégették az amerikai zászlót és egy Lyndon Baines Johnsont jelképező bábut ...

... van határa, az amerikai vagyonnak, hangoztattam derűlátóan, amely lezúdul a mohó, törtető Franco, Salazar, Csang Kaj-sek, Ky és Thieu tábornokok patkánylyukaiba. Van határa az amerikai hadierőnek, a Pentagon ama rögeszméje ellenére, hogy elég több bombát leszórni, mint amennyit valaha is leszórtak a történelem folyamán, és a Nemzeti Felszabadítási Front, sőt Vietnam népe is egyszerűen eltűnik ...

Természetesen megrendítő egy hűséges amerikai

számára, ha abba a helyzetbe kerül, hogy örvendezik az amerikai fegyverek elkerülhetetlen vereségén Vietnamban, mint ahogy az a gondolat is, hogy szeretett hazánk a félelem, a gyűlölet és a megvetés tárgya szerte a világon. De ma éppen ez történik velünk, és ezért a vietnami nép eljövendő szabadsága éppolyan tökéletesen biztos, mint a spanyol nép szabadsága . . ."

Eszembe jutott, hogy valaki kért egy példányt a beszédemből, és én odaadtam neki. Egy *España Libre* nevű újságtól jött, és arra gondoltam: nyilván mindent, ami az USA-ban Spanyolországról megjelenik – különösen egy antifasiszta lapban –, kivágnak és elküldenek Madridba.

Felötlött, hogy a beszéd után még valaki hozzám lépett a templom udvarán, és én egy pillanatig nem ismertem fel, hiszen végtére is sok-sok éve nem láttam, és most . . . igen, legalább nyolcvanéves lehet.

Hozzám lépett, törékeny öregember volt, mosolygó arccal – a szemét azonnal felismertem –, és azt mondta: „Ma nem éreztem valami jól magam, de tudtam, hogy el kell jönnöm."

Mindkét kezével megszorította a kezemet, arcon csókolt, és azt mondta: „Örültem annak, amit Aaronról mondtál."

Hogyan mondhatnám el Aaron apjának, hogy abba az országba megyek, amelynek földjében immár huszonkilenc éve nyugszik a fia? És hogy miért megyek?

Hirtelen felötlött bennem, milyen megvetést éreztem Ernest Hemingway iránt, amikor azt a cikksorozatot olvastam, amit a *Life* számára írt 1960-ban, a háború óta tett első spanyolországi útjáról. Előkotortam a cikkeket a dossziéimból, újra elolvastam az elsőt, és ugyanazt a megvetést éreztem:

„Furcsa volt újra visszatérni Spanyolországba. Sosem hittem, hogy viszontláthatom azt az országot, amelyet második hazámként szerettem, és nem lettem volna hajlandó visszatérni mindaddig, míg ottani barátaim közül bárki is börtönben van. De 1953 tavaszán Kubában beszéltem néhány *jó baráttal, akik szemben álló felekként harcoltak* a spanyol polgárháborúban... és mindannyian úgy vélték, hogy *tisztességgel* visszatérhetek Spanyolországba, ha nem tagadok meg semmit, amit írtam, és *befogom a számat, ha politikáról van szó...*" (Kiemelés tőlem, A. B.)

Szavak, amiket (természetesen) pirossal húztam alá, ugrottak elém: komikus eposzba illő szavak, mint például „ha ugyan még szabadlábon voltunk"; megvetésre méltó szavak, mint „Marynek nem eshetett baja, hiszen soha életében nem járt Spanyolországban, és csak a legelőkelőbb embereket ismerte..." és hogy Biarritzban „a legelőkelőbb társaság néhány tagja már alig várta, hogy csatlakozzék hozzánk", és egyikük kapott „egy levelet Miguel Primo de Rivera hercegtől, az akkori londoni spanyol nagykövettől".

Aztán óriási drámai jelenetet festett arról, hogy amikor átkelt a határon, és megkérdezték tőle, ő-e Ernest Hemingway, „enyhén vigyázállásba vágtam magam, és azt feleltem: *»A sus ordenes«*, ami spanyolul nemcsak annyit jelent, hogy parancsára, hanem hogy rendelkezzen velem. Többször láttam és hallottam, ahogy a legkülönfélébb körülmények között használták, és remélem, hogy helyesen mondtam, és a megfelelő hangsúllyal."

Aztán akárhányszor megállították a társaságot az ellenőrzési pontokon, „azt vártam, hogy feltartóztatnak vagy visszaküldenek a határra", de egy olasz ba-

rátja, aki vele utazott, „annak idején lovassági tiszt volt, és Rommellel harcolt, nagyon közeli, bizalmas barátunk volt, nálunk lakott Kubában . . ."

Hát Hemingwaynek mindenesetre jó ürügye volt visszatérni Spanyolországba 1959-ben: a LIFE felkérte, „írjon beszámolót Spanyolország két nagy matadorának, Luis Miguel Dominguinnek és Antonio Ordoneznek a történelmi versengéséről", és Hemingway látni akarta a bikaviadalokat. Volt-e nekem is ilyen jó ürügyem? „Tisztességes" lenne-e egy ilyen visszatérés? Az mindenesetre biztos, hogy nekem nem voltak barátaim a legelőkelőbb társaságokban, sem olyan jó barátaim, akik mindkét oldalon harcoltak, sem olyan közeli és bizalmas barátaim, akik nálunk laktak, és azelőtt Hitler *Afrika Korps*-ában harcoltak, és amennyiben valaha is eljutok oda, eszem ágában sincs befogni a számat a politikáról, ha mód van rá, hogy kinyissam.

És hirtelen felötlött bennem (ennyire átneveletlen volt az agyam), hogy a férfi, akivel három évvel azelőtt San Franciscóban találkoztam (1) őrült, (2) felelőtlen vagy (3) a legokosabb fasiszta ügynök mind között.

Tudtam, hogy könyveim (és nyilván egyes cikkeim és beszédeim is) eljutottak Madridba, mert láttam őket az 1939 óta íródott spanyol fasiszta irodalom indexlistáján, mintegy reklámozva interpretációjukat a Generalisszimusznak az antikrisztus ellen vezetett nagy keresztes hadjáratáról.

Ezek szerint így akarnak Spanyolországba csábítani, hogy kivégezhessenek. Nevetve meséltem mindezt a feleségemnek, aki úgy nézett rám, mintha én őrültem volna meg. Még azt is mondtam: „A fenébe is, mikor 1938-ban Spanyolországba mentem, kész voltam meg-

halni, és ha huszonkilenc év múlva halok meg Spanyolországban, nem tudok illőbb véget elképzelni."

Kifejtettem elméletemet olyan közeli és bizalmas barátaimnak, akiknek több a politikai érzéke, mint amennyi nekem valaha is lesz, még ha kétszer ennyi ideig élek is, és azt felelték: „Abszurdum. Ha ki akarnának nyírni, rengeteg olcsóbb módja is van, mint hogy fizessék az utadat Barcelonába."

Mivel közeli és bizalmas barátok voltak, nem felelték azt, amit felelniük kellett volna: „Egyébként mi a fenét képzelsz, ki vagy te?" De ugyanezek a barátok, miután kizárták a lehetőséget, hogy bármelyikünknek is baja eshet, biztattak, hogy értesítsem az Amerikai Polgári Szabadságjogok Szervezetét, hogy hová megyek, és mit fogok csinálni; értesíts egy helyi ügyvédet is, mondták, értesítsd a New York-i ügynököd et, és értesítsd az Abraham Lincoln Brigád Veteránjai titkárát.

Az A. P. Sz. Sz.-t nem értesítettem.

II.

Todo va mejor con Coca-Cola.

A *Caravelle* ablakán át semmi sem látszott Franciaországból. Az út Párizsból (ahol előző este lekéstük az Iberia gépét) Barcelonába nem tart tovább másfél óránál, és nem láttunk egyebet, mint a felhőtakaró tetejét. Hol volt már a DC–3-asok régi szép ideje, amikor az ember legalább a tájból láthatott valamit, kivéve ha egész úton a műszerek mellett volt. A sugárhajtású gépekből többnyire nem látni semmit.

Aztán egy órával a felszállás után, mintegy vezényszóra, szétnyíltak a felhők, és ott voltak a Pireneusok, bár nem egészen ugyanúgy, ahogy utoljára láttam őket a vonatból, amelyik 1938. december 2-án futott ki Ripollból a zenekar hangjai, zászlók és babérok – a távozó veteránoknak szóló tiszteletadás közepette. Megérkeztünk Puigcerdába, és egy órával azután, hogy elhagytuk, a fasiszta gépek lebombázták; egy másfajta *despedida,* az igaz, de olyan, amihez megtanultunk hozzászokni.

Ahogy lenéztem a gépről, úgy véltem, ki tudom venni a csempészösvényeket, amiket azon az oly régi januári éjszakán megmásztunk. Talán valóban ki is vettem őket, hiszen már túljutottunk a határon, és Figueras és a San Fernando-erőd felett repültünk, ahol akkor egy hétre megszálltunk a megérkezésünk után. A Földközi-tenger balra terült el alattunk, nem volt olyan kék, mint ahogy emlékeztem rá (végül is november volt), és valami szörnyű dolog történt velem, mert zokogni kezdtem, és nem tudtam uralkodni magamon, míg a feleségem meg nem fogta és meg nem szorította

a kezem. – Ne haragudj – mondtam. – Nem tehetek róla.

Geronától fogva ereszkedni kezdtünk, és közeledett a partvonal, már látni lehetett Barcelonát, és a feleségem megkérdezte: – Nagyon megváltozott? – és én azt válaszoltam: – Sosem láttam a levegőből.

Szó, mi szó, valóban nagyobbnak látszott, és a várostól délre óriási és szörnyűséges építkezések terültek el, szögletes lakó- vagy gyárépületek tömbjei; nehéz volt megállapítani, micsodák.

A kis ember az alacsony korlát mögött állt; sütött a nap, elég meleg volt. Mosolygott és integetett, még kisebbnek látszott, mint három évvel azelőtt, csak a bajusza volt még sokkal bozontosabb. Aztán szem elől vesztettem, bennünket pedig keresztültereltek egy ajtón két POLICIA feliratú fülke felé, és eszelősen arra gondoltam, hát nem szabadít ki innen minket, csak nem hagyja, hogy a rendőrség markába kerüljek? Ernest Hemingway jutott eszembe, és kicsit szégyelltem az iránta érzett megvetésemet, mert pontosan ugyanaz történt velem, kivéve, hogy nem volt alkalmam azt mondani „*A sus ordenes*", és feltehetőleg akkor sem mondtam volna, ha van.

A zsaru a fülkében hosszasan és alaposan nézegette az útlevelemet (a feleségem előttem ment), és pontosan, ahogy Hemingway leírta, egyáltalán nem is nézett rám, hanem némi hatásszünet után lepecsételte az útlevelet, és visszaadta.

– Ez Jaime Camino – mondtam a feleségemnek legrosszabb spanyolságommal, neki pedig azt: – *Quiero presentar mi esposa, Sylviane.*

Hogy ezután mi történt, nem tudom a részletek sorrendjében felidézni. Az idő összecsuklott, akár egy harmonika; nem sokkal dél után érkeztünk meg, és

egyszerre csak este lett. Nem emlékszem, hogy taxival mentünk-e be a városba, vagy Jaime vitt be minket. Emlékszem, láttam egy táblát a következő felirattal: *Bienvenida a Barcelona, Ciudad de Ferias y Congresos.* (Miféle vásárok? Miféle kongresszusok?) Emlékszem egy széles sugárútra és egy óriási, szögletes, otromba épületre, rajta hatalmas felirattal: SEARS.

Emlékszem, láttam a *Falange* jelvényét, a jármot a nyilakkal, fémből vagy fából, kifestve, a városba vezető autóút mentén, és éreztem, hogy a seb a szívemben újra felfakad, ahogy mindig, ha ezt a jelvényt (vagy a horogkeresztet) látom.

Hatalmas új épületeket láttam üvegből és acélból, minden különösebb kecsesség és báj híján, de „modernek" voltak, akár a hasonló épületek New Yorkban vagy San Franciscóban, Casablancában vagy Rabatban, Párizsban vagy akár Kelet-Berlinben. Nem illettek Spanyolországba; bár ami azt illeti, kétlem, hogy bárhová is illenének.

Majdnem minden utcában és a terek kiemelkedő pontjain feliratok díszelegtek, biztosítva arról, hogy *Todo va mejor con Coca-Cola.* Eszembe jutott, hogy valamikor kisebbfajta lázadás tört ki amiatt, amit a franciák első ízben neveztek Európa *„Coca-colonizációjának"*, de az ellenszegülés nyilván elpárolgott azóta, hiszen a *Coca-Cola* rég eluralkodott Európa összes kapitalista országában, sőt még Észak-Afrikában is. (Joan Crawford *Pepsi-Colá*-ja még nem nyomta rá a bélyegét a világra.)

Jaime egy szállodába vitt bennünket, és mikor bekanyarodtunk a körútról, amely ismerősnek tűnt, megkérdeztem: – Ez nem a Diagonal? – Mosolygott és

azt felelte: – De igen. Csak most Avenida del Generalisimo Francisco Francónak hívják.

A szerény, de jól felszerelt, modern szállodában a fekete hajú, fiatal portás, aki kiköpött hollywoodi spanyol strici lehetett volna a hosszú barkójával, ragaszkodott hozzá, hogy egészen elfogadható angolsággal válaszoljon, amikor (jó vagy rossz) spanyolsággal megszólítottam. – Útleveleket – mondta, és mikor mindketten átnyújtottuk, mosolyogva visszatolta a feleségemét a pulton keresztül, mondván: – A nő útlevele nem kell.

Dühösen néztem rá, a feleségemre meg tanácstalanul, aki azt mondta: – Spanyolországban vagyunk, drágám – hiszen tudod?

Jaime odavetett valami megjegyzést, hogy árengedményt kapunk a szállodában, mert az igazgató a barátja, és már ott sem volt, de megígérte, hogy időben visszajön, és elvisz bennünket vacsorázni.

Vissza is jött. Sétáltunk, és nyilván rossz franciasággal és még rosszabb spanyolsággal beszéltem hozzá, kérdéseket tettem fel, amikre sosem volt módja válaszolni, mert már jött a következő.

Sétáltunk az Avenidán, elérkeztünk a Paseo de Graciához, és egyszer csak 1938 volt megint, egyike ama két alkalomnak, mikor 48 órás eltávozást kaptam, kivéve hogy a *plátanók* ágai most csupaszok voltak, és az utcán őrülten száguldozó autók fényszórói világítottak, ahelyett hogy ki lettek volna kapcsolva. Az utcán voltak ugyan nyílt árkok, de nem a bombázás miatt. Az új földalattit építették. Érezni lehetett a csatornák szagát.

Az étterem, ahol vacsoráztunk, 1938-ban nem volt még meg, *La Puñaladá*-nak hívták, és Jaime azt mondta, döfést jelent – legalábbis ilyen mozdulatot

tett, amikor megkérdeztem a szó jelentését. Ettől fogva a távozásunkig nincs semmi, csak a képek, hangok, szagok és ízek feltörő és kavargó emléke, a közepes boré és a remek vacsoráé *(comida típica de Cataluña)*, amellyel kapcsolatban később a feleségem nagy szörnyülködésemre felvilágosított, hogy több olyan dolgot tartalmaz, amit egyszerűen nem vagyok hajlandó lenyelni: különféle kagylókat, sőt polipot! – és amelyet élvezettel fogyasztottam, ha éppen nem beszéltem, kérdeztem vagy emlékeztem arra, milyen kevés ennivaló volt akkoriban, és milyen rosszul készítették el azt a keveset is, ami volt.

Aztán a Paseón voltunk megint, sétáltunk, ismerős épületeket láttam, és megkérdeztem: „Hol vàn az az olvadozó ház?" (franciául, mert nem jutott eszembe, hogy mondják az olvadozót spanyolul, bár majdnem ugyanúgy hangzik), de Jaime és a munkatársa, Román Gubern, akivel az étteremben találkoztunk, azonnal tudták, mire gondolok, és azt válaszolták: „Gaudí háza? Itt mindjárt." És ott is volt: Katalónia legnagyobb építészének hihetetlen alkotása, egy óriási épület, amin se kívül, se belül nincs egyetlen egyenes vonal sem.

Megkérdeztem őket, ismerik-e azt a történetet, amit hallottam róla – hogy Antonio Gaudí, mikor egy dúsgazdag nő és a férje megbízásából olyannak építette, hogy ne legyen rajta egyetlen egyenes vonal sem, végül is megdühödött, mire elkészült; és amikor a tulajdonosok, a hepehupás zeneteremre mutatva azt tudakolták, miféle zeneszerszámot helyezhetnének el benne, Gaudí azt felelte: „Fogjanak egy hegedűt, és akasszák madzagon a plafonra." Egyikük sem hallotta a történetet, és egyébként valószínűleg nem is igaz. Elmondták, hogy most irodák, óriási luxuslakosztá-

lyok és néhány kisebb lakás van az épületben – a bolondos házban.

– Hiszen akkor – szólaltam meg – a Majestic közelében kell lennünk – mire azt felelték: – itt van néhány saroknyira. – Sosem laktam a Majesticben két barcelonai látogatásom során, de ott lakott Vincent Sheean és Herbert Matthews és Robert Capa és Luis Quintanilla, a festő; és Edwin Rolfe, a Lincoln-zászlóalj költő katonája, aki volt olyan szíves, és megengedte, hogy egyetlen nap háromszor is megfürödjek nála a szűk kis szállodaszobában, mikor először mentem a frontra, és legnagyobb meglepetésére mindháromszor volt forró víz.

A Majestic egyáltalán nem emlékeztetett a Majesticre. Csak a homlokzatát hagyták meg, belülről teljesen átépítették. A nagy ebédlőterem, amely azóta, hogy San Franciscóba költöztem, mindig a Palace Hotel télikertjére emlékeztetett (vagy fordítva), eltűnt, üvegkupolájával együtt, amely alatt Rolfe, Joe Taylor és én meg még egypár szabadságos katona üldögéltünk egy este, mikor a várost bombázták, és az üvegen keresztül a reflektorok fénycsóváit néztük, vártuk, mikor esik a fejünkre. Két vagy három kisebb-nagyobb ebédlő épült a helyén, és furcsa módon ez komoly csalódás volt számomra. Akárcsak az előcsarnok üvegszekrényeiben kiállított luxuscikkek, ékszerek és pénztárcák, az *Agua Lavanda Puig*, a *Chanel No 5* meg a többi.

De a Plaza de Cataluña a nagy szökőkútjaival ugyanolyan volt (kivéve hogy a háború alatt nem működtek a szökőkutak), megvoltak még a szobrok, némelyik rémes, némelyik gyönyörű, és ott, ahol ezen az estén egy bank állt, egyszer csak olyannak láttam az épületet, amilyen 1938-ban volt, a tetőtől a járdáig

lógó, hatalmas, vörös zászlóval, rajta nagy, fehér betűkkel a jelszó, ami sehogy sem akar az eszembe jutni, és Jaime, mikor látta, hogy azt a sarkot nézem, megszólalt: – Úgy hallottam, hogy a háború alatt ez volt a Katalóniai Kommunista Párt főhadiszállása.

– Te hol voltál a háború alatt? – kérdeztem, egy pillanatra feledve az életkorát, mint ahogy elfelejtettem minden egyebet, a huszonkilenc évvel azelőtti érzékszervi benyomásaimat kivéve. Elmosolyodott, és azt felelte: – Három hónappal a Generalisimo felkelése után születtem – és ezen a meghökkentő tényen mindenesetre érdemes volt elgondolkozni.

Csak sétáltunk, sétáltunk, az idő enyhe volt, és az ellentmondások kezdtek előtünedezni: nem csak a *Coca-Cola* feliratok és a díszes táblák az épületeken, amelyek jelezték, hogy mindenütt amerikai vállalatok vannak, hanem a könyvesboltokban, amellett, amit az ember természetesnek vélt, hogy ott talál – az összes jelentéktelen egyesült államokbeli bestseller spanyol kiadásai mellett –, a kirakatokban szembetűnő helyen ott feküdtek Marx és Engels műveinek új kiadásai, és amikor megrökönyödött arccal Román Gubernhez fordultam, elmosolyodott és azt mondta: – Ezek a társadalomtudomány klasszikusai – ami nem magyarázta meg számomra igazán a jelenlétüket akkor és ott.

– Kapni lehet az *Akiért a harang szól*-t? – kérdeztem (ó, Hemingway, bocsásd meg a megvetésemet).

– Legálisan nem – közölte –, de fel lehet kutatni.

– A *Los Antinorteamericanos*-t? – kérdeztem Jaimét, és ő a fejét rázta, de Román azt felelte: – Találkoztam valakivel, aki olvasta – a Burgos fegyházban bukkant rá.

– Hogy? Mi az ördög! – dadogtam, és ő vállat vont.

Ez a kis hír majdnem olyan szédítő volt, mint maga a Ramblas, amely sokkal keskenyebb volt az emlékeimben a kis asztalokkal a járdán (persze most tél volt), és a fa virágárusbódék helyett most állandó épületek álltak, éjszakára üvegtáblákkal és fémhálóval lezárva. De a Ramblas megmaradt Ramblasnak, ott sétafikáltak a kurvák, ahogy annak idején, és amikor megjegyzést tettem rájuk, Jaime illedelmesen azt mondta: – Feltehetőleg több prostituált van Barcelonában, mint bármelyik városban a világon . . .

– Kivéve Saigont – tettem hozzá –, nem?

– *Supongo* – felelte.

Csak néztem a lányokat, az ócska mulatókat, a részeg amerikai tengerészeket és az ajándékboltokat, ahol mindenfélét árultak a hagyományos bőr *botas*-tól Don Quijote és Sancho Panza számtalan fémből és fából készült olcsó képmásain keresztül a középkori kardok és csatabárdok életnagyságú és miniatűr utánzataig, de a feleségem megkérdezte: – A háborús bombatámadások nyomait keresed?

Többségük a kikötő közelében történt, mivel a fasiszták gondosan vigyáztak, nehogy a gazdag, villákból álló *barrios*-t bombázzák, amelyet barátaik elhagytak, akik a „nemzeti" övezetben vagy a francia *Côte d'Azur*-ön várták ki a háború végét.

– Nem – feleltem –, de nézd – és az épületek falára mutattam, ahol még tisztán látszottak a srapnelszilánkok és golyók ütötte lyukak.

Pihenőt tartottunk egy bárban a Plaza Realon, és ittunk egy konyakot, ami jobb volt annál a konyaknál, amit a háború alatt ittunk, és amit az összes amerikai önkéntes lakkbenzinnek hívott. Megint ettünk – *comida típica* – fehér kolbászt és fehér babot, amit *butifarra con judías blancas*-nak hívnak, és vendéglátóink

egyike sem tudta megmondani, miért hívják a babot fehér zsidónőnek.

Olyan erős a mellékvese által kiválasztott nedvek hatása, hogy képesek voltunk visszagyalogolni a szállodába, annak ellenére, hogy 10 órát repültünk megállás nélkül Los Angelesből Párizsba, álmatlanul töltöttünk egy éjszakát az orlyi Air Hotelban, majd ide repültünk Barcelonába, és további 14 órája voltunk talpon a megérkezésünk óta.

Utcasarkok és egyesületek szökkentek elém, felismerésért kiáltva, és fel nem tudtam fogni, hogy egy városban vagy huszonkilenc évvel ezelőtt töltött összesen kilencvenhat óra hogyan vésődhetett belém ilyen mélyen.

Felidéztem az időt, amikor másodszor jártam itt Joe Hechttel, aki túlélt két évet Spanyolországban, hogy aztán 1945-ben hősi halált haljon az első bevetésnél Németországban. Egy nyilvános fürdő után nyomoztunk a Rambla de las Floresen, és találtunk is egyet. Bemásztunk a gőzölgő vízzel teli külön fürdőkádakba, és csak aztán jutott eszünkbe, hogy kiáltsunk a személyzetnek: *Jabón! Jabón! No hay jabón!* – végül megérkezett az ügyeletes, vállat vont, és azt mondta: – *Camaradas*, nincs szappan – és ez volt az egyik legnagyobb csalódásom 1938-ban.

Aaronra gondoltam, aki eltávozásra ment Barcelonába közvetlenül az előtt, hogy átkeltünk az Ebrón – Joe Hecht adott neki egypár óvszert – és amikor megróttam, hogy csak nem fog utcalányokhoz menni (én ugyanis képtelen voltam rá), azt felelte: – Dehogyis nem. Talán ez az utolsó alkalom az életemben, hogy lefekhetek egy nővel. – És az is volt. (És merre lehet, gondoltam, Santa Coloma de las Planes?)

Megálltam a Paseo de Gracia egyik sarkán, és

eszembe jutott: Volt erre egy könyvesbolt, egy fiatal lány vezette, neki volt a legcsodálatosabb melle, amit valaha láttam (melltartó nélkül). A bal mellének csúcsára, éppen a mellbimbó fölé, egy pici ezüst jelvényt tűzött a feszes pulóverére – egy sarlót kalapáccsal. Meglehetősen szánalmas ismerkedési kísérletképpen megkínáltam egy amerikai cigarettával, amit gondosan elrakott egy olcsó pléhtárcába „későbbre", mint mondta, aztán elfordult, hogy kiszolgáljon egy másik vevőt.

Kíváncsi voltam, vajon hol lehet most, vajon túlélt-e valamilyen másik kikosarazott szeretőt, aki később feljelentette azért az ezüst jelvényért, és azt gondoltam – úristen! – legalább negyvenkilenc éves lenne most, de inkább ötvennégy, és semmivel se lenne több kedve otromba játékokra, mint amikor az a borostás külföldi, szakadt és piszkos egyenruhában megkínálta egy staubbal, olyan csereüzlet reményében, amire Aaron kész volt törvényes fizetőeszközt szánni.

Éjjel egy óra volt, mire ágyba kerültünk, és úgy éreztem, mulasztás a szálloda részéről, hogy nem ragasztottak papírcsíkokat keresztbe az ablaktáblákon, mint annak idején a Hotel Gran Viában a Plaza de Cataluña közelében, mikor Joe Hechttel ott laktam 1938 novemberében. Most 1967 novembere volt, és miközben elaludtam, vártam, hogy bármelyik percben felsüvít a légiriadó szirénája, de nem történt semmi egészen addig, míg másnap reggel 11-kor a pincér tálcán be nem hozta a reggelinket.

Az alapvető törvényes fizetőeszköz még mindig a *peseta*, de többé nem viseli a Köztársaság címerét. Minden érmén egészen a tíz *centimósig*, a Generalisszimusz profilja látható, akár hiszik, akár nem, és a következő felirat: *Francisco Franco, Caudillo de España por la Gracia de Dios.*

Persze, ha egyáltalán szóba kerül, a spanyol humor *por la Desgracia de Dios*-ra változtatta a szöveget, ami nem annyira kegyvesztést, mint inkább szerencsétlenséget, balszerencsét vagy csapást jelent (amitől jobb lesz a vicc). A reklámszöveget is átírták, hogy „Minden rosszabbul (peor) megy *Coca-Colá*-val" vagy „Minden jobban megy *Coca-Cola* nélkül (sin)", de azért csak isszák, mint ahogy lenyelik a Vezért is immár harmincnyolc éve, és továbbra is bírja a gyomruk, hacsak ki nem hányják – vagy előbb-utóbb meg nem hal.

De ekkor még nem hallottuk a Franco-ellenes vagy a *Coca-Cola*-ellenes vicceket, és a következő napot a forgatókönyv olvasásával töltöttük, amit Jaime adott, és ez volt az angol címe: *Spain Again.*

Némi csalódást okozott, bár fel voltunk készülve – tudatában bizonyos problémáknak, amelyekkel a filmművészeknek és más alkotóknak egy ilyen rendszerben szembe kell nézniük – egy semmitmondó történetre, amely nem méltó arra, hogy időt és fáradságot szenteljenek neki. Mielőtt idejöttünk, számítottam rá, hogy azt mondom: „Nagyon sajnálom a pénzt, amit ön (vagy bárki) arra költött, hogy idehozzon engem, de ezzel az anyaggal én nem tudok mit kezdeni."

Csalódást okozott, mert olyan keveset mondott, hiszen nagyrészt a visszatérő amerikai orvos, David

Foster és a fiatal María szerelmével foglalkozott. (María annak az ápolónőnek a lánya volt, akibe a férfi beleszeretett a spanyol háborúban.)

Egy percig sem tudtam hinni ebben a szerelmi történetben. Végül is a férfi ötven-egynéhány éves, a nő meg huszon-egynéhány, és azonnal kiderül, hogy a férfi nős (a feleség túlságosan is kézenfekvő módon Mallorcán tartózkodik az orvoskongresszus alatt), hogy nem marad az országban tíz napnál tovább, és hogy a lány anyja a szeretője volt, mielőtt ő megszületett.

Aztán kezdett magával ragadni a dolog. Elsőként – alkotói képzelet, semmi kétség – az az érzés, aminek az amerikai orvos hangot ad, amikor a gépe ereszkedni kezd Barcelona felett, és a vele utazó másik amerikai orvos (egy texasi) megkérdezi:

THOMPSON: . . . (kinéz az ablakon David válla fölött) Öregem – gyönyörű ez a város. És milyen óriási. Sokat változott?

DAVID: Gondolom . . . Sose láttam a levegőből.

Ha Camino első játékfilmjét forradalminak lehetett nevezni, mert elismerte, hogy a spanyol nők néha házasságtörést követnek el, ezt a filmet egyszerűen nem lehetett megcsinálni.

Itt volt egy film, amelyet egy spanyol (illetve kettő) írt, Franco fekete Spanyolországában, amelynek hőse egy amerikai, aki a „rossz" oldalon harcolt a háborúban, amit Franco „nyert meg". Mégsem lógott ki a lóláb. Nem volt Moszkva ügynöke, sem nemzetközi kommunista orgyilkos – Franco propagandája szerint pedig egytől egyig azok voltunk. Rendkívül kedves és *simpático* ember volt, akire a közönségnek „buknia"

kell (ahogy Hollywoodban mondják), és akivel a közönség bizonyára minden értelemben azonosulni fog.

Mivel lehet ezt magyarázni? Jaime azt mondta, hogy a forgatókönyv első változatát – azt, amit mi is olvastunk – elfogadta a cenzúra. Hogy lehet ez? Azt mondta, voltak bizonyos kifogásaik (lefogadom!), de ezeket még nem foglalták írásba. Elmondta, hogy minden spanyol vállalat által készített filmet a gyártási költségek hatvan százalékáig terjedő összeggel támogat az illetékes minisztérium – ha elfogadják.

De ennek a filmnek az elfogadása nem jutott el idáig; csak előzetes elfogadás volt. A pénzt nem folyósítják addig, míg a végleges forgatókönyvet nem olvasták, és magát a filmet is le nem vetítették az illetékes hatóságoknak. (Talán gyanút fogtak?)

Még így is, nehéz próba elé állított, hogy felfogjam, miképpen részesülhetett egy ilyen történet akár csak előzetes elfogadásban is, hacsak nem a rendszer széles körben hirdetett „liberalizálásának" a tükröződéseként, amit előző évben jelentettek be. Ezen elgondolkoztam. Az egy héttel azelőtt Los Angelesben tartott beszédem néhány szakasza visszhangzott a fejemben:

„. . . Franco kormánya kettészakadt – és szörnyen beijedt. Miért? Mert Spanyolország kétségbeesetten be akar lépni a Közös Piacba. Innen a rendszer tavaly bejelentett, állítólagos »liberalizálása«. De a liberalizálást szó szerint elhitték, és most ezrek tüntetnek rendszeresen, azt kiáltva: »Szabadságot! Szabadságot! Le a perekkel! Demokrácia, igen! Diktatúra, nem!« sőt »Franco, nem!«"

Ennek a liberalizálásnak elragadó példáját jegyezte fel e hét szerdáján az Associated Press és a Uni-

ted Press, amikor az első választásokról tudósítanak, amelyet Spanyolországban harminc év óta tartottak. „... az ország választóinak körülbelül a fele otthon maradt", szólt a tudósítás Madridból. (Ez a magyarázata a választási plakátoknak, amelyeket előző este láttunk, s amelyekre valami felforgató elem egytől egyig azt írta keresztbe – *No vota!*)

„Azok, akik szavaztak – házasok, egyedülálló családfők és kenyérkeresők –, az urnák elé járultak, hogy leadják a szavazatukat egy parlamenti kisebbségre, amely olyan jelöltekből állt, akikről eleve tudták, hogy úgyis győznek. Körülbelül 16 millióan minősültek alkalmasnak arra, hogy 108 kongresszusi képviselőre szavazzanak... Ez körülbelül 18 százaléka a Cortes 563 mandátumának. Az összes többi tagot már megválasztották. Ezek hivatalos egyesületek, a Nemzeti Mozgalom – az egyetlen engedélyezett politikai szervezet –, valamint a Nemzeti Tanács képviselői, és a Francisco Franco személyes választására bízott 25 fő..."

1967 áprilisában több napig tartottak a diáktüntetések, és a kormány válaszolt – egy rendelet életbe léptetésével, mely szerint katonának sorozzák be azokat a diákokat, akiket „rossz, vagy állampolgárhoz méltatlan magaviseleten" érnek. Ugyanez történt az év októberében Vietnamban, ami aligha meglepő egy olyan országban, melynek *Caudilló*-ja (*Ducé*-ja, *Führer*-je), Ky tábornok, ha nem is Isten kegyelméből uralkodik, de mindenesetre kijelentette, hogy egyetlen példaképe van – Adolf Hitler. Ennyit a liberalizálásról – de ott volt a forgatókönyv.

Mielőtt még alkalmunk lett volna megbeszélni, megjelent Jaime a barátnőjével, Marthával (Martita),

aki, mint Jaime elárulta, harmincéves volt, és kinézett vagy 18-nak. Argentínai „csinibaba" volt, és kiváló, hivatásos fotós. Legalább két hétig egyetlen szavát sem értettem, mert nemcsak másképp hangsúlyozta a spanyolt, hanem megvolt az a szokása is, hogy szájmozgás nélkül beszélt, géppuska-gyorsasággal.

Ezen a második estén – Románnal együtt – egy másik tipikus katalán étterembe vittek bennünket, a Ramblas közelébe, a város gótikus *barrió*-jában. *Los Caracoles*-nak hívják, és egy Bofarull – nem *butifarra* – nevű rettentően kövér férfi a tulajdonosa, aki annyira hozzátartozott a környezethez, hogy néha azzal tisztelte meg vendégeit, hogy aláírta az étlapjukat. És itt jelentkezett az első ómen, ha az ember hisz az ómenekben (én nem hiszek): egy feltűnően elhelyezett asztalnál, közel a bejárathoz nem más ült, mint Robert Taylor.

Mikor utoljára láttam ezt a Kiváló Férfiút a maga hús-vér valójában, éppen pánikot keltett az Amerika Ellenes Tevékenységet Vizsgáló Képviselőházi Bizottság nyomozati ülésén, 1947 októberében.

Egy idősebb hölgy leesett a fűtőtestről a folyosón, mert szeretett volna legalább egy pillantást vetni a jóképű legényre, aki „önkéntes" tanúként állt a Bizottság elé, és ünnepélyesen kijelentette, hogy amennyiben valaha is azt a benyomást keltette volna (márpedig keltette), hogy kényszerítették egy szerep eljátszására a *Song of Russia* (Oroszország dala) című filmben, ez egyszerűen nem igaz, mert „senki sem kényszerítheti az embert, hogy egy filmben szerepeljen".

Annyit mindazonáltal megengedett, hogy „. . . úgy látszik, abban az időben sok olyan film készült, ami többé-kevésbé erősíteni szándékozott az amerikai népnek Oroszországhoz fűződő érzelmeit", és ő természe-

tesen erélyesen tiltakozott az ellen, hogy szerepeljen benne, mivel „legalábbis véleménye szerint", valóban „kommunista propagandát tartalmazott".

Ayn Rand, a később meggazdagodott reakciós írónő, két nappal Mr. Taylor szenzációs fellépése előtt meghatározta ennek a kommunista propagandának a természetét. A *Song of Russia*-ról szólva kijelentette: „Van benne egy park, ahol boldog kisgyerekeket látni, amint fehér ingecskében szaladgálnak . . ." Kijelentette, hogy ő semmi esetre sem látott ilyen gyerekeket, amikor kiszabadult a Szovjetből (1926), és mikor megkérdezték, „Senki sem mosolyog többé Oroszországban?" azt felelte, „Hát . . . nemigen".

Most húsz évre rá, hogy a Bizottság előtt megjelent, Mr. Taylor nem úgy festett, mint aki olyan felbolydulást tud előidézni, hogy egy hatvanöt éves hölgy leesik a fűtőtestről, és beveri a fejét. Egyértelműen öregnek és határozottan elnyűttnek látszott. Az egész *comida típica* alatt azzal gyötörte szegény feleségemet, hogy ezt elmondtam neki, és elhatároztam, hogy mikor távozunk, odamasírozok egyenesen Mr. Taylor asztalához, és odavetem: „tudja, mostanában nem nyújt valami szívdöglesztő látványt".*

Ezt a *gaffe*-ot megúsztam, persze nem azért, mert annyi remek katalán bort ittunk aznap este, hanem mert hamarosan rájöttem, hogy magam sem nyújtok valami szívdöglesztő látványt, és – főleg – mert Mr. Taylor és kísérete már elmentek, mire a vacsorát befejeztük. Az asztalán nem maradt semmi, ami felidézte volna tündökletes személyiségét, kivéve egy hatalmas névkártya a következő szöveggel: *Mr. Robert Taylor – Személyesen.*

* Ez után a találkozás után Taylor nemsokára meghalt – rákban –, és engem elkésett *crise de conscience* gyötört.

De volt egyéb gondom is, mint az önkéntes és nem önkéntes tanúk párhuzamos elhasználódása. Ott volt a forgatókönyv, és másnap kezdődtek a megbeszélések Jaiméval és szerzőtársával.

3.

Calle Balmes-i kellemes lakásában felfedeztem a falon függő, bekeretezett diplomát böngészve, hogy teljes neve Jaime Camino Vega de la Iglesia, és hogy okleveles zongoratanár. Mikor érdeklődtem efelől, közölte, hogy mellesleg jogász is, de nem gyakorolja többé az ügyvédi hivatást, sőt a zongorát is elhanyagolja.

Megbeszéléseink olykor délben kezdődtek; de általában inkább délután ötkor, a déli (három órai) étkezés után; néha pedig este tizenegykor vagy tizenkettőkor, a tíz órakor kezdődő vacsora után. (A spanyolok tisztára őrültek ebben.)

A nap legnagyobb részében az ifjú filmrendező nem ért rá, mert színészeket keresett a filmjéhez. Távolsági beszélgetést folytatott Anthony Quinn-nel, aki Mallorcán forgatott, és sajnálattal közölte, hogy nem tudja elvállalni a *Spain Again* főszerepét, mivel leszerződött már az elkövetkező öt évre. A gázsija egyébként is legalább a film költségvetésének a kétszeresére rúgott volna (ami összesen százötvenezer dollár volt).

Jaime ezenkívül helyszíneket keresett magában Barcelonában, egy vendéglőhöz, ahová Foster doktor annak idején járt, mikor visszatért a frontról, egy öregek otthonához, ahol az egykori vendéglős lakott, egy *tablao*-hoz, ahol a flamencót fogják eltáncolni.

A barátnője, Martita, 1938-beli ruhákra vadászott,

egy korabeli autóra, egy kórházvonatnak megfelelő vasúti kocsira, amely azoknak a dokumentum-felvételeknek is megfelel, amelyeket Jaime Madridban még érkezésünk előtt átnézett. Két hét múlva kezdődött a forgatás, még nem talált amerikai sztárt, és ez nyugtalanította.

Én is nyugtalan voltam, meg is mondtam neki. Megmondtam, hogy nem hiszek a szerelmi történetében, és végül beleegyezett, hogy a pár ne jusson el az ágyig, mint ahogy eredetileg tervezte. Megegyeztünk – három nyelven folytatott hosszadalmas vita után –, hogy lépésről lépésre, egyre szorosabb szálak fogják összefűzni őket, de nem engedjük, hogy beteljesítsék szerelmüket, ha másért nem, hát azért, mert a közönség éppen ezt várja tőlük.

Még jobban aggasztott, hogy az amerikai főhős egyszerűen nem szerepel. Csak ül, és mások beszélnek hozzá. Ő hallgat és bólogat meg mosolyog; nem *cselekszik.*

– Ezért vagy itt te – mondta nekem. – Hogy megírd.

– Azt akarod mondani, hogy te nem tudtad megírni? Még olyan mondatokat is a szájába adtál, amiket én mondtam tízezer lábbal Barcelona felett!

– Véletlen – felelte. – Á, meg tudnám én írni. De te jobban meg tudod. – Elmosolyodott. – Szabadon írhatsz bármit, és én vagy leforgatom – vagy nem.

– Akárcsak Hollywoodban.

– Még inkább, mint Hollywoodban – mondta, és megvillantotta a gödröcskéit. – A következőképpen indult ez a film: két madridi úriember, külkereskedők, elhatározták, hogy alapítanak egy filmgyárat – a *Pandorá*-t.

– Ismerik a mondát?

– Nem tudom. Mindenesetre látták az első két filmemet. Küldtek egy forgatókönyvet, és én elolvastam. Visszaküldtem azzal, hogy ha soha többé nem csinálok is filmet, ezt a könyvet akkor sem csinálom meg. Pocsék volt. Erre felhívtak, és azt mondták: „Csináljon egy filmet maga. Csináljon olyan filmet, amilyet csak akar." Csak egyetlen feltételük volt . . .

– Az egyiknek van egy barátnője . . .

– *Eso es.* Románnal elkezdtünk írni egy egész más történetet, és fokozatosan ez lett belőle.

– És a barátnő még csak meg sem jelent a színen?

– Nem hát.

– Mit csinál? Úgy értem . . .

– Táncosnő. Ma egyike a három legjobb flamencotáncosnak Spanyolországban.

– *Eso es.*

– A hét végén – mondta Jaime –, elmegyünk néhány helyszínt keresni. Nem akartok velünk jönni Sylvianéval?

– Dehogyis nem. Hová megyünk?

– Hát olvastad a könyvet. Megnézzük a római diadalívet, amire Foster doktor az előző látogatásából emlékszik. Keresni akarunk egy *masiát* – tudod, a tanya, ahol a disznóölés van . . .

– Az a jelenet se tetszik – mondtam. – Egyáltalán nem viszi előre a cselekményt.

– Ez szimbolikus – mondta Jaime. – Aztán megnézzük a *manicomiót* – az elmegyógyintézetet, ahová ellátogat, a lerombolt várost, és találnunk kell egy kisvárosi templomot is, egy tipikus szegények templomát.

– Hol vannak ezek? A forgatókönyvben nincsenek helységnevek.

– Elnézünk – vetette oda Jaime könnyedén – Tar-

ragonába, Reusba, Falsetba; aztán átkelünk az Ebrón Mora la Nuevánál, keresztül Mora de Ebrón Corberába és Gandesába a Sierra Pandolsban.

Hallgattam. Azazhogy inkább elakadt a szavam. A nevek között, amiket felsorolt, ott voltak azok a legfontosabb helységek, ahol harcoltunk, és ahol annyian haldokoltak – annyian meghaltak közülünk. Álom ez vagy lidércnyomás? Hogy lehet ez? Nem értettem. Ránéztem.

Az arca az íróasztal túloldalán teljesen szenvtelen volt, az olvatag kutyaszemek áthatolhatatlanabbak, mint valaha.

4.

Eredetileg úgy terveztük, hogy kora reggel indulunk, visszatérünk Tarragonába a tengerpartra aludni, és úgy jövünk vissza Barcelonába. De a terveknek az a sorsa, hogy felboruljanak – különösen Spanyolországban –, és csak késő délután indultunk útnak.

Hatan zsúfolódtunk össze az ócska *Mercedes*-ben, ami büdös volt, hónapok óta nem takarították ki, nem mosták le, és azé a fiatalemberé volt, aki vezette.

Martin Hubernek hívták, svájci német volt, és a haja a nyakszirtjéig lógott. Angolul hol német, hol szigetországi akcentussal beszélt, németül svájci akcentussal, franciául spanyol akcentussal, spanyolul pedig francia akcentussal. Több kisebb szerepet játszott már Európa különféle országaiban, és most valami homályos minőségben kapcsolódott Camino filmjéhez. Rejtélyes okoknál fogva Pipónak hívták – és én Pipo *el Tipo*-nak kereszteltem el.

Ezen az úton, a feleségemet és engem kivéve, mindenki új nevet kapott. Jaiméból Jaime *Primero el*

Conquistador lett. A gyártásvezetőjét is Jaiménak hívták – Jaime Fernandez Cidnek –, tehát ő lett Jaime *el Cid*. Martita a *Chiquita*, illetve *Chiquita Banana* nevet kapta, és Camino rögvest énekelni kezdte a dalt, meglepően képzett baritonján.

Már rég sötét volt, mikor Tarragona közelébe jutottunk, és ezért, mikor elértük a barai diadalkaput, amely az ókori római út fölött ível, és egy kicsit tovább, a Gnaius és Publius Cornelius Scipio sírjának tartott emlékművet (bár feltehetőleg nem az), mindkettőt kénytelenek voltunk reflektorfénynél szemügyre venni.

A Scipio fivérek i. e. 218-ban foglalták el Tarraco ókori városát, amely a cessatani nevű ibériai törzs székhelye volt. Maga a város, telis-tele római romokkal, később a karthágóiak kezébe került (akik i. e. 212-ben megölték a fivéreket). Olyan hírességek is meghódították, mint például Augustus és Hadrian, a vízigótokról nem is beszélve, akik i. sz. 467-ben vették be, és akiket a mórok üldöztek el 711-ben (ők kifosztották és felégették), majd négyszáz évig tartották a várost, amíg a spanyolok ki nem verték őket. Az angolok és a franciák is elfoglalták a várost, de rám nagyobb hatással voltak a helyi római vonatkozások, amikor itt jártam 1938-ban, mielőtt átkeltünk az Ebrón, és néhányunknak huszonnégy órás eltávozása volt, jutalomképpen a jó eredményért, amit egy céllövő versenyen értünk el.

Olyan emberhez képest, aki a Harlemben született – ahogy anyám szokta mondani: „mikor még tisztességes környék volt" –, mindig bolondultam a rómaiakért, és azonnal szédülés fog el, ha bármit látok, amit maguk után hagytak.

Camino is így lehetett vele, mert Foster doktora, az

ifjú Maríával tett érzelmes utazása közben így gondolkozik:

DAVID HANGJA (kívülről): A római diadalív... a rómaiak fennmaradnak, bármi történik is. Miért nem szenteltem több figyelmet nekik?... Rómaiak, kartágóiak, föníciaiak, egyiptomiak, trójaiak... nem marad belőlük egyéb, mint néhány név és kődarab... de a kövek fennmaradnak...

A rómaiak is úgy tervezték, hogy fennmaradnak; úgy érezték, „kötelezettségeik" vannak a hatalmas néptömegek iránt, akiket elnyomtak, gyarmatosítottak és a közművesítés áldásában részesítettek, de nem lehet anélkül ránézni semmire, amit hátrahagytak, hogy az ember ne ismerné fel valódi helyét a történelemben – és ne jutna eszébe Shelley „Ozymandias"-a.

*

Éjféltájban értünk Tarragonába, és egy olyan utcában szálltunk meg, ahol már jártam. (Valamikor Szent Jánosról volt elnevezve. Most ez is a Generalisszimusz nevét viseli. *Sic transit.*)

Elmentünk harapni valamit egy kis mulatóba, néhány házzal arrébb, és eszembe jutott, hogy mikor utoljára ezen az utcán csatangoltam, amely levezet a tengerpart feletti sziklához, minden ablakban feliratok voltak – girbe-gurba betűs feliratok: *No hay tabaco* vagy *No hay comida.* Egy ötletes (és feltehetőleg provokatív) illető még azt is kiírta: *No hay nada.*

1938-ban nagyon kevés volt bármiből is, az már igaz. Elfogyasztottuk a szegényes ebédet a fényűző nevű (bár szerény külsejű) tengerparti *Gran Hotel Nacionál*-ban, de úgy látszott, a félig kihalt város bővi-

ben van a prostituáltaknak, és a többiek elmentek nyilvánosházat keresni, míg én egyszál magamban bandukoltam, meg azon tűnődtem, miért nem vagyok képes ugyanerre.

Később úsztunk egyet a Földközi-tengerben, ami olyan kék volt, amilyen az összes képeslapon. A víz langyos volt, és majdnem egy negyedmérföldnyire be lehetett gázolni, míg derékig ért. Csak egy-két ember lézengett rajtunk kívül a parton; a *cabañák* kihaltak voltak, csíkos vásznuk kifakult, és nagyon furcsán éreztük magunkat, amint ott napoztunk egy háború kellős közepén.

Huszonkilenc évvel később telihold volt, és Sylviane meg én sétálni indultunk a part fölötti korzón. Megmutattam neki – messze lenn a part felé – a római színház és fürdő maradványait, de túl fáradtak voltunk ahhoz, hogy olyan messzire elsétáljunk.

Ehelyett felmentünk a városba, ahol az eredeti római falak egy részét beépítették a meredek utcákat szegélyező támfalakba, és meg lehetett tapogatni a hatalmas, csiszolatlan tömböket a legalsó sorban, az érintésük még mindig durva volt, több mint kettőezer évvel azután, hogy a Scipiók lerakatták őket.

Eszembe jutott, hogy valahol a városban (nem emlékeztem, merre) van egy sírkő az egyik ilyen falban – egy római kocsihajtó *stélé*-je, akinek időmértékes sírfelirata arról panaszkodik, hogy szívesebben halt volna meg a cirkuszban, mintsem a láztól. Fiatalon halt meg, de a hangja még most is hallható.

*

Reus egy halom törmelék volt a háború alatt, azon az éjszakán, amikor Tarragonából visszatértünk a bázisunkra. Egy kibombázott színház sátra a *Tiempos*

Modernos, con Carlos Chaplin-t kínálta. Akkoriban meg kellett kerülnünk a város központját, de mostanra mindent eltakarítottak, és nem álltunk meg. Az elmegyógyintézetet akartuk felkeresni a városon kívül, amely a film egyik helyszíne lett volna.

A forgatókönyvben összesen néhány néma felvételről volt szó, amint dr. David Foster a személyzettel beszélget; azok tisztelettel hallgatják, és egy *montage* a betegek arckifejezéseiből. Az ifjú María nem akarta elkísérni idősebb barátját az intézetbe, mondván, hogy fél az elmebetegektől, és David beleegyezett, hogy kint várja meg.

Ez nagyon is kapóra jön, mivel itt, miközben a bérelt autóban ül és vár, véletlenül rábukkan egy harminc évvel azelőtt készült fényképre, amelyen a vendéglő tulajdonosa, Manuel, María anyja és az amerikai orvos látható, amint átöleli az asszony vállát.

Az épület felé menet újra vitába keveredtünk, én erősködtem, hogy a képsornak semmi értelme, hacsak María be nem megy Daviddel a kórházba, és nem nézi végig, amint az orvos a betegeket vizsgálja, beszélget velük és a személyzettel, és nem veszi észre, hogy mennyi érzéssel bánik a férfi a szegény *locó*-kkal. Lehet, hogy az őrült arckifejezésekből összeállított *montage* szimbolikus, ahogy a disznóölés a *masián* jelképezhette a spanyol élet látszólag békés felszíne mögött meghúzódó kegyetlenséget, de a képsornak nincs semmi értelme.

És mondá a rendező, midőn őt és *el Cid*-et bebocsátották az intézetbe: – Írhatsz egypár jelenetet, ha akarsz. – Akartam, bár nemigen tudtam, miféle jeleneteket írhatnék egy ilyen színhelyhez.

Pipo el Tipo, Chiquita Banana, Sylviane és én a magas kerítés rácsán kívül maradtunk, a nem valami

meleg napsütésben. Álltunk és beszélgettünk, Martita pedig kijelentette (tán a forgatókönyvet idézve), hogy ő sem akar bemenni, mert fél a *locó*-któl.

Cigarettáztunk, vártuk, hogy Jaime és a *jefe de producción*-ja tárgyaljon az igazgatóval, és kiderítse, vajon engedélyt ad-e nekünk is a látogatásra. Néhány *loco* is látható volt, mi pedig hangoztattuk (akárcsak dr. Foster), hogy nem bolondnak, hanem betegnek kell nevezni őket, és Martita kijelentette: O. K. (angolul) – *enfermos. Es igual.*

A beteg emberek bennünket figyeltek a kerítésen keresztül. Csoportba gyűltek, kerti szerszámok voltak náluk, és a ruházatuk nagyon ócska volt, még munkásokhoz képest is. Ez furcsának látszott, mivel úgy tudtuk, hogy ez magánintézet, és ha valakit egy magán *mancomió*-ban ápolnak Spanyolországban, akkor a rokonainak van pénze.

Majdnem háromnegyed órai várakozás után egy őr kinyitotta a kapuszárnyakat, az emberek kijöttek, és nyílegyenesen a csoportunk felé – vagy inkább felém tartottak.

Az arcuk szenvedélyesen mozgott; furcsa rángások futottak végig rajtuk, és mindannyian kiabáltak – *Cigarillos! . . . tabaco! . . . cigaros! . . .* – Ekkor hibát követtem el: az egyiknek odanyújtottam a dobozt, gondolván, hogy majd szétosztja, de a többiek megrohanták, és a csomag után kapkodtak. Kiszabadította magát, és szinte az épelméjűség benyomását keltve hadakozott a többiekkel, hogy visszaadja a csomagot.

Egyikük mormogott valamit, amit nem értettem, de mindannyian megnyugodtak abban a pillanatban, hogy egyenként kezdtem szétosztani a cigarettákat. Tüzet kértek, és boldogan elvonultak egy mezőre, ahol szemlátomást felügyelet nélkül dolgoztak a szőlőben.

Martita előmerészkedett búvóhelyéről (a kocsi mögül), és megkérdeztem a feleségemet, vajon értette-e, mit motyogott az az ember. – Igen – felelte spanyolul. – Azt mondta: „Jönnek a vörösök... jönnek a vörösök... eljönnek értem, és elkapnak téged is." – Nem! – mondtam, és ő azt felelte. – De.

Aztán megjelent Első Jaime a másik Jaiméval, és mindannyiunkat bebocsátottak.

Ha az ember még sosem járt ilyen intézetben, szükségképpen meglepetés éri, ugyanis egy-két dühöngő vagy teljesen leépült beteget kivéve a többség éppolyan normálisnak látszik, akár az orvosaik, mint ahogy szövetségi börtöneink lakóinak többsége sokkal „jobban beilleszkedett", mint őreik.

Az intézet igazgatója, aki fehér köpenyt viselt (minek?), elég megnyerő volt, de kényszeres szószátyár. Annyit beszélt, hogy az idő legnagyobb részében lehetetlen volt egy szót közbeszúrni vagy akár kérdezni valamit.

Végigkalauzolt bennünket a helyi látnivalókon, voltunk a mosodában, ahol a nők deszkákon mosták és szapulták a ruhát. Felnéztek és mosolyogtak, amint elhaladtunk mellettük. Megnéztünk egy pajtaszerű építményt, ahol egy elég jól felszerelt színház volt; meglátogattunk egy osztályt, ahol összesen egyetlen, szemlátomást elaggott nő feküdt. Meglátogattuk a könyvtárat és az ebédlőt; minden figyelemre méltóan tiszta volt, bár aligha nevezhető ultramodernnek. Megtekintettük a személyzeti szobákat, amelyek olyan spártaian egyszerűek voltak, mint bármelyik börtön bármelyik cellája.

A kis orvos csak beszélt, beszélt, beszélt, és Sylviane egy alkalmas pillanatban odasúgta nekem: – Majd meghal a vágytól, hogy szerepeljen a filmben. – Kiho-

zott két beteget, hogy szemügyre vehessük őket, és külön-külön beszélgettünk velük egy fogadószobában. Egy egyenruhás nővér kísért bennünket, aki kinyitotta előttünk az ajtókat, majd újra bezárta mögöttünk, de a személyzet többsége a St. Vincent de Paul-rendház apácája volt, a személyzeti szobákban feszület függött minden egyes magányos priccs fölött.

Az első ápolt egy fiatal lány volt, a doktor elmondta, hogy reménytelen szkizofréniás eset. Egészen csinos volt, úgy huszonhárom éves lehetett. Kellemes vonású arca festetlen volt, és élénken viselkedett. Teljesen nyugodt volt, mialatt a doktor kérdezgette, mialatt Jaime is feltette a kérdéseit, és mialatt válaszolt rájuk. Szemmel láthatólag jól is érezte magát.

Az egyetlen észrevehető baj az volt vele, hogy vidám és nyugodt beszédének nem volt értelme. Tanulatlan lány volt, aki nyugodt hangon kijelentette, hogy értelmiségi, ami egyébként nem lehetetlen. De bizalmasan közölte velünk, hogy többet tud, mint mások; többet ért, mint az emberek többsége; és olyasmiket lát és hall, amiket mások nem látnak és nem hallanak. Hogy mik ezek, nem mondta el, és senki sem erőltette a dolgot, aztán éppoly kecsesen és vidáman távozott, mint ahogy megjelent.

A második ápolt valamelyest más eset volt. Középkorú nő, talán ötvenöt éves lehetett, de hetvennek látszott. Őszülő haja egészen rövidre volt nyírva, és az igazgató elmondta, hogy bár jómódú családból származik, mikor behozták, mocskos, rongyos és tetves volt.

Egy egyenes hátú széken ült, először nem volt hajlandó semmiféle kérdésre válaszolni. Láthatólag annyira elfogódott vagy zárkózott volt, hogy még azt sem vette észre, hogy csöpög az orra.

Az igazgató újra meg újra megkérdezte tőle, hogy kicsoda. Nem válaszolt. – Ejnye már – mondta az igazgató –, tudod te, hogy ki vagy; miért nem mondod meg nekünk?

– *Soy nada* – jelentette ki végül a nő határozottan.

– Ez nem igaz – mondta a doktor nyájasan. – Ember vagy, mint mi mindannyian. Nem igaz, hogy nem vagy semmi.

– *Soy nada!* – kiáltotta a nő, most már indulatosan. – *Soy una mujer!* – És köpött egyet, miközben a szoba padlójára meredt. – *Para ti, soy NADA!*

Figyelembe véve az évszázadokat, amelyek során a nők gyakorlatilag puszta vagyontárgyak voltak, kíváncsi voltam, vajon ez a fajta elmezavar sajátosan spanyol-e: – Nő vagyok. Számotokra nem vagyok semmi. – Talán a köztársaság alatt kevésbé volt gyakori, mint azelőtt vagy azóta. Némi töprengés azonban meggyőzött róla, hogy a betegség még mindig járványos.

De vannak, gondoltam, sajátosan spanyol mániák: az egyik mindenekelőtt a kommunistaellenesség (különösen magasabb körökben); a másik a vallási őrület, ennek köszönhető a gúnyos *beata* (áldott) elnevezés; ezzel a szóval illetik azokat a szánalmas nőket, akik naponta többször is járnak misére.

Constancia de la Mora önéletrajzában, az *In Place of Splendour*-ban (Harcourt Brace, 1939), van egy meghökkentő rész, ahol leírja, milyen heves küzdelmébe került azoknak a nőknek, akik a háború első napjaiban az árva gyerekeket gondozták, hogy a kislányokkal levetessék a ruháikat, és meg lehessen őket fürészteni. Azelőtt apácák gondozták ezeket az árvákat, de az apácák elmenekültek a „vörösöktől" való félelmükben.

„Első kísérletképpen felemeltem egy aranyos, feke-

te hajú és óriási fekete szemű kislányt. Kigomboltam Enriquetita mocskos, fekete flanellköténykéjét, lehámoztam róla a vastag, fekete harisnyát és a kitaposott cipőt. Aztán elkezdődött a harc. Amikor megpróbáltam kigombolni piszokrétegtől merev ingét, vadul ficánkolni kezdett, és kiabált valamit, amit nem értettem pontosan – mert selypített. Végül rájöttem.

– Ez vétek a szemérem ellen! – zokogta. Enriquetita négyéves volt!"

(„Több prostituált van Barcelonában . . ." mondta Jaime . . .)

5.

Ahogy közeledtünk az Ebróhoz, fokozódott az izgalmam. Megálltunk ebédelni Falsetban, ahol sokszor keresztülutaztam magányos teherautókon és *camion*-oszlopokban. Az ennivaló épp csak hogy megjárta, de a vidék bora, amelyet a környéken termesztettek és palackoztak, remek volt (ha fanyar is), vettünk is még egypár üveggel, hogy hazavigyük Barcelonába.

Falset után emelkedni és kanyarogni kezdett az út, de jobb volt, mint huszonkilenc évvel ezelőtt, és Pipo *el Tipo* remekül vezetett, még ha éppoly megszállottja volt is a sebességnek, mint a spanyol *chofer*-ek annak idején – és még ma is.

Falset után egy tábla Marsa felé mutatott (balra), utána egy másik (szintén balra) Darnosba jelezte az utat. Mindkét név sok emléket idézett fel, hiszen olyan falvak voltak, ahol több hetet töltöttünk pihenőállásban, újoncok kiképzésével, a zászlóalj élelmiszerkészleteinek feltöltésével. Biztos voltam benne, hogy ha bemennénk Darnosba (Megadatik nekünk? Megadatik nekünk ez a nap?), mutatni tudtam volna az utat a

kis városból, a csöpp, elhagyatott mozitól az országúton át és a szőlőföldeken keresztül, pontosan ahhoz a *barrancá*-hoz, ahol Aaron és én (és Pavlos Fortis, az első szakasz görög parancsnoka) együtt aludtunk egy barlangban, a vízmosás homokos talaján. Egy vasúti sínpár is átszelte az *arroyo*-t, és egy alagútba vezetett, ahol egy óriási, ősöreg (1889-es) vasúti ágyút állítottak fel egy pőrekocsira. Hetenként egyszer éjszaka kivontatták, megtöltötték és elsütötték – egyetlenegyszer.

Alig voltam képes uralkodni a testem remegésén. Megpróbáltam figyelmen kívül hagyni az elkerülhetetlen (tíz láb magas) *Falange* jelvényt a községek bejáratánál, de minden alkalommal görcsös fájdalmat éreztem a szívemben, s biztosan tudtam, hogy nem a tizennégy hónappal azelőtti infarktusomnak tulajdonítható.

Meg akartam kérni Jaimét, hogy menjünk el Darnosba és Marsába is, de tudtam, hogy nincs rá idő, hát nem szóltam. Aztán hirtelen előbukkant a folyó, és behajtottunk Mora le Nuevába, ahol az aszfaltozott járdán aludtam egy éjszaka 1938. április első hetében, miután visszavonultunk a folyón keresztül, és mögöttünk felrobbantották a hidat.

Hirtelen újra láttam és éreztem azt a takarót, amelyet a rákövetkező éjjel találtam, amikor a folyótól visszavonultunk, hogy messzebb kerüljünk a fasiszta tankok által ránk zúdított gránátoktól, és beköltöztünk egy korábbi lövegállásba a hegyoldalban. Kemény hideg volt, a sötétben belebotlottam a takaróba, és boldogan a vállamra kanyarítottam. Aztán éreztem, hogy nedves. Nedves volt, és ragacsos, meggyújtottam egy tiltott gyufát, és láttam, hogy alvadó vértől lucskos, és bármilyen hideg volt is, ledobtam, és egy olaj-

fa alatt összekucorodva töltöttem az éjszaka hátralevő részét.

A vashíd helyén, amely félig a mocsaras folyóban hevert, amikor utoljára láttam, most egy kecses vasbeton híd állt; mikor keresztülmentünk rajta, hangosan megszólaltam:

– Ott fürödtünk egy éjszaka – és a partra mutattam Mora de Ebro felett, a folyó túlsó oldalán.

– Itt keltetek át az offenzívában? – kérdezte Sylviane, és megfogta a kezemet, mint a *Caravelle*-en a Pireneusok fölött. – Nem – feleltem –, feljebb, félúton Flix felé.

Flix . . . egy név. *Rómaiak, karthágóiak, fóniciaiak, egyiptomiak, trójaiak . . . nem marad belőlük egyéb, mint néhány név és kődarab . . .*, de ezek a helyek mind valódiak; itt vannak körülöttem, és én itt vagyok, ahol sosem hittem volna, hogy leszek még egyszer életemben – Flix és García és Ascó, Fatarella, ahol az offenzíva alatt az olasz *intendenciá*-val találkoztunk, amikor a változatosság kedvéért éppen előrenyomultunk, és nemcsak csokoládé volt náluk papírba tekerve, meg meleg sör és rossz minőségű olasz cipők, hanem szardínia paradicsommártásban . . . Közel vagyunk Villalba de los Arcoshoz és Bateához, csupa olyan név, amelyhez kínszenvedés és kimerültség kapcsolódik, s mit sem jelent azoknak, akik nem voltak velünk . . .

Mora la Nuevából nézve Mora de Ebro pontosan olyan volt, mint amilyennek utoljára láttam, amikor végleg visszavonultunk az Ebro térségéből, amikor Negrín beszédet tartott a Népszövetségben, és bejelentette a köztársaság önkénteseinek kivonását.

Mora de Ebróban voltunk most . . . pontosan azon a helyen, ahol az imént elhaladtunk, egy teherautó állt

az áprilisi visszavonulás idején, és hátul a platóján egy hatéves kislány zokogott, amikor a híd felé mentünk, és újra meg újra azt ismételte: *„Mama perdida! Mama perdida!"* Kíváncsi voltam, vajon megtalálta-e valaha a mamáját, és ha igen, hol élhetnek, férjhez ment-e, elvált-e vagy meghalt.

Mora felett a hegyekben történt, hogy egy maroknyi csapatunk egész álló nap a hőségben kuporgott, majd porrá aszalódtunk, és a fasiszta tankokat lestük, míg végül megérkeztek – aztán átkeltünk a folyón. Április volt.

Később ezen a Morából kifelé, a frontra vezető nyílegyenes úton mentünk, én egy teherautó vezetőfülkéjében ültem. Gratallopsból, a túlpartról jöttünk visszafelé (van egy Cantallops is), miután feltartóztattuk a postát (Negrín beszéde miatt). A brigád főhadiszállására igyekeztünk vissza a Sierre Caballsba, és egyszer csak két vadászgép jelent meg a fejünk felett, végső összecsapásban.

Az egyik a mienk volt, a másik az övék, mindössze kétszáz láb magasságban repültek, az övék a miénket üldözte, az felemelkedett és alábukott, gyorsorsókat vetett, piros szárnyvégei villogtak, gyertyában suhant felfelé, kiegyenlített, aztán éles kanyarral kitört, de eltalálták, és pörögve a földbe fúródott, félmérföldnyire tőlünk. Hallottuk, érzékeltük a robbanást, láttuk a felcsapó lángokat, a sűrű, fekete füstöt, és tudtuk, hogy nincs értelme megállni, hogy segítsünk.

*

Részletek egy naplóból:

1938. augusztus 5 – ... Késő éjjel 0 óra 30. (aug. 5.) – elindultunk, átvonultunk Corbera külvárosán, végig a corbera–gandesai úton, egy Gandesától körülbelül

három mérföldre eső helyre, ahol felmentettük a 11-esek két zászlóalját, amelyek ott ásták be magukat. Az embereink silány, sekély lövészárkokba húzódtak, a szőlőföldekbe ásták őket, kétszáz-kétszázötven méternyire a fasiszták vonalaitól; futóárkok nem voltak, sík terület, lehetetlenség volt ki- és bemászni, anélkül hogy észrevegyenek és lőjenek . . .

augusztus 7. – Tegnap éjfélkor leváltott bennünket a 27-es hadosztály (épp ideje volt kikerülni abból a baljóslatú lyukból). 15 kilométert meneteltünk a gandesa–corberai úton Mora de Ebro felé – Corberán keresztül – iszonyú romhalmaz . . . A halottak rothadó-édeskés bűze a kihalt utcákon, a házakból csak csupasz váz maradt, még a fák is szilánkká szabdalva – semmi se maradt a városból . . .

Az út nyílegyenesen szeli át a várost, és az a néhány ház, amelyik közvetlenül az úton áll, többnyire raktár, ahogy 1938-ban is volt. Egy-két apró üzlet, semmi más. Mindössze három-négy ember bukkant fel.

Pipo valami rejtélyes oknál fogva az út bal oldalán parkolt (jellemző), és alig tettünk tíz lépést a kocsitól, amikor az égből két *Guardia Civil* pottyant elénk, és fülön csípték.

Még mindig ugyanazt a képtelen, szárnyas, fekete lakkbőr kalapot viselik, de már nem idézik fel azt a képet, amelyet García Lorca festett róluk örök időkre, és amiért – egyéb nyomós okok mellett – a granadai fasiszták 1936. augusztus 19-én meggyilkolták:

Los caballos negros son,
las herraduras son negras.
Sobre las capas relucen

manchas de tinta y de cera.
Tienen, por eso no lloran,
*de plomo las calaveras . . .**

Fekete patkós, fekete lovaik helyett most motorbiciklijük van fekete gumikkal, és nem viselnek tinta- és viaszpecsétes köpenyt; de mivel a koponyájuk még míndig ólomból van, nem tudnak sírni.

Ennek a kettőnek hamisítatlan orgyilkosképe volt, óriási cirkuszt csináltak a parkolójegyből, pisztolyaik a bőrtokban korántsem voltak *inconcretas,* ahogy Lorca írta, s arcukon a mosoly leghalványabb árnyéka sem suhant át, amikor Jaime elmagyarázta, hogy a fiatalember külföldi, nem ismeri a közlekedési rendszabályokat, nemzetközi jogosítványát pedig a másik ruhájában felejtette. Nem volt más kocsi a városban, és nem is haladt át rajta, míg ott voltunk.

A város az útról ugyanolyannak tűnt, mint régen, de mikor a *Guardia Civil* újabb könnyű zsákmány reményében elviharzott, mi pedig megkerültük az épületet az országúton, és nekivágtunk magának a városnak – egyszerűen nem volt város.

Pontosan olyan volt, mint amilyennek 1938. augusztus 7-én láttam. Csak éppen nem lógtak régimódi esküvői fényképek ferdén a szerény otthonok feltárulkozó falain, nem hevertek ágyrugók, matracok, gyerekjátékok és éjjeliedények az óriási kráterekben, ahol a bombák végül felrobbantak; nem látszottak szakadt

* *Fekete ló, fekete ló.*
Patkók fekete zenéje.
Tintapecsét, viaszpecsét
köpönyegük ékessége.
Ólom-gömb a koponyájuk,
nincs könnyük a világért se.
(A spanyol csendőrök románca, ford.: Nagy László.)

lepedők és véres takarók; nem hevertek szanaszét konyhaeszközök és törött cserépedények.

Nekivágtunk a macskaköves utcáknak. Az üres házcsonkok bejáratát nehéz faajtókkal reteszelték el. A belső falak kék meszelése még nem fakult ki teljesen; leomlott tetők piros cserepei halomban hevertek mindenütt, és bár tudtam, hogy képtelenség, szinte éreztem az összezúzott, oszlásnak indult halottak szagát.

Elég kevesen voltak itt annak idején – talán ötvenen –, mivel a várost hivatalosan kiürítették. De az öregemberek, öregasszonyok és gyerekek, akik augusztus ötödike és hetedike között Corberában meghaltak, nem akarták elhagyni az egyetlen otthont, amit ismertek; éjszaka visszalopództak. Corbera aligha volt katonai célpont; még csak útkereszteződésnél sem feküdt; nem volt benne fegyver- vagy lőszerraktár. Nem volt körülötte semmi, csak ugyanazok a gondosan ápolt szőlők és olajfaültetvények, amelyeket ma is látni.

Jaime hadarva mondott valamit, és Sylviane lefordította: Ha előjönnek az idevalósi cigányok, ne válaszoljatok, és ne adjatok pénzt.

Nem láttunk cigányokat, de a romok között egypár kisfiú játszott, és miután egy óra hosszat keresgéltünk egy alkalmas házat, ahová dr. Foster besétálhat és kinézhet az üres ablakon, meg egy megfelelő falat, amit könnyen le lehet dönteni, hogy a rémült ifjú María első ízben a karjaiba omolhasson, elindultunk lefelé.

Megpróbáltunk bemenni az egyik üres házba, be akartuk taszítani a nehéz ajtót, amikor egy hang katalánul ránk kiáltott: – Ez nem a maguk háza! Nem mehetnek be!

Egy másik ház kapujában idős asszony jelent meg,

a kezében seprű, és úgy meghökkentett minket, mintha 1938 halottai támadtak volna fel a romok alól. Megszólítottuk, mire ő megmagyarázta:

– Senki sem lakik ott, de senki nem mehet be.

A ház, ahol szemlátomást lakott, háromszintes volt. A bejárat, amint láttuk, kínosan tiszta. Igen, mondta, itt lakott a háború alatt. Igen, két gyereke van – ma már felnőttek –, akik hajszál híján menekültek meg a bombáktól. Mikor megkérdeztem, miért kellett egy ilyen kicsi várost lebombázni – bizonyára nem volt fontos katonai szempontból –, rám nézett, és azt felelte: – *Pues,* háború volt. Közel volt a front.

– Kik bombázták? – kérdeztem, provokátort színlelve – a vörösök? (Ma így hívják őket Spanyolországban, legalábbis a nyilvánosság előtt.)

– Nem – felelte –, a nacionalisták.

– Szeretném megnézni a házát belülről – súgta a feleségem. – Kérd meg – mondtam neki.

Sylviane a fejét rázta, de addig biztattam, hogy kérjen engedélyt, amíg megtette. Az asszony kegyesen bólintott, és azt felelte, amire számítottam: – Az én házam az önök háza – és intett, hogy kövessük.

A többiek kint maradtak. Három szint volt. A házban nem volt semmi, amit bútorzatnak lehetett volna nevezni: egy ütött-kopott sublót és egy rozzant ágy; néhány kemény szék és egypár ócska konyhaeszköz. Feszület nem volt, csak egy színes nyomat Krisztusról a kisdedek között.

Az asszony gyerekei felnőttek és elköltöztek. A fia Barcelonában él; vegyész. Azazhogy nappal vegyész; éjszaka taxisofőr. Két állás kell, mondta, hogy megéljen az ember.

Az asszony nagy büszkeséggel és méltósággal ragaszkodott hozzá, hogy minden emeleten, minden szo-

bát megmutasson, a padlást is beleértve, ahol áttetsző, olcsó műanyaglemezek nyújtottak egy kevés védelmet az esőtől az esős évszakban. A padláson tárolta mindazt, amit régebben a döngölt padlós, falusi házak földszintjén szoktak tartani: a gerendáról lógó, aszalódó almákat, *avellanó*-val és szárított fügével teli zacskókat, olívaolajos korsókat.

– Bor nincs? – kérdeztem mosolyogva, mire ő a fejét rázta. – Lent – felelte.

Hirtelen belemarkolt az egyik mogyorós zacskóba, és marokszám önteni kezdte Sylviane nyitott kézitáskájába. Leemelt két füzér aszalt almát, és a kezembe nyomta. Fügét is akart adni, de nem volt nálunk semmi, amiben elvigyük, megköszöntük neki, dicsértük a házát (ahogy anyám mondogatta: „Enni lehetne a padlóról"), és elindultunk lefelé.

A pincében megmutatta legnagyobb örömét és büszkeségét – a fiától kapta ajándékba Barcelonából: egy viszonylag új, csillogó fehér, elektromos mosógépet. A modern szerkentyű felett érzett örömét a legkevésbé sem homályosította el az a tény, hogy a házban nem volt meleg víz, és az áram, mint elmagyarázta, „nem elég erős". Még sohasem használták.

Mikor kiértünk, megosztoztunk a mogyorón és az almákon, aztán sétáltunk még egy kicsit a romos városban. Eszembe jutott egy kifakult tábla egy országút menti épületen: olyasmi állt rajta, hogy ez a hely egy „elpusztított területekkel" foglalkozó, valamiféle kormánybizottság védelme alatt áll. Kíváncsi voltam, vajon hogyan „védelmezik", és megkérdeztem Jaimét, miért nem építették újjá mind a mai napig. Vállat vont, és azt felelte: – *No sé.* – Később hét másik embernek is feltettem ugyanezt a kérdést. Válaszuk ugyanez volt: nem tudják. (Az egyik cinikusan ama

véleményének adott hangot, hogy Paco akarja így – Paco a Francisco becézett formája –, azért, hogy ha bárkinek ostoba ötletei támadnának, megnézhesse Corberát, és láthassa, mi történt.)

A hatalmas és gyönyörű templomot lakat és retesz zárta. Az óriási ajtó egy repedésén keresztül látni lehetett, hogy kifosztották, bár a falak érintetlenek voltak. A teteje hiányzott. Lejjebb az utcában, egy ház ajtaján elhalványuló, festett betűk hirdették: „Az A. C. N. T. elfoglalta." Ez volt az anarchista szakszervezet a Köztársaság idején.

Még egy templomot láttunk a távolban – meg egy temetőt ciprusokkal –, amely 1938-ban még nem állt ott, és egyszer csak Martita észrevett egy kis csoportot, mélyen alattunk, az úton. Egy esküvői menet a fehér ruhás menyasszonnyal visszafelé tartott az országúton, a távoli templomból.

Egy spanyol írónak megjelent egyszer egy könyve: A ciprusok hisznek Istenben címmel. Nem tudom, hogy kik hisznek még a *beatá*-kon kívül.

6.

Aznap késő este értünk vissza Barcelonába. Gandesában – ugyanaz a régi porfészek – találtunk egy „szegények templomát". Egy munkáskocsmában az ivók szánalmas ünneplőjükben csodálattal és némi megvetéssel bámultak a társaságunkban levő két nőre, mivel Sylviane rikító piros kabátot viselt szőrmegallérral, Martitán pedig kedvenc mini-*culottes*-ja volt.

Mikor viszontláttam a várost, amelyet olyan keservesen igyekeztünk bevenni (az 1938-as áprilisi visszavonulások után Mussolini „önkénteseinek" főhadiszál-

lása lett), nehéz volt elhinni, milyen jelentős szerepet játszott a történetünkben – két alkalommal is.

A brigád nagy része elszakadt a törzstől, és március végén bekerítették őket Gandesa mellett. Itt esett el vezérkari főnökünk, Robert Merriman, és politikai tisztje, Dave Doran. Itt történt, hogy úgy pazarolták a *matériel*-t, hogy tüzérséggel lövöldöztek ránk; itt történt, hogy a mór lovasság (anakronizmus, de éppolyan borzasztó, mint az ilyen támadás mindig is) úgy kaszabolta az embereket, akár a búzakévét.

Gandesából a XV. nemzetközi brigád túlélői az ellenséges vonalakon keresztül visszajutottak az Ebróhoz, ahol sokuk először – és utoljára – úszott a jéghideg, sodró és sáros áradatban.

Herbert L. Matthews így ír a *New York Times*-ban 1938. április 5-éről: „Végül is elmondhatjuk, hogy az eredeti négyszázötven emberből körülbelül százötven a mai nap rovására írható. Minden bizonnyal sokuk előkerül még az elkövetkező napokban, és néhányuk talán fogoly. De sok nagyszerű embert nem fogunk látni többé."

A júliusi offenzívában már majdnem bekerítettük Gandesát, de az automatikus hegyi tüzérség, és a körülötte elhelyezett állásainkra zúduló, állandó bombazápor a Sierra Pandolsban, odacövekelt minket – végleg.

Ma ugyanolyan poros kisváros, s alig van benne néhány olyan ember, aki emlékezhetne a háborúra vagy arra, milyen kulcsszerepet játszott előretörésünkben – és visszavonulásunkban.

Visszafelé is a Morán keresztül jöttünk, de meglepetésemre Pipo, Jaime gyorsan odavetett megjegyzésének engedelmeskedve, hirtelen letért a hídhoz vezető

útról, és a folyó mentén a fölé az átkozott partszakasz fölé hajtott, amelyet idejövet megmutattam.

Kiszálltunk, és néztük a folyót. Sebesebben folyt, mint valaha, a vize iszaposan kavargott; néha letört ágak sodródtak tova, és egész, gyökerestül kimosott bokrok. Álltam, és néztem a vizet azon a helyen, ahol egy augusztusi éjszakán, sok hetes piszoktól és kimerültségtől gyötörten, századonként lejöttünk a frontról, hogy megfürödjünk, és tiszta ruhát, fehérneműt váltsunk. Nem tudtam, sírjak-e vagy nevessek, ahogy néztem, és eszembe jutott, hogy amikor utoljára átkeltem rajta, 1938 szeptemberében, az összeomlott régi híd melletti pontonhídon zötykölődő teherautóban Aaronra gondoltam . . .

*

Újra kezdődtek a forgatókönyv-megbeszélések és viták – amelyek mindig barátságos hangnemben folytak. Úgy éreztem, hogy a corberai jelenet újabb változata semmivel se sikerültebb az eredeti elmegyógyintézetbeli jelenetnél; ez is néma montázs lett volna, amint David Foster és az ifjú María a kisváros romjai közt bandukolnak a hegyoldalon. Titokban kilesi őket egy kemény vonású, borostás arcú férfi (miért?). Az egyik fal leomlik, és María David karjában keres menedéket.

– Írhatsz egy jelenetet – mondta Jaime, és én megígértem, hogy fogok is.

A forgatókönyv-megbeszélések olyan rendszertelenek voltak, és Caminót annyira lekötötték a gyártáselőkészítés gondjai, hogy nagyjából magunk rendelkeztünk az időnkkel. Így módunk nyílt rá, hogy a második hétvégén elutazzunk Sylviane rokonaihoz Perpignanba, és órákat sétáljunk Barcelona utcáin.

A szembeszökő ellentmondáson kívül, hogy Carlos Marx és Federico Engels munkáit nyíltan árusítják a könyvesboltokban, beleütköztünk egy másik ellentmondásba is – felkerestük a Picasso Múzeumot. Egy csodálatos palotában rendezték be a Calle Moncadán, amelynek története a középkorig nyúlik vissza, és mivel a kiállított művek kivétel nélkül korai Picassók, s ez a megrögzött kommunista majd mindet egy személyes barátjának ajándékozta, akinek a neve majdnem minden darabon ott szerepelt, talán nem is olyan nagy az ellentmondás. (Egyébként több ismerősünk úgy vélte, hogy súlyos politikai hiba Picasso részéről – aki ekkor még Dél-Franciaországban élt –, hogy nem hajlandó Spanyolországba látogatni. „Úgy fogadnák, mint egy hőst", mondták. Szerintük Pablo Casalsnak, aki maga is katalán, szintén vissza kellene térnie, már csak azért is, hogy a Generalisszimusz rezsimjét bosszantsa, mert az semmiképp nem merné zaklatni e két világpolgárt.)

Kétszer ettünk a Majestic Hotelban, és bár a főztjük jó, a légkör elviselhetetlen volt. A hotelban szinte kizárólag turisták laktak, és mind legalább hetvenéves – legalábbis az a néhány, aki ott lakott. Ebédjeink nem idézték fel azokat, amelyeket Ed Rolfe, Sheean és Matthews társaságában költöttem el a háború alatt. Sokkal jobban (és olcsóbban) lehetett enni a *Casa Costa* nevű kikötői halvendéglőben, és Sylviane panaszkodni kezdett, hogy a spanyolok úgyis csak halat meg csirkét tudnak főzni, és igaza van.

Megnéztük a katedrálist a *Barrio Góticó*-ban, amelyet a XIII. század végén kezdtek építeni. Megtekintettük Antonio Gaudí főművét, a *Sagrada Familiá*-t, nyolcvan éve építik már, de még messze nincs befejezve.

Úgy látszik, Gaudí menet közben többször is megváltoztatta elképzeléseit, és meghalt anélkül, hogy befejezett terveket hagyott volna hátra. Azóta is állandó vita folyik, vajon be kell-e fejezni a *Sagrada Familiá*-t, vagy úgy kell-e hagyni, ahogyan van. Az egyik irányzat így érvel: „egy másik korból származik, és azt a vagyont, amibe a befejezése kerülne, hasznosabban is el lehet költeni". Az ellenzék pedig azt mondja, hogy azért mégiscsak az emberi szellem egyik remekműve, és ezért be kell fejezni. Mindkettejüknek igaza van, de az építkezés csigalassúsággal folyik, egy építészekből álló bizottság pedig egyfolytában értekezik, és megpróbálja kitalálni, mit is akarhatott ez a katalán zseni.

Taxival mentünk fel a nagy templomhoz a Tibidabo tetejére. („Neked adom", mondta az Úr latinul Szent János Boscónak 1886 áprilisában – és egy hónappal később egy katolikus urakból álló bizottság nekiadta a város mögötti hegy csúcsát.) Mikor a tetőre értünk, néhány munkás az esővel, hideggel és széllel viaskodva, éppen egy óriási vörös keresztet függesztett a középső toronyra, ugyanis Spanyolországban minden évben egyhetes kampányt rendeznek a Vöröskereszt javára, feltehetőleg több buzgósággal, mint amit az Amerikai Egyesült Keresztesházjárat akár egy hónap alatt fel tudna mutatni.

A Tibidabo is vezeklő templom, és lenyűgözve értesültünk róla, hogy nemcsak saját bűneinket lehet levezekelni azzal, hogy misét rendelünk, és nem is csak családunk, ismerőseink, városunk és országunk bűneit. Lehetséges megváltást hozni az elhunytakra. „Tibidabo megszervezte", szól a hirdetmény, „a VEZEKLÉST AZ ELHUNYTAK JAVÁRA".

A Montjuich (Zsidóhegy, katalánul) sokkal érdeke-

sebb volt, legalábbis nekem. A feleségem elhagyta a katolikus hitét, mikor még eladósorban sem volt, és engem, bármilyen pompás is a díszítés és a kivitelezés *(Notre Dame,* a *Sainte-Chapelle, Saint-Germain-des-Près),* mindig lehangolnak a pénzért árusított áldozati gyertyák, a lelakatolt ládikák minden egyes kápolna mellett, amelyek adományokért könyörögnek „beteg szegények", „pogány missziók", „árva gyerekek" és külön-külön minden egyes szent számára. (Ők ugyan mit csinálnak vele?) Feleségem akkor vesztette el végleg a hitét, mesélte nekem, mikor 1953-ban először járt Spanyolországban, és visszataszítónak találta, mennyi „kincs" meg ékszer borítja a Szüzet és a többi szobrot a sevillai székesegyházban, miközben a szegény és rongyos *beatá*-k a kockakövekből kirakott padlóhoz verik a homlokukat.

Monjuich egy erőd (ma pedig vidámpark is), és az erődben egy hadtörténeti múzeum van, amely egyáltalán nem érdekelte Sylvianét. Persze rendkívül hatásos lehet az a találékonyság, formaérzék és mesterségbeli tudás, amellyel az ember a számtalan kínzó- és kivégzőeszközt megalkotta embertársai számára, de ez minden.

Kíváncsi voltam, milyen helyet foglal el a mi kis háborúnk a múzeumban, de az érdemdús generálisok fényképein kívül, akik végül puskalövés nélkül vették be Barcelonát, amikor a katalán front 1939 januárjában összeomlott és néhány zsákmányolt fegyvertől eltekintve (többségük természetesen orosz eredetű), nem volt nyoma a Nagy Kereszteshadjáratnak.

A Kereszteslovagot magát a külső udvarban örökítették meg (ideiglenesen) a halhatatlanság számára. Paco lovasszobra áll itt, némileg karcsúsítva a cél érdekében, de mégiscsak egy kis, kövér ember egy nagy,

kövér lovon, jobb karját olyan mozdulattal nyújtja előre, amelyet *Pax Fascistá*-nak lehetne nevezni, ha volna ilyen. A talapzat tudtunkra adta, hogy azért emelték ezt a rémséget, hogy kifejezzék „Barcelona népének háláját", kétségkívül azon félmillió férfi, nő és gyermek kivételével, akik a tél közepén megmászták a Pireneusokat, és kimerülten ereszkedtek le Franciaország fagyos útjaira, hogy felszabadulásuktól megmeneküljenek.

Zsidóhegy? Hogyan került kapcsolatba népem neve ezzel a kis heggyel? A legegyszerűbb magyarázat onnan adódik, hogy az ókori településből héber feliratú sírkövek kerültek napvilágra, jóval a X. század előtti időkből, s ezeket a spanyolok kiállították a várban, és híven lefordították a pogány katolikusok számára. (A Barrio del Callban egy falba ágyazva látni egy ilyen követ a következő felirattal: „A szentéletű Samuel Hasareri rabbi élete nem ért véget a 692-ik évben. Itt lakozik, a zsidók korának egyéb maradványaival együtt ebben a házban, amely a Szent Domokos által alapított ház romjain épült.")

Az erőd évszázadokon át egyszersmind börtön is volt, és az ügyeletes őr, akit egészen lebilincselt a feleségem folyékony spanyol tudása, elszólta magát, amikor arról beszélt, hogy még öt évvel ezelőtt is voltak itt rabok.

– Rabok? – kérdezte a feleségem legártatlanabb mosolyával. – Miféle rabok?

– *Pues, político* . . . hát, mit tudom én – felelte. – Azt beszélik. – Paco több mint húsz éve váltig állítja, hogy Spanyolországban nincsenek politikai foglyok. Csak „közönséges bűnözők".

Még két hét sem telt el a megérkezésünk óta, mikor egy ilyen közönséges bűnözővel találkoztunk. Ugyan-

abban a hotelban lakott egy darabig, mint mi, és valahol Barcelonában dolgozott. Már hallottunk róla, mielőtt találkoztunk; egyike volt annak a számtalan spanyolnak, akik a Nemzetközi Brigádok megritkult sorait 1938 áprilisa után feltöltötték. Miután a háború elveszett, teljesen hihetetlen, amit művelt: hét évig rejtőzött egy házban! (Aki ilyesmit tesz, az semmiképpen sem lehet közönséges bűnöző.)

Mikor úgy gondolta, hogy már előmerészkedhet, a rendőrség elkapta – ötévi börtönre ítélték. Azt mondták, kommunista volt (hát persze), de még 1957-ben is nyilvánvalóan megfélemlített embernek* látszott, aki megtartja magának a véleményét (ha egyáltalán van neki). Nem csatlakozott a hotel bárjában aznap délután zajló heves politikai vitához, de gondosan figyelte az összes hozzászólót, és én bizony nagyon kényelmetlenül éreztem magam miatta.

Spanyolország tele van közönséges bűnözőkkel, naponta találkoztunk velük. Nem szálltunk be egy taxiba sem anélkül, hogy meg ne kérdeztük volna, mi a helyzet – és elmondták. Elmondták, káromkodva, azzal a fantáziadús trágársággal fűszerezve, amelyet a spanyolok az évszázados osztályelnyomás és antiklerikalizmus során kifejlesztettek.

A taxi manapság a legolcsóbb közlekedési eszköz Spanyolországban, többnyire maguk a sofőrök vásárolják és tartják fenn őket. Egy taxisofőr sem dolgozik kevesebbet napi tizenhat óránál, és szemben azzal az

* Attól tartok, ez kissé elhamarkodott megítélés volt részemről. Két hónappal hazatértünk után küldtek nekünk egy rövid cikket egy barcelonai hetilapból, amely a feketelistára tett hollywoodi filmművészekről szólt. Egyáltalán nem titkolta csodálatát ezek iránt az emberek iránt, és bár csak kezdőbetűivel volt szignálva, a cikk arra utalt, hogy a félelem korántsem hallgattatta el ezt az embert.

eggyel, aki saját bevallása szerint „prímán" keres a napi hétszáz pesetájával (akkoriban tíz dollár), harmincan azt mondták, hogy legfeljebb négyszázötvenet keresnek, de annyit sem mindig. Ebből fizetik a havi részleteket, a benzint, az olajat és a gumikat, a javításokat, ha nem tudják maguk megcsinálni, fizetik a biztosítást, a szervizt és a karbantartást, és ha családosak, nem élnek meg anélkül, hogy a feleségük és a gyerekeik is ne dolgoznának. (Ezek az emberek persze arisztokraták. Egy átlagos gyári vagy mezőgazdasági munkás körülbelül napi száz pesetát keresett 1967-ben. A minimális napi bér 96 peseta volt.)

Ha az ember megkérdezte, mit gondolnak Pacóról vagy a kormányról, a legkevesebb, hogy kiköptek. Aztán bocsánatot kértek *la señorá*-tól a gesztust kísérő trágárságok miatt. De beszélni könnyű, a tettek többet elárulnak. Íme, néhány tény, amiből kiderül, merről fúj a szél Spanyolországban, és bebizonyosodik, hogy valóban nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél.

A sztrájk természetesen törvénybe ütközik, de 1941 óta a rendszernek állandóan számolnia kell vele. 1965 óta fokozódott az intenzitásuk, a merészségük és a kiterjedésük. Aktuális kérdésekhez kapcsolódnak, nem az 1936–1939-es háborúhoz. A gazdaság krónikus inflációját tükrözik; az 1959 óta 65 százalékkal megemelkedett létfenntartási költségeket; a kereskedelem kedvezőtlen egyensúlyát a turistadollárok beáramlása és az amerikai ipari befektetések ellenére, melyek a külföldi tőkebeáramlásnak majdnem a felét teszik ki; a munkások harcát a szakszervezetért és a politikai jogokért, a tisztességes bérekért, a munkaidőért és munkakörülményekért. A „törvényes" munkanap nyolc óra, de a vállalati vezetés tíz-tizenkét órát is megkövetel, túlóra nélkül, a hatóságok pedig szemet huny-

nak. Ha nem tetszik, elmehetsz máshová, és mint ahogy Anatole France írta éppen abban az évben, amikor születtem: „A törvény, az ő fenséges egyenlőségében, megtiltja minden embernek, hogy hidak alatt aludjon, az utcán térjen nyugovóra, és hogy kenyeret lopjon – gazdagnak és szegénynek egyaránt."

1967 januárjában százezer munkás tüntetett Madridban. Diákok csatlakoztak hozzájuk, ezzel a jelszóval: „A diákok a munkásokkal; a rendőrség a bankárokkal!" Két órán át szabályos harc folyt, ötszáz embert letartóztattak, és másnap újabb harmincezer tüntetett a letartóztatások ellen; majd a következő napokon Madridban ötvenezer, Asturiában tizenötezer, Barcelonában tizenkétezer, Sevillában több ezer ember – és a foglyokat szabadon engedték! (Ez újdonság volt.)

Alvarez del Vayo, a Spanyol Köztársaság utolsó külügyminisztere 1967. február 27-én a *National Guardian* (New York) hasábjain egy madridi ügyvéd szavait idézi, akit meghívtak az amerikai követségre: „Ez fantasztikus! Ők (az amerikai tisztviselők) az egyetlenek, akik nem veszik észre, hogy forradalmi folyamat indult meg ebben az országban." (Nem rímel-e ez arra, ahogy, tudomásunk szerint, a hivatalos Amerika értelmezte – idézőjelben – mindazt, ami Vietnamban évtizedeken át végbement?)

Április 15-én (még mindig 1967-ről van szó) a bilbaói munkások sztrájkba léptek, és a diákok ismét támogatták őket. A papok is melléjük álltak, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a spanyol egyház alacsonyabb rétegeiben – és immár magában a felső hierarchiában is – szakadás történt: a plébánosokat rendszeresen letartóztatják, és éppolyan brutálisan összeverik, mint akármelyik munkást.

Ugyanez év májusában a kormány bezáratta a madridi és a barcelonai egyetemeket, fegyveres rendőrség szállta meg mindkét egyetem területét – de előtte a diákok világosan kifejezték érzelmeiket: – a tantermek faláról letépték Franco fényképeit, ahogyan április 28-án a vietnami háború ellen tüntettek, elégették az amerikai zászlót és egy Lyndon Baines Johnsont jelképező bábut.

Május elsején Amerika-ellenes és vietnami háború-ellenes tüntetések voltak Madridban, Barcelonában, Bilbaóban, Salamancában és még sok városban. – „Yankee, Go Home!" visszhangzott ezidőben Spanyolországban, hasonlóan a házak falát díszítő jelszavakhoz Európa, Észak-Afrika, Latin-Amerika és Ázsia minden országában manapság.

Néha már pusztán az újságok főcímei is magukért beszélnek: a következők a *New York Times*-ból valók: (1967.) október 21., 23., 26., 27. és 28-án:

FOKOZÓDÓ
SZAKSZERVEZETI ELÉGEDETLENSÉG
SPANYOLORSZÁGBAN

SPANYOLORSZÁGBAN 31 EMBERT
TARTÓZTATTAK LE
A TILTAKOZÁSOK MEGFÉKEZÉSÉRE

ÚJABB MUNKÁSPÁRT VEZETŐK
LETARTÓZTATÁSA SPANYOLORSZÁGBAN

Spanyolország óva inti a munkáspártot
a mai tüntetéstől

A SPANYOL KATONASÁG
KORDÁBAN TARTJA
A TILTAKOZÁSOKAT

A rendszerellenes lázadás ismét felütötte a fejét Madridban

A figyelmeztetések és a letartóztatások mit sem használtak. A tüntetés és a földalatti munka tovább folytatódik. Százakat tartóztattak le és bocsátottak el azóta az október 28-a óta, mikor a tömeges tüntetések megpecsételték a munkások és diákok egységét.

Az első héten, amit Barcelonában töltöttünk, tüntetés volt Tarrasában, néhány kilométernyire a várostól. A tudósítások ellentmondóak voltak: állítólag valaki egy kézigránátot (vagy követ) vágott a rendőrségi dzsiphez (senki sem sérült meg); mások szerint csak köveket dobáltak.

A kisvárost három napra teljesen körülzárta a rendőrség, a *Guardia Civil* és a hadsereg; minden házat átkutattak olyan személyeket keresve, akiknek esetleg szerepe lehetett az ügyben. Több mint kétszáz embert letartóztattak.

Egy árva szó sem jelent meg erről a kis incidensről egyetlen barcelonai újságban sem, és másnap a *Herald Tribune* nemzetközi kiadása nem érkezett meg az újságárusokhoz. (Ez kétszer-háromszor egy héten előfordult, és kivétel nélkül mindjárt másnap megtudtuk, mi történt.) De Barcelonában már néhány óra múlva mindenki tudott erről a tarrasai esetről – néhányan a városba érkezőktől hallották, mások egy spanyol titkosadó adásából, amely – Csehszlovákiából sugároz.

Bizonyos válogatott hírek azonban, amelyek tükrözik a helyzetet – már ahogy azt a rendszer tükrözni akarja (az olyasfajta eseményekről szóló amerikai tudósítások ikertestvéreiről van szó, mint az U–2 „incidens", a Disznó-öböl kudarca, Guatemala, a Tonkini

öbölbeli „rajtaütés", a vietnami napi események, a *Pueblo* „kémhajó"-epizód az észak-koreai felségvizeken) –, igenis rendszeresen megjelennek a spanyol sajtóban.

A tömegtüntetésekről persze semmi, de íme, három hír az 1967. december 17-i *Vanguardia Española*-ból (mindhárom madridi):

Két per törvénytelen tüntetés és propaganda miatt
(Négy év, két hónap, egy nap és ötvenezer peseta az egyik vádlottnak; hat hónap, egy nap és tízezer peseta a másiknak)
Háromévi börtön összeesküvésért
(Ez az eset mintha csak a *La Guerre est Finie* című Resnais–Semprun filmből lépett volna elő – ami azt bizonyítja, hogy a háború messze van attól, hogy vége legyen. Egy spanyol és egy francia férfiról volt szó, akiket elfogtak, mikor La Junqueránál átlépték a spanyol határt, és akik „megkisérelték az országba behozni a *Mundo Obrero* című újság több példányát, amely a kommunista párt központi bizottságának lapja, valamint egyéb nyomtatott anyagot, és Lenin, illetve Carlos Marx műveit népszerűsítő röplapokat". Fejenként három év börtönt kaptak, és huszonötezer peseta pénzbírságot „hamis iratok használatáért".)
Elítélt pap

Ez utóbbi is szép eset volt. Mint kitűnik, a bilbaói egyházmegyéből való Don Domingo González Martínez de Montoyát vád alá helyezték, és ügyét letárgyalva elítélték, mert „a fent említett székhelyen, tavaly áprilisban, több könyvesboltban árusítás céljából letét-

be helyezte egy saját szerzeményű könyv néhány példányát, amelynek címe: »Isten . . . sztrájkol?«".

Mivel nem terjesztette a könyvet előzőleg a megfelelő hatóságok elé, bűnösnek találták „zugkiadásban", és háromhónapi börtönbüntetést kapott, „mellékbüntetésként pedig minden közéleti tevékenységtől, hivatásának és tisztségének gyakorlásától, szavazati jogától való eltiltásra és az összes költségek megtérítésére" ítélték.

1846-ban egy Richard Ford nevű angol utazó „Spanyolországi gyűjtemény" című könyvében a következő gyönyörű történetet beszéli el, amelynek sok változatát még ma is hallani, szerte az Ibériai félszigeten:

Amikor III. Ferdinánd meghódította Sevillát, és meghalt, szent lévén elkerülte a purgatóriumot, és Santiago a Szűzmária elé vezette, aki tüstént felszólította, hogy kérjen bármi kegyet a szeretett Spanyolország számára. Az uralkodó olajért, borért és gabonáért folyamodott – megadatott; napsütötte égért, bátor férfiakért, szemrevaló asszonyokért – megtétetett; szivarokért, ereklyékért, fokhagymáért és bikáért – mi sem egyszerűbb; *jó kormányzatért* – „Ejnye, ejnye – mondta a Szűzmária –, ezt sosem adhatom meg; mert ha megkapnátok, egy fia angyal sem maradna tovább egy napig sem az égben."

A háború idején közszájon forgott ez a történet, és éppoly érvényes ma is. 1873-ban kikiáltották az első Spanyol Köztársaságot, és 11 hónap múlva leverték – természetesen a generálisok.

A *Fűszálak* hatodik és hetedik kiadásában Walt Whitman új verset tett közzé, melyben az átmenetileg legyőzött köztársaságiakat köszönti. A második és egyben utolsó versszak így szól:

„Ne hidd, anyánk, hogy elfeledünk téged:
Meddig tétovázol? Megint beborítsanak a fellegek?
De hisz már megmutatkoztál – mi már ismerünk téged,
Végső bizonyítékot adtál nekünk, felvillanásodat,
*várod a magad óráját ott és mindenütt a földön."**

* Kardos László fordítása.

III.

„Valamibe belefogtál...
Papa...”

1.

Ha az ember nem beszél, olvas vagy ír az ország nyelvén, nehéz megtudni, mi is történik voltaképpen. Ha elég költőpénze van, aligha veszi észre, milyen kevesen élvezhetik a *Guria* nevű baszk étterem szinte kifogástalan konyhájának örömeit, ahol a kiszolgálás is diszkrét és elsőrendű.

A Diagonalon és a Paseo de Gracián az üzletek zsúfolásig telve luxuscikkekkel, s az áruk nemigen különbözik a miénkétől. Vannak angol nevű divatszalonok – mint például a Gales és katalán nevű kalapszalonok, mint például a Prats –, de vajon bármikor és bárhol, hány ember csináltat magának kalapot vagy akár öltönyt mérték után?

A gazdagok nagyon jól élnek, de csak a főútvonalakon és a *lujo* hotelekben, éttermekben és üzletekben látni őket, és bár sok olyan *Mercedes* is gurul a városban, ami újabb és tisztább, mint Pipóé, az utcákon és fasorokban a nap és az éjszaka minden szakában őrülten száguldozó autók többsége ócska *Citroën* és az olasz *Fiat* olcsó spanyol változata, a *Seat*, mindkettő gyártását a General Motors irányítja, és részben az ő tulajdonuk is.

De Spanyolország még mindig túlnyomórészt mezőgazdasági ország, és a földeken, gyárakban, de akár a hivatalokban dolgozók többsége nem jár *Seat*-tal, nem eszik a *Guriá*-ban, sőt még az olyan (viszonylag) olcsó helyeken sem, mint a *La Puñalada*, a *San Siro* vagy a *Los Caracoles*.

Vessünk egy pillantást a világszerte csillogó film-

ipar kivételezett munkásainak helyzetére. 1967-ben egy statiszta, aki maga gondoskodik a ruhájáról (kivéve a kosztümös filmeket), kétszáz és ötszáz peseta között keresett (2,80-tól, 7,10 dollárig) egy olyan munkanapon, amely (mint például Camino egy forgatási napja) délután négykor kezdődik, és másnap reggel ötkor ér véget.

Egy olyan szerep, mint „Dr. Thompson", az amerikai agysebész, aki elkíséri a főhőst Barcelonába – amolyan feszültséget oldó vígjátéki figura, aki több jelenetben is szerepel, és amit egy amerikai színész „zaftos kis szerepnek" nevezne – húszezer pesetás tétel (285 dollár) volt a költségvetésben, háromheti munkáért.

Sztárok? A legismertebb spanyol filmsztárok mindössze ötezer dollárt kapnak egy olyan munkáért, ami akár három hónapig is eltarthat. Ennél még a rendező is többet kap: Camino szerződése tízezer dollárra szólt, a majdnem egész évi munkáért, mivel ő készítette elő a gyártás minden részletét is (az Egyesült Államokban ez a gyártásvezető, vagy akár a felvételvezető dolga), a szereposztást, helyszíneket keresett, irányította a forgatást, megvágta a filmet, és ellenőrizte a szinkront meg a hangosítást.

Kik hát akkor a gazdagok? Ugyanazok az emberek, akik nagyon is jól éltek a háború előtt: a *latifundia,* a nagybirtokok tulajdonosai; a gyárosok, akiknek a vállalata gyakran nem egyéb, mint amerikai kartellek leplezett fióküzeme (olaj és villamosenergia, gépgyártás és építkezések, autóipar és alumínium, telefon és távközlés); a Spanyol Katolikus Egyház, mely az utolsó szögig visszakapta mérhetetlen kereskedelmi és mezőgazdasági érdekeltségeit.

Ők a haszonélvezői annak a több mint kétmilliárd

dollárnak, amelyet abban az időben befektettünk (az amerikai bankok és katonai létesítmények), és amely valami újat hozott létre Spanyolországban – egy romlott középosztályt, melynek tagjai óriási *Mercedes-Benz*-eken furikáznak, melyek darabonként nyolcezer dollárba kerülnek (kétszer annyiba, mint amennyibe akkor ugyanez a modell az Egyesült Államokban került).

Aztán persze ott van az amerikai dollároráradat, amely özönlik az országba, mióta Spanyolország „turistaparadicsom" lett 1953 után. Az amerikai gyarmat új gazdaságából nagyon kevés „szivárgott le" az átlagos spanyol állampolgárhoz, és paradicsoma napról napra drágábbá válik a számára éppúgy, ahogy az átlagos vietnami a színét se látta annak a „segélynek", amit abba a szerencsétlen országba pumpáltunk. A jobbak azért részesednek belőle (mármint a *jobb*-oldaliak).

De Barcelonában a teljes *pensión* egy olyan 1 A osztályú szállodában, mint a Majestic, még mindig körülbelül hatszáz pesetába kerül – vagy tíz dollárba a megérkezésünk, 8,57-be a távozásunk idején. („Hallottad a legújabb hírt? Franco fogja megkapni a kémiai Nobel-díjat." „Tényleg? Miért?" „Sikerült szart csinálnia a pesetából.")

THOMPSON DOKTOR (Dr. Foster hallgatja: Olyan ez, mint a fejőlány története, csak fordítva . . . Ha a turistaforgalom visszaesik, minden válságba kerülne. Jól figyeljen. Először is bezárnának egypár szállodát, és természetesen kevesebb bérházat építenének. Mit jelentene ez? Munkanélküliséget a szakácsok, pincérek, építőmunkások és mindazok számára, akik így vagy úgy a turistaforgalomból élnek. Tud követni? Ez

azt jelenti, hogy ezek az emberek, munka nélkül, kevesebb ruhaneműt, cipőt, tévékészüléket, bort vásárolnak . . . Más szóval, visszaesik a fogyasztási színvonaluk. Ezáltal – és ezzel beindul a láncreakció – válság lenne a cipőiparban, a ruhaiparban, a bortermelésben és így tovább. Ha a turistaforgalom visszaesik, benne vagyunk a . . .*

*

Az első hét nyilvánvalóvá tette, hogy tovább fogunk maradni annál a három hétnél, mint amit a kapott *Air France*-jegy lehetővé tesz, és ezt Jaime is elismerte. Odaadta háromhetes kirándulójegyemet a másik Jaiménak, és azt mondta, azonnal kicserélik egy „nyílt" jegyre, és visszaadják.

Eredetileg a forgatókönyv „tökéletesítéséhez" volt rám szükségük, mint annak idején írta; hogy tanácsokat adjak az amerikai orvosok egyéniségével kapcsolatban, hogy jó hangzású angolra fordítsam a három amerikai szereplő spanyolul megírt párbeszédeit, és hogy írjak új jeleneteket, bármit, ami csak az eszembe jut – természetesen az ő mérlegelése és jóváhagyása mellett.

Most azt akarta, hogy fordítsam le az összes párbeszédet, hogy jó amerikai angolsággal lehessen feliratozni a filmet (ha külföldön forgalmazzák). Persze addig nem lehetett lefordítani az összes párbeszédet, amíg az összes párbeszéd nem volt megírva, és Ra-

* Ezeket a sorokat természetesen törölte a cenzúra, de a spanyol újságok néha kinyomtatják az igazságot – ha közvetve is: MADRID, december 16. – A világ turistaforgalma, mely 1966-ban százötvenmillió embert és összesen 113 milliárd dollárnak megfelelő valutát tett ki, országunk – mint a turisták vendéglátója – számára 1245 milliárd dollárt jövedelmezett . . .

La Vanguardia, 1967. december 17.

mónnal közösen nem fogadták el. Ez annál bonyolultabb volt, mivel az új párbeszédeket naponta írtuk, Jaime meg én; Román ezalatt egy másik munkán dolgozott – nem mint forgatókönyvíró, hanem mint egy új lexikon szerkesztője és írója, ezért egyikünk sem tudta úgy és annyiszor elérni, ahogy és ahányszor szerettük volna.

Kezdtem füstölögni a túlórák és a plusz munka miatt. Sylvianéval aprólékos útitervet dolgoztunk ki arra a két hónapra, amit a külföldi útra szánhattunk. Szerepelt benne egy egyhetes látogatás Perpignanba, hogy felkeressük a rokonait (algériai menekültek voltak), egy kéthetes látogatás korábbi hazájába, Marokkóba (ahol egy csomó várost meg szerettem volna nézni Casablancán kívül), esetleg egy rövid látogatás Kelet-Berlinbe, ahol némi zárolt pénzem volt, a *Felforgatók (The Un-Americans)* harmadik német kiadásának és egy tévéjátéknak a honoráriumából, és feltétlenül legalább egy hét Párizsban.

Füstölögtem a pénz miatt is, mert kiderült, hogy nem adnak semmit a közlekedési és létfenntartási költségeken kívül. Jaime elismerte, hogy ő és a *Pandora Films* egyaránt kizsákmányolnak engem. Az nem zavar, ha ő zsákmányol ki, mondtam, mivel egyike a leginkább *agradable* embereknek, akikkel valaha is találkoztam, és az állás, amit tőle kaptam, sosem remélt lehetőséghez juttatott – hogy lássak még egyszer valamit Spanyolországból.

Széttárta a karját, és megjelentek a gödröcskék. – Meg kell értened – mondta –, hogy óriási könnyelműség volt tőlem, idehívni téged. A *Pandorá*-nál Madridban azt hitték, nem vagyok normális, amikor felvetettem az ötletet. „Minek magának egy amerikai?", kérdezték, és amikor hetekig rágtam a fülüket, azt

mondták: „O. K., küldünk neki egy jegyet, és fizetjük a költségeit, de ez minden, és maga ezzel együtt nem normális." Talán nem is vagyok.

– Te talán az vagy – mondtam –, de ők nem normálisak, ha azt hiszik, annyi pluszmunkát csinálok semmiért. Végül is . . .

– Meglátom, mit tehetek – mondta.

– Ajánlom is – feleltem, és szó szerint lefordítva spanyolra, hozzátettem: „amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten".

– *Perdón?* – kérdezte.

Úgy látszik, volt némi hatása ennek a beszélgetésnek, mert három nap múlva új figura merült fel. Lehet, hogy már korábban is foglalkozott a gondolattal, mivel – a megérkezésünktől fogva – feszélyezett az a tény, hogy láthatólag nem mindennapi érdeklődéssel figyel.

Az első forgatókönyv-megbeszélésen Martha is zavarba hozott, mert szünet nélkül engem fényképezett Jaime irodájában, minden lehetséges szögből. A Tarragona felé vezető úton és az Ebro túloldalán is ugyanezt művelte. Most előkerültek a fényképek, és az egyik portrém annyira tetszett Caminónak, hogy eltakarta vele a zongoratanári oklevelét, és becsúsztatta a keretébe. (Martha sokat fényképezte Sylvianét is, de tudtommal sosem nagyította ki a képeket).

Jaime egyszer csak kijelentette: – Te fogod játszani Thompson doktor szerepét.

Miután megbizonyosodtam róla, hogy jól értettem (végül is azzal a szélsebes franciasággal mondta, ami inkább a katalánra emlékeztetett, amit egyébként szintén beszélt), ránéztem, és közöltem vele: – Nem vagyok színész.

– Azt mondtad, játszottál már színpadon.

– Azt mondtam – feleltem –, hogy negyven évvel ezelőtt statiszta és epizódszereplő voltam a New York-i színpadon. Azt is mondtam, hogy nagyon rossz színész vagyok. Azért hagytam ott a színpadot.

– Azt is mondtad, hogy sosem voltál munka nélkül az alatt a négy év alatt, amíg a színháznál dolgoztál. Nem lehettél annyira rossz.

– Szó se lehet róla – mondtam. Aztán remek ötletem támadt. – Kivéve, ha a főszerepet akarod eljátszatni velem. Nagyon jó dr. Foster lennék.

Elnevette magát. – Túl öreg vagy.

– Már megint ezek a skatulyák! Miért ne lehetne Foster hatvanhárom éves ötvenhárom helyett?

– Azért – mondta pléhpofával és félig hunyt kutyaszemével –, mert három ok szól ellene: Egy – túl jóképű vagy a szerephez. Kettő – nem tudod ilyen hamar, folyékonyan megtanulni a spanyol szöveget.

– Spanyolul kell beszélnie?

– *Claro.* És három – most már biztos, hogy egy amerikai színészt szerződtetek, akit te is ismersz. Tudod, láttad, amikor levetítettük múlt héten azt a spanyol westernt, amiben játszik.

– Mark Stevens? – kérdeztem. – Nem ismerem.

– Írtál egy filmet, amiben játszott, Hollywoodban.

– Én?

– Persze – felelte. – Az *Irány Burmá*-t.

– Nem emlékszem rá – mondtam. – Honnan tud folyékonyan spanyolul?

– Itt lakik. Mallorcán. Már régóta. Úgy hallottam, egy szállodája van ott. Néha-néha csinál egy filmet.

– Ha őt szerződtetni tudod, tudsz egy másikat is.

– *Imposible.* Meg kell értened a spanyol ipar anyagi nehézségeit. Nem telik még egy külföldi színészre,

még olaszra, még franciára se. – Elmosolyodott. – De te itt vagy.

– Mondtam már, nem vagyok színész. Fel tudok értelmesen olvasni egy szöveget – erre minden értelmes ember képes –, de ha meg kell mozdulnom, nem tudok mit kezdeni a kezemmel, lábammal meg a testemmel.

– *No importa* – felelte Jaime. – Majd én megmondom, mit csinálj.

– Tudom, hogy De Sica és Fellini mi mindent képesek kihozni amatőrökből, de . . .

– Én vagyok – közölte Jaime – a spanyol Fellini. – Újra elmosolyodott, és a mosolya olyan kedves, hogy nem hiszem, hogy bárkitől, bármilyen körülmények között olyat tudna kérni, amit meg nem kap.

Aztán meginditóan rám nézett, és azt mondta: – Ez az egyetlen lehetőség, hogy egy kis külön pénzt szerezzek neked.

– Mennyit?

– Húszezer peseta van a szerepre a költségvetésben, negyvenet fogok kérni.

Egy pillanatnyi szünet után megszólaltam. – A *Pandorá*-nak igaza van. Te tényleg nem vagy normális.

– *Un poco* – felelte.

Végül azt mondtam, hogy majd megbeszélem Sylvianéval.

Sylviane szemhéja megrebbent. – Nézd – mondta. – Ez fenekestül felforgatja a terveinket.

– Tudom.

– Három hétig akartunk maradni, és már most majdnem három hete vagyunk itt. Meddig fog ez tartani?

– Jaime azt mondja, hogy november 25-én kezdünk forgatni, és december harmadikára végezhet velem.

– Ha 25-én egyáltalán elkezdi – mondta. – Ha harmadikára elkészül veled. Ez Spanyolország. És mikor akarsz törődni egy kicsit a náthával?

– *Mañana.* Jaime azt mondja, kétféleképpen csinálhatjuk. Elkezdjük 25-én, és teljesen befejezzük – mármint az én részemet – december 10-ére.

– Az túl késő.

– Várj. Vagy dolgozhatunk december harmadikáig, és ha még marad forgatnivaló dr. Thompsonnal, akkor 17-én visszajöhetek Marokkóból, és mindenképpen végzünk 23-ára. És akkor visszamegyek Casablancába, és veled töltöm a karácsonyt, *en famille.*

– És ki fizeti ki a jegyeket? A *Pandora?*

– Majd meglátjuk – feleltem.

Figyelmesen rám nézett, és megkérdezte: – Szeretnéd megcsinálni?

– Egy kis plusz pénzt lehet vele keresni, ami hozzájárul a te költségeidhez is.

– Egy kis pluszmunkával. Azt kérdeztem, szeretnéd-e.

– Nem különösebben – feleltem, aztán szégyenlősen hozzátettem –, de jópofa dolog lenne.

– Szóval szeretnéd – mondta mosolyogva.

– Aki egyszer belekóstolt . . .

– Jaime nem fogja megkapni a negyvenezer pesetát, és – erről jut eszembe – hol a repülőjegyed?

– Jaime azt mondja, *mañana.*

– Melyik Jaime?

– Mind a kettő.

Felsóhajtott. – Tudod, mit? Azt reméltem, el tudsz szabadulni egy kicsit, hogy újra elmenjünk Perpignan-

ba, de azt hiszem, inkább elmegyek négy-öt napra egyedül.

Újra elmosolyodott, és azt mondta: – Állj a sarkadra egy kicsit. Mondd meg Jaiménak, hogy ha nem végeztek harmadikára, akkor részedről be van fejezve! Elmegyünk Marokkóba, és nem jössz vissza.

– *Seguro.*

– És ne beszélj itt nekem spanyolul, te színész – mondta, és megcsókolt.

2.

Minthogy a vonat, amivel azon az első hétvégén Perpignanba utaztunk és vissza, borzasztó kényelmetlen volt, bár meglehetősen pontos, most a buszmegállóhoz kísértem ki Sylvianét a zuhogó esőben az óriási Plaza de la Universidadra. Aztán visszamentem a szállodába, és lefeküdtem.

A lázmérő, amit mindenáron magammal akartam hozni Californiából, 39 fokot mutatott. Szóval még csak nem is egyszerű megfázás. Felhívtam Jaimét, és egy fél óra múlva megjelent egy férfival, akit Sanpons doktorként mutatott be.

– Sanpons? – kérdeztem. – Olyan ismerős a név.

– Van egy ilyen nevű orvos a forgatókönyvben – felelte Jaime, és Sanpons megvizsgált. Vagyis felültetett, és megkopogtatta a hátamat. A pulzusomat meg se nézte.

Ránéztem; halálsápadt, harminc év körüli férfi volt, aki súlyos tébécésnek látszott. A hajára ráfért volna a borbély, hátul jócskán a nyakába lógott. Ha ez orvos, gondoltam, akkor én vagyok dr. William Mayo.

Sanpons felküldött néhány gyógyszert a sarki pati-

kából, és másnap reggelre lement a lázam. Ágyban maradtam, és gondolkozni kezdtem dr. Thompsonon. Ha már megpróbálok színész lenni, azt fogom csinálni, amit régi barátom, Morris Carnovsky mesélt, hogy ő mit csinál, mikor egy szerepre készül. Megpróbáltam visszaemlékezni, mit olvastam Sztanyiszlavszkij *Egy színész felkészül* című könyvében negyven évvel ezelőtt; nem sikerült. Így hát újra meg újra elolvastam a forgatókönyvet.

Dr. Thompson texasi volt. Nos, jártam már Texasban; sőt két hónap híján majd egy évet töltöttem ott, a jó magaviseletemért. Eszembe jutott Irwin Corey professzor (A Világ Legelső Tekintélye) híres bemondása:

– Ma este díjakat osztunk ki. Az első díj egy hét Texasban. A második díj . . . két hét Texasban.

Az orvos hét hosszabb-rövidebb jelenetben szerepelt. Háromban nem szól egy szót sem; marad négy. De abban a négyben egyéniségnek kell lennie, olyasvalakinek, aki nem azonos azzal, aki játssza.

Elkezdtem jegyzeteket készíteni – és további párbeszédeket írni azokhoz a jelenetekhez, amelyekben a főhőssel játszik („Aki egyszer belekóstolt . . .”). Mivel David Foster antifasiszta, aki orvosként harcolt Spanyolországban, dr. Thompson természetesen lehetne reakciós. Kibővítettem azt a jelenetet, amikor a két orvos repülőgépen megérkezik Barcelonába:

THOMPSON: Öregem, gyönyörű ez a város. Es milyen óriási. Sokat változott?

DAVID: Nem tudom. Sosem láttam a levegőből.

THOMPSON: Mikor láttad utoljára?

DAVID: Nem voltam itt a háború óta.

(Eddig a szöveg, amit Camino és Gubern írt.)

THOMPSON: Egyáltalán minek jöttél ide?

DAVID *(hűvösen):* Sebész vagyok . . . mint te.

THOMPSON *(derűsen):* Ó, ugyan már, Dave. Alig győzted, annyi munkád volt New Yorkban, már azokban az időkben is. Nem volt neked arra szükséged, hogy elszökj egy takaros kis háborúba, amihez semmi közöd.

DAVID *(őszintén, de tartózkodóan):* Talán elment az eszem. Talán úgy éreztem, van közöm hozzá. Jelentkeztem önkéntesnek, akár a többiek.

VISSZAJÁTSZÁS: Sebészek operálnak egy tábori kórházban; esetleg sátorban.

VISSZA A JELENETHEZ

THOMPSON: Neked tényleg elment az eszed. A gyógyítás és a politika két dolog.

DAVID: Hallom eleget.

Foster szobájában a *Hotel Ritz*-ben (a lakosztályt, mint megtudtuk, azelőtt az utolsó Alfonso használta, ha a városban tartózkodott) Thompson jellemének újabb vonására derül fény: a megrögzött reakciós texasi agysebész barbár dolognak tartja a bikaviadalt. Ezen jól lehet majd nevetni.

Thompson még két nevetést is kiérdemel, amikor Daviddel egy taxiban az Idegsebész Kongresszusra mennek, de ezek az eredeti szerzői sorok voltak. Amikor elhaladnak Gaudí *casa-loca*-ja mellett a Paseo de Gracián, „gyűröttnek" nevezi az épületet. Amikor pedig elérik az emlékművet a Generalisszimo és a Gracía kereszteződésénél, megkérdezi, mi az, és a David Fostert interjúvoló újságíró azt válaszolja: – A Győzelem Obeliszkje.

– Melyik győzelemé? – kérdezi Thompson, aztán eszébe jut. – Ja, igen, Franco győzelméé.

Ahogy igyekeztem kidolgozni a szerepemet, remek ötletem támadt az utolsó fontos jelenetemhez, a Ritz halljában, azon az estén, amikor az önkéntesek végleg hazaindulnak az Egyesült Államokba. Thompson éppen azon vitázik Fosterral (ahogy Jaime és Román megírták), hogy mikor indul a Pan American gépe.

Mivel ittlétünk első hetében vásároltam egy *navajá*-t, azt a csodálatosan éles bicskát, amelyet Albacetében készítenek, és amely minden Nemzetközi Brigádosnak volt a háború alatt, kitaláltam, hogy lehetne felhasználni a filmben.

Fostert halálosan untatja Thompson, és szeretne elszabadulni, hogy felhívhassa az ifjú Maríát, mielőtt az Sevillába, ő meg New Yorkba utazik. El kell búcsúznia – legalább. Thompson feltartóztatja, mondván: – Ide süss, Dave, mutatok valamit – meghúzza a hathüvelykes pengét, ami csodálatos kattanással nyílik ki, és kijelenti: – Itt az új szikém, ni!

Írtam egy feljegyzést Jaiménak a magam folyékony, franciátlan franciaságával dr. Thompson egyéniségéről – és kissé elcsodálkoztam, mennyire párhuzamos (bár néha éppen fordított módon) a saját egyéniségemmel:

1. Tíz évvel idősebb Davidnél, és annyinak is látszik.

2. Esetleg keret nélküli vagy fémkeretes szemüveget visel. *(Nem így lett; az én szarukeretes szemüvegemet viselte.)*

3. Bár sebész, mégis folyton idegesnek tűnik. Mindenféle jelentéktelen apróság miatt aggódik – hány óra van, vajon nem késik-e a repülőgép, mikor fog felszállni, nem fogják-e lekésni, és így tovább.

4. Ha David baloldali volt, illetve ma is az,

Thompson jobboldali, akinek nincs semmiféle politikai hovatartozása. Rettentően fél attól, amit „társadalombiztosításnak" neveznek, és ami nemcsak a szocialista országokban, de Angliában is van.

5. Elképzelhető, hogy „fényképezőgép-bolond" és akár a többi turista, egész nap mindenhová magával hurcolja, és folyton képeket próbál csinálni – a repülőgépből, a taxiból, az utcán sétálva. *(Hordott magánál egy fényképezőgéptokot, de nem volt benne gép.)*

6. Lehet majdnem bohócos, humorérzék nélkül, de nem játszhatja le a színről dr. Fostert. *(Alehvai!)*

7. Texasi tájszólással beszél, amit nem nagyon tudok utánozni. *(Méghogy nem nagyon!)*

Még ágyban voltam, mikor Jaime elolvasta ezeket a feljegyzéseket, és azt mondta: – *Muy bien.* – Rám nézett, és közölte: – Tudod, hogy nagyon jó fényképarcod van.

– Martha nagyon jó fotós – feleltem. Bólintott.

– Ha már a fotósokról van szó – tettem hozzá –, hogy jöttél ki azzal a finn csodával?

Olyan képet vágott, amit azóta is hiába próbálok utánozni, de ehhez persze az ő bajusza kellene, és kétségkívül az arcberendezésének is van valami köze hozzá. Kidudorította az alsó ajkát, a bajusza felborzolódott. A szeme kidülledt. Vannak dolgok, amiket nem lehet körülírni, de az összhatás választ adott a megválaszolhatatlan kérdésre.

– Azt mondta, hívjam fel, ha Hollywoodban leszek. Felhívtam. Tíz perc múlva a szállodámnál volt egy óriási Cadillac-kel. A kezembe nyomta a kulcsokat, és azt mondta, vigyem a lakására. Már a kocsiban kezelésbe vett, mondtam is neki: „Ne ilyen gyorsan, légy szíves."

– Angolul vagy spanyolul? Viccesnek hangzik.

– Spanyolul. Nem vicc. Csodás alakja volt, de hát tudod, az ember nem győzi egész éjszaka. Rémes volt. Nem hagyott aludni.

– Szegény Camino! És csak huszonnyolc éves voltál.

– Ennek semmi köze a korhoz. Spanyol vagyok.

*

Mikor Sylviane négy nap után visszatért Perpignanból, első szava az volt: – Látod, abban a percben, hogy kiteszem a lábam, beteg leszel.

– Már beteg voltam, mielőtt elmentél.

– Elkezditek a forgatást 25-én?

– Nem, csak 27-én.

– Tudtam – mondta. Megmutattam neki az ősrégi térképet Észak-Spanyolországról, amit magammal hoztam hazulról. Agyon volt ragasztva celluxszal, de elég részletes volt.

– Nézd – mondtam –, napok óta böngészem Gerona megyét, de nincs olyan, hogy Santa Coloma de Las Planes.

– Nyilván rosszul mondták.

– Van viszont egy Santa Coloma-de-*Farnés* . . . körülbelül 18 kilométerre Geronától.

– Béreljünk autót, és nézzük meg.

– Mi értelme? Nyilván nem megyünk semmire.

– Úgyse nyugszol, amíg meg nem találod.

– Nem biztos, hogy nagyon megnyugtatna, ha megtalálom. Mit tehetek . . . fényképezzem le a sírját, és küldjem el az apjának meg az anyjának? Te mit éreznél, ha egyszer csak kapnál egy fényképet a fiad sírjáról . . . akit huszonkilenc évvel ezelőtt vesztettél el?

– Lehet, hogy igazad van – mondta, és ennyiben

maradt a dolog, mivel a forgatás hétfőn kezdődött a *Ritz*-ben. Annyi új jelenetet írtam, amennyi csak eszembe jutott, a többségét elfogadták, de nem volt idő mindet beilleszteni az átdolgozott forgatókönyvbe, amit Jaime a kezembe nyomott.

– Némelyiken gondolkoznom kell még – mondta.

– Azt elhiszem.

– Lehet, hogy magam is átírok egypárat.

Még a teljes szövegkönyv felét is sikerült lefordítanom, mielőtt elkezdtük a forgatást, és Jaime azt mondta, a többi ráér akkor is, ha már hazamentünk Californiába.

Az első jeleneteket dr. Foster szállodai szobájában, aznap reggel kilenckor kellett elkezdeni, és Jaime *el Cid*-től egy hivatalos papír érkezett a szállodába *Señor Don Betsi* számára, *Citación* felirattal. Az állt rajta, hogy reggel 8.30-kor kocsit küldenek értem a *domicilióm*-ba, és hogy fehér inget, sötétszürke öltönyt és csíkos nyakkendőt viseljek.

Ez azért mégis valami, ugye? Nem emlékszem, vajon Robert Taylort autón vitték-e dolgozni, de azt tudom, hogy Bette Davis és John Garfield maguk vezették a kocsijukat a Warner Brothers telepére annak idején, 1943-ban.

Pontosan 8.30-kor (elképesztő) megjelent a kocsi a hotelban, és a sofőr elvitt a *Ritz*-be, arról a másik *putó*-ról, José Antonio Primo De Riveráról, a *Falange* védőszentjéről elnevezett Avenidán végig. Sylviane ébren volt, de nem rajongott az ötletért, hogy ilyen képtelen napszakban nézze a forgatást. – Úgyse kezditek pontosan – mondta, és mint mindig, igaza volt. Délután lett, amire elkezdődött.

Így több mindenre is jutott időm: tanulmányoztam a szövegemet, mert egyáltalán nem voltam biztos ben-

ne, hogy meg tudom jegyezni; figyeltem a hálószoba világosítását, ami körülbelül olyan kezdetlegesnek látszott, mint amilyent Hollywoodban a Mack Sennet bohózatoknál használtak.

Leszerelték a lámpákat, és felszerelték. Felakasztották őket egy vasrúdra, amely a két fal között volt kifeszítve; folyton leesett. Rajszögekkel falra erősített, óriási fehér papírlapokból csináltak fényvisszaverőket. A kábelek dugaszai nem illettek az aljzatokba. Amikor minden készen állt az első jelenethez, pompás rövidzárlat keletkezett, a függönyök meggyulladtak az ablakokon, a vasrúd alatt, amire a lámpákat függesztették, és kitört az általános téboly.

Már egyszer találkoztam a főszereplővel, Jaime lakásán. Nem ismerte a nevem – ez kissé sértett, mivel azt hittem, hogy annak a felhajtásnak köszönhetően, amit 1947 és 1950 között csaptak, amikor börtönbe kerültünk, mindenkinek (különösen a Szakmában) hallani kellett a gyalázatos Hollywoodi Tízekről.

Nagyon szívélyes volt, mikor bemutattak, és emlékezett az *Irány Burmá*-ra: – Ez volt életem első filmje.

Úgy éreztem, be kell vallanom, hogy nagyon kevés színészi gyakorlatom van, és az is kizárólag színpadi, aztán szánalomra méltóan hozzátettem: – Segítenie kell majd.

– Szívesen – felelte. – Semmi az egész.

– Azt hiszem, a texasi tájszólás nem nagyon fog menni – mondtam, mire azonnal rögtönzött szónoklatba fogott, olyan tökéletes texasi kiejtéssel, hogy majd megevett a sárga irigység. Amikor félrehívta az öltöztetőnő, bevonultam a lakosztály márvány fürdőszobájába, magamra zártam az ajtót, és megpróbáltam

tőlem telhetően utánozni. A tőlem telhető nem volt valami sok.

(A falra egy csodálatos kis műanyagtáblácska volt rögzítve, amelyen – négy nyelven – ez állt: *Fontos figyelmeztetés: Sose használja a telefont fürdés közben.* Isten tudja, miért, egy másik tábla jutott róla az eszembe, amit egy nyilvános fürdőben láttam Párizsban, 1928-ban. „Családi" fürdőszoba volt, két káddal, és egy függönyt lehetett húzni közéjük. A falon ez a tábla állt: *Két személy nem használhatja egyszerre ugyanazt a kádat.*)

Sylviane éppen idejében érkezett, hogy tanúja lehessen férje halmozódó megaláztatásának, ugyanis kerekperec közöltem Caminóval az igazságot: nem tudok mit kezdeni a kezemmel, a lábammal, törzsemmel.

Százszor elismételtem magamban, amit még Hollywoodban megtanultam, anélkül hogy módomban lett volna látni Fellini vagy De Sica filmjeit: hogy nem muszáj színésznek lenni ahhoz, hogy az ember egy filmben szerepeljen. Nem muszáj. (De nem árt.) Feltéve, hogy az ember el tudja mondani a szöveget, nem kell egyebet tennie, mint pontosan engedelmeskedni a rendező utasításainak. Az ember nem lép túl a padlóra rajzolt krétajelzésen, ami mutatja, hova kell állnia. Nem fordul el jobban, mint amennyire kell, még a fejével sem, mert akkor kilóg a képből. Nem kell „kivetítenie" sem a személyiségét, sem a hangját, hiszen a mikrofon felveszi a suttogást is, és a kamera úgy felnagyít mindent, hogy amit az ember egyszerű hunyorításnak vél, a végén úgy hat, mint egy gutaütéses roham.

Az első jelenetben összesen annyi volt a feladatom, hogy kopogok a hálószoba ajtaján, belépek, észreveszem, hogy dr. Foster telefonál, jelzem (arcjátékkal),

hogy észrevettem, csendben bemegyek a szobába, és megvárom, míg leteszi, és azt mondja: – Mi van, Thompson?

Miután az öltöztetőnő tizenötször lekefélte az öltönyömet és kifényesítette a cipőmet, és én kopogtam, beléptem, megláttam Fostert, grimaszt vágtam, és bementem a szobába (tizenötször), csurgott rólam a veríték, és úgy éreztem magam, mintha Lady Macbeth alvajáró jelenetét játszottam volna el a Metropolitan Operaházban háromezer néző vad füttykoncertje közepette.

Az ember ilyenkor érti meg, hogy a film valóban a rendező műfaja, Camino végül feladta ugyanis a próbálkozást, hogy megfelelően mozogjak és forduljak meg, és azt mondta, álljak teljesen mozdulatlanul a tükör előtt, háttal az ágyon ülő dr. Fosternek, és intézzem az üvegnek a teljes szöveget.

Ez bevált, és amikor Foster felkelt és kiment a gardróbba valamilyen ruháért, a mozgása kitakart a képből, úgyhogy a következő snitt már egy karosszékben ülve találhatott, ahonnan aztán elmondhattam a hátralevő szöveget, anélkül hogy orra buktam volna.

Újra meg újra megcsináltuk ezt a jelenetet, és aztán még egy néma, *solo* jelenetet dr. Thompsonnal, amint jóféle bourbon whiskyt tölt két jéggel teli pohárba, és kiviszi őket a szobából. Aztán sor került a fürdőszobajelenetre.

Odaadnám a bal kezemet és öt évet a tovatűnő életemből, ha ilyen fürdőszobám lehetne, de hát az ember nem kaphat meg mindent. Valódi márvány fürdőszoba volt, és Jaime gondoskodott egy kis „feladatról" amatőr színésze számára:

Miután odaviszi a whiskyt dr. Fosternek, aki az én villanyborotvámmal borotválkozik, mert az övének

európai dugója van, az enyémnek meg külön adaptere (realizmus!), dr. Thompson ránéz a márványlépcsős kádra, belelép, whiskyspohárral, és cigarettával a kezében, és a bikaviadalokról kezd beszélni.

Vita kerekedik, Thompson kimászik a fürdőkádból, egyik kezében a whiskyspohárral, másikban a cigarettával, és a vécén ülve folytatja a vitát. Még mindig ülve, felemeli az ülőkét, bedobja a csikket, majd pedig, mikor Foster véget vet a vitának és kimegy a fürdőszobából, Thompson utánanéz, kortyol egyet a bourbonból – a színész, aki „játszotta", elfelejtett nyelni, aztán megpróbált és majd megfulladt.

Ez a felvétel nagyon mulatságos volt, mikor másnap este megnéztük a gyorskópiákat az előhívólabor vetítőjében, és nem lepne meg, ha Camino bennehagyta volna. (Bennehagyta.) A whiskytöltés és a márvány fürdőszoba pompásan mutatott a Káprázatos Eastmancolorban.

Annyiszor ismételtük el ezeket a jeleneteket, hogy valamiképpen kezdtem elengedni magam – pusztán a fáradtságtól, és egyszerű *je-m'en-foutisme*-ból – és így tanultam meg a második fontos tényt a filmszínészetről.

Aki filmszínész akar lenni, nem lehet épeszű, hiszen nincs ennél unalmasabb foglalkozás Isten részben még mindig szabad ege alatt. Vannak azonban kárpótlások – még ha ezek Spanyolországban nem léteznek is. Mint ahogy a börtönőr a texasi Texarkanában mondta, mikor megkérdeztem tőle, szeret-e smasszer lenni:

– A fenéket – mondta –, de jobb, mint munkával keresni a kenyeret.

Kivonat:

(1938. augusztus 17.) ... Aztán újra kezdődött, a visszhangok megsokszorozódtak és visszaverődtek a csúcsok között; mintha mérföldekre lett volna, pedig legfeljebb csak párszáz méternyire lehetett. Hirtelen súlyos robbanás, és a feltörő lángok fényes csokra, ahogy egy akna felrobbant; aztán csend, kiáltozás és elfojtott mormogás; néhány puska ropogása a közelben, és azzal vége. Ez így ment, felváltva, néhány percenként, aztán csend. Azután hosszú ideig csend volt, és hirtelen ráébredtünk, hogy emberek vannak a közelünkben, némán elmennek mellettünk, először nem nagyon sokan, de hamarosan egyre többen és többen, a zihálásuk betöltötte a környező ürességet. Valaki zokogott. Valaki azt mondta – Segítsetek, megsebesültem. – Antonio állt előttem, tisztelgett, és azt mondta: – La pistola del Commandante – *és kezembe nyomta az automatát. Megmarkoltam; ragadós volt, felemeltem és látni lehetett, hogy valamitől nedves.* – El Commandante? – *kérdeztem, de Antonio elment, és Sam állt előttem, levegőért kapkodva.*

– *Aaron megsérült – mondta. – A fején. Semmi az egész. Ne izgulj, nyugodj meg; ki fogja heverni.*

– *Biztos vagy benne? Hol van?*

– *Kihozták; sikerült kihozniuk. Megkaptad a pisztolyát? Azt mondta, adjuk át neked.*

– *Igen ...*

A rohanó felhők közt átszűrődő, sápadt fényben láttam, hogy sír. Eszembe jutott, mit mesélt Aaron arról a napról, az első magaslaton, mikor Sam végre megtalálta, miután azt hitte, elesett a támadás közben, és Sam idegei felmondták a szolgálatot.

– *Ne izgulj – mondtam.*

– *Aaron jól van – mondta. – Támogattam egy darabon visszafelé. „Elfoglaltuk a dombot?" kérdezte; mondtam, hogy igen; „hogy vannak a többiek?" kérdezte; mondtam, hogy jól. Ki fogja heverni – mondta.* – Ki fogja heverni!

– Férfiak a csatában
(Man in battle, 1939)

Addig kerestük az utcát, ami kivezet Barcelonából a tengerparti országútra, míg eltévedtünk, és bizonyos elégtételt éreztem, mivel mindenáron Sylviane akart vezetni. Három érvet hozott fel: (1) engem annyira elkényeztettek otthon az automata kocsik, hogy már nem tudom kezelni a sebességváltót; (2) egyébként sem értek az európai sebességváltókhoz; (3) túlságosan felindult vagyok ma a biztonságos vezetéshez. (Igaz? Igaz.)

Mikor végre kiértünk a parti országútra, és elindultunk északkeletnek, újra eszembe jutott az összes név, hiszen számtalanszor megtettem az utat teherautón Barcelona, Masnou, és Mataró (ahol egy amerikai kórházat állítottak fel), Arenys-de-Mar, Calella és Pineda között.

A Földközi-tenger szürke volt, akár egy csatahajó, az alacsonyan szálló felhők esőt ígértek, és fújt a szél. Vasárnap volt, alig lézengtek az utcán a városokban.

Malgratnál az országút a szárazföld belseje felé fordult, és majdnem északnak tartott, egész kellemes volt a vidék. Gondosan megművelt földek nyújtózkodtak (kevesebb volt a *Coca-Cola* reklám); a földeken itt-ott egy-egy kúria; és mindenütt azok a csodálatos fenyők, amelyek, úgy látszik, Spanyolország jellegzetességei. Tűleveleik nagyon sötétek, és az ágak nem hoz-

nak virágot, amíg a törzs el nem ér egy bizonyos magasságot.

Átkeltünk egy kis folyón, és az én ócska térképem meg az Avis Rent-a-Cartól kapott térkép *(Nos esforzamos mas)* alapján Silsnél balra fordultunk, s a Riudarenason keresztül vezető úton elindultunk Santa Coloma-de-Farnes felé. Csupa kisvároson hajtottunk keresztül, és érdekes volt látni, hogy még mindig fa-ekével szántanak, akárcsak a háború idején – és a középkor óta.

Mindegyik kisváros az út mentén álló *Falange* jelvénnyel köszöntötte és búcsúztatta az érkezőt, és mindegyik kisváros – akárcsak a Földközi-tenger part-vidékén – ugyanarra a mintára épült, középen a templom és a kastély uralja őket, mindkettő súlyos kőből, körülöttük szánalmas tégla- és vályogházak zűrzavaros összevisszasága, akárcsak a középkorban.

Santa Coloma nagyobb volt, mint a kisvárosok többsége, de éppolyan nyomorúságos. – Halottaknak való hely – hallottam a saját hangomat. Sylviane egyetértett.

Alig volt ember az utcákon, de találtunk valakit, aki megmutatta az utat a temetőhöz, közvetlenül a legsűrűbben lakott városrész mellett: zuhogó esőben értünk oda, azért nem volt olyan sűrű, hogy kellemetlen legyen.

A temető vaskapuja tárva volt, és az alatt az egy óra alatt, amit ott töltöttünk, csak egyetlen lelket láttunk rajtunk kívül – egy idősebb asszonyt, aki virágokat helyezett egy sír elé.

Arra gondoltam, hogy fogom kibírni, különösen, ha megtaláljuk a sírt. Nem tudom, mi lesz most. Szinte hallottam, amint azt mondja – hallottam a hangját – „Húzd be a fejed, Papa, máskülönben új apát keres-

hetnek a gyerekeid." Hallottam, amint azt mondja: „Wolff nyaggat, hogy szerezzek egy spanyol *ayudanté*-t, és Isten a tanúm, hogy hasznavehetetlen vagy, kivéve azt a kis dohányt, amit néha kerítesz valahonnan, de . . ."

Magam előtt láttam azt a drága, csúnya arcot, a meleg, sötétbarna szemeket, és hallottam a halk, megnyugtató hangot, amint az *Otthon a pusztán*-t énekli a kölcsönkapott gitár kíséretével azon az éjszakán, amikor pihenőt tartottunk Darnos közelében. Éreztem a teste melegét a testem mellett, ugyanabba a pokrócba burkolódzva a barlangban, a *barranca* alján, Marsa közelében.

Az apjának ugyanolyan a szeme, és ez a szem olyan megkapó, hogy – bár a két ember között nem volt egyéb hasonlóság (a fiú az anyjára hasonlított), egyedül a szemük – mikor meglátogattam a családot 1939-ben, és újra láttam ezt a szempárt, azt az érzést keltette bennem, hogy Aaront látom. 1967-ben, Los Angelesben, egy héttel azelőtt, hogy Spanyolországba indultunk, ugyanígy hatott rám.

Az összes sír a föld felett volt, belevájva a temetőfalakba, hármas sorokban. Felosztottuk egymás között a temetőt, és különváltunk – és én hálás voltam ezért. Nem akartam, hogy a feleségem újra lássa, hogy összeroppanok – mint a repülőgépen.

Szemlátomást többnyire családi sírhelyek voltak: rajtuk kő- vagy fémtáblák, *Familia González* vagy *Familia Pérez* felirattal. Néhányon apró, kifakult arckép a megboldogultról, fémkeretben. Némelyiket nemrég látogatták, a közvetlenül a falra rögzített fémvázákban virág díszelgett.

Némelyik elhunyt neve magára a falra volt írva, amellyel a halott koporsóját rejtő rekeszeket elfalaz-

ták. Némelyiket elkoptatta a szél, az eső és a nap az évtizedek során; némelyiket részben el lehetett olvasni. Némelyik falon egyáltalán nem állt név, vagy nem is volt rajta soha.

Egy fal közepén újra összetalálkoztunk Sylvianéval. – Semmi – mondtam némi megkönnyebbüléssel, ő pedig azt mondta: – Nem hiszem, hogy itt van.

– Miért?

– Nézd, ez a város messze kiesik a forgalomból. Még csak nem is erre a legrövidebb az út Geronába, ha arra vitték Franciaország felé. Miért temették volna el egy ilyen Isten háta mögötti lyukban?

– Mit tudom én.

Elhatároztuk, hogy megszólítjuk az idős asszonyt, aki éppen kifelé tartott a temetőből, és az azt mondta, a *padre* biztosan tudja, kik vannak itt eltemetve. Hol találhatjuk meg, a templomban? – Nem – felelte –, ilyenkor otthon ebédel – és megmutatta, merre menjünk.

Elindultunk a megadott irányba, aztán eszünkbe jutott, hogy azt mondta, a pap fiatal ember, és úgy gondoltuk, valószínűleg úgysem tud semmit 1938-ról. Inkább újra bementünk a városba, és megálltunk egy sarkon, ahol két ünneplőbe öltözött férfi meg egy kisfiú állt és beszélgetett.

Megkérdeztük, van-e itt valaki, valami gondnoka a temetőnek. Persze, mondták, és az egyik férfi felajánlotta, hogy a *bijó*-ja majd megmutatja nekünk, hol lakik, és a csillogó szemű tizenkét-tizenhárom éves, kerek szemüveges legénykc fürgén bemászott a kocsiba.

Egyik keskeny, kanyargós utcából a másikba irányított bennünket, míg végül azt gyanítottuk, fogalma sincs, hová vezet, de végül egy kapura mutatott. – Ott lakik – mondta az öcskös, és a kocsiban maradt, míg mi átmentünk a túloldalra és becsöngettünk.

Senki sem nyitott ajtót, de nem telt bele két perc, és kisebb tömeg gyűlt össze a bérelt autó és a nyilvánvaló külföldiek láttán. Az utca túloldalán egy pincéből egy férfi került elő alsóingben és nadrágban, a lábán *alpargatas*. Borotválatlan volt – szabadnapja lévén, szemlátomást részeg. Többen az ablakhoz csődültek, és onnan bámultak minket. Kinyílt a szomszéd ház ajtaja, egy fiatalos külsejű asszony lépett ki rajta, és megkérdezte, hogy Señor José Turónt keressük-e.

Sylviane mulatságosnak találta a nevet, és megkérdezte – Turón mint *turrón*, az édesség? – Az asszony nevetett. A helyi nyelvjárást beszélte, alig értettem. Az egyik szemét fekete véraláfutás keretezte, és meglepetésünkre nemsokára egy kilenc év körüli (fiú) gyerek is csatlakozott hozzá, aki ugyancsak fekete karikát viselt az egyik, méghozzá ugyanaz a szeme alatt. (Talán Tareyton cigarettát szívtak.)

Az asszony közölte, hogy Señor Turón a szomszéd városba hivatalos vasárnapi ebédre, és feltehetőleg nem jön vissza egyhamar. Nem segíthet-e valamiben?

De, mondtuk. Egy külföldi sírját keressük, akit, úgy hallottuk, itt temettek el. Nem sikerült megtalálnunk a sírját. Talán Señor Turónnak van valami névsora?

– *Claro* – mondta. – Mikor halt meg az *extranjero?*

– 1938-ban – feleltem, mire a nő felemelte az egyik kezét, és csuklóból megrázta, ahogy azt franciáktól (Sylvianét is beleértve) sokszor láttam.

– *Treinta-ocho!* – hüledezett, mintha azt mondtuk volna, hogy Krisztus előtt 400-ban.

– Amerikai volt – mondtuk. – Minthogy Spanyolországba jöttünk, megígértük a családjának, hogy megpróbáljuk felkutatni a sírját.

– Egy amerikai? – szólalt meg hirtelen kis útika-

lauzunk (aki közben odajött a kocsiból). – *De las Brigadas Internacionales?*

– *Sí* – feleltem.

Hát, mondta a nő, ha katona volt – annyi ember halt meg 1938-ban. Annyi katona. Talán tömegsírba temették. (Nyomát se láttuk ilyesminek.)

Egy férfi jelent meg az asszony és a gyerek mögött. Borotválatlan volt ő is, és önelégült vigyor ült az arcán. Egész idő alatt, míg ott voltunk, csak állt és vigyorgott önelégülten – nem szólt egy árva szót sem. (Neki egyik szeme sem volt véraláfutásos.)

Elmondtuk az asszonynak, hogy nagyon hálásak lennénk, ha kérdezősködne Señor Turóntól, amikor visszajön. Mondtuk, hogy nemsokára elutazunk Spanyolországból Marokkóba, de megadtuk a nevünket és a barcelonai szállodánk címét. Ha sikerülne megtudnia valamit, esetleg visszajöhetnénk, és lefényképezhetnénk a sírt az illető családja számára.

Magam elé képzeltem a fényképet, és rosszul lettem a gondolattól. Megtalálnánk a sírt, elhanyagolt lenne, név nélkül (mindegyiken szám volt). Befestenénk a falat, ráírnánk a nevét, születése és halála évét, rendet csinálnánk körülötte, virágokat tennénk rá új fémtartókban – és elküldenénk a színes fényképet az apjának és az anyjának Los Angelesbe!

Köszönetet mondtunk az asszonynak, aki igazán szívélyes volt, és odébbálltunk az útikalauzunkkal együtt, akinek felajánlottuk, hogy hazavisszük. Ő mondta, merre menjünk. Egy hangot hallottam a fülemben: – Mi az istent csinálsz, Papa? A fenébe is, ember, majdnem harminc éve már, rég el kellett volna feledned. Nem tehetsz róla, hogy nem haltál meg helyettem.

Hátrafordultam a kölyökhöz, és megkérdeztem: – Hogy lehet, hogy hallottál a Nemzetközi Brigádokról?

Meglepettnek és kissé sértődöttnek látszott, azt felelte:

– *Pues*, könyveket olvasok.

– És mit olvasol a könyvekben a Nemzetközi Brigádokról?

– Hogy nagyon rossz emberek voltak – válaszolta a kisfiú.

– És te elhiszed? – kérdezte Sylviane a kormánykerék mögül.

– *Claro.*

Nem tudtam megállni, hát megkérdeztem: – Én például úgy nézek ki, mint aki nagyon rossz ember?

– Ó, nem, nem! – tiltakozott a tizenhárom éves spanyol úriember. – Persze hogy nem. – Aztán kikerekedett a szeme. – Maga tagja volt a Nemzetközi Brigádoknak?

– *Claro* – feleltem, és reméltem, hogy nyájas és atyai a mosolyom. – Sok könyvet fogsz még olvasni – tettem hozzá. – Némelyikben az lesz, hogy nagyon rossz emberek voltak. Némelyikben meg az, hogy nagyon jó emberek. Mikor nagyobb leszel, eldöntöd majd, mi igaz és mi hamis.

Megérkeztünk a házukhoz, akartam adni egy pár pesetát, amit határozottan visszautasított, míg a zsebébe nem csúsztattam. Akkor azt mondta: – *Muchas gracias.*

Visszafelé az úton, Riudaneras felé eleredt az eső, és Sylviane megszólalt: – Remélem, tudod, hogy tisztára ütődött vagy.

– Miért?

– Feltétlenül világgá kellett kürtölnöd, hogy a Brigádokkal voltál?

– Miért ne?

– Azért, te *tonto*, mert mindig akkora titkot csi-

nálsz belőle, hogy itt vagy. Mert megadtuk a nevünket és a címünket annak az asszonynak. Mert tudod, hogy a Brigádokat vörösöknek tartották. Mert . . .

– *Basta, mujer!* – vágtam közbe, majd hozzátettem: – *Es igual.*

– *Coño* – mondta Sylviane. Aztán zuhogni kezdett az eső, és Sylviane úgy meredt az útra, mintha legalább 15 mérföldnyire lenne előttünk. Esett, mintha dézsából öntenék, és a part menti utat helyenként három-négyhüvelyknyi víz árasztotta el.

– Ezek aztán nem tudnak utat építeni, az biztos – mondta Sylviane. – Nem folyik le a víz, nézd azokat ott!

Calellában az emberek tehetetlenül toporogtak a járdán, hiába igyekeztek átkelni az egyik oldalról a másikra. Az országút mentén is hiába próbálkoztak átkelni. A Földközi-tenger ólmos-tarajos hullámokká korbácsolódott. A szél ide-oda dobálta az autót, és az égő reflektorokkal vagy anélkül, mindkét irányban elhaladó járművek vízfüggönnyel árasztották el a szélvédőt.

– *Na din moc!* – kiáltotta Sylviane egy teherautónak, amely éppen megelőzött és elvakított bennünket. Beletaposott a fékbe, és oldalra csúsztunk, míg a szélvédő ki nem tisztult; aztán újra elindultunk.

– *Na dil bebek!* – kiáltotta.

4.

Évek óta vitatkozunk valamin a feleségemmel. Ő erősködik, hogy több mint húsz év után az Egyesült Államokban kezd elfelejteni franciául beszélni és írni. En állítottam, hogy lehetetlen elfelejteni az ember anya-

nyelvét, de az az út őt igazolta, mert gyakran keverte a franciát angollal vagy spanyollal és fordítva.

Ez igazolta az elmélete ellenkezőjét is; házasságunk első évében elmesélte ugyanis, hogy álmában a szülei - akik nem beszéltek más nyelven, csak franciául, spanyolul vagy arabul - egyszer csak angolul kezdtek szólni hozzá.

Ezzel egy null lett a javamra! Mindössze négyheti európai tartózkodás meg egy hosszú perpignani vikend után, amely alatt megpróbáltam szót érteni a rokonokkal, miután Caminóval és a munkatársaival spanyolul és franciául beszéltem, először álmodtam - spanyolul.

Jaiméval vitatkoztunk a forgatókönyvről, és én teljesen folyékonyan és tökéletes választékossággal beszéltem spanyolul. (Éber állapotban gyakran előfordult, hogy spanyolul kezdtem el egy mondatot, és franciául fejeztem be, vagy megfordítva.)

Bárcsak emlékezni tudnék a vitára, mert sokkal indulatosabb volt, mint bármelyik igazi megbeszélésünk. Nem tudom elképzelni, amint Jaime felemeli a hangját vagy dühbe gurul, bár meglehetősen biztos vagyok benne, hogy mindkettőre képes.

Már nem volt több megbeszélés, hiszen forgatott - kivéve, ha nem sikerült valami, ilyenkor összehívott bennünket, és én a lakására mentem a megadott időpontban.

Rendszerint elkésett, és a bejárónő engedett be; a dolgozószobájában ülve várakoztam, vagy a könyveit nézegettem. Egész életemben rabja voltam annak a kényszernek, ami a legtöbb írófélére jellemző: kénytelen vagyok elolvasni mindent, amit papírra írtak vagy nyomtattak, legyen az egy gyufaskatulya, egy doboz szardínia csomagolása vagy egy tekercs vécépapír.

Így aztán mindig is szenvedélyes szaglászó voltam, aki élvezettel olvassa (illetve inkább kénytelen elolvasni) mások leveleit, feltéve, hogy nincsenek borítékban – az azért méltatlan lenne. Ez a magyarázata, hogy rögtön feltűnt az íróasztalán a gépelt papírlap, amint a szobába léptem aznap délután.

Nem volt rajta nyomtatott fejléc. Aláírás sem szerepelt a papíron, de az első mondatból világosan kiderült, hogy a madridi *Censura* kifogásainak jegyzéke – az eredeti forgatókönyvvel kapcsolatban.

Kíváncsi voltam, vajon mindig így csinálják-e, hogy senki se vihesse ki az országból, még fénymásolat formájában se, ami nevetségessé tehetné a cenzúrát.

Némelyik kifogás olyan nevetséges volt, hogy azon már csak a hasát foghatta az ember:

„Hasonlóképpen az angol címet *(Spain Again)* spanyol címre kell változtatni, máskülönben a film nem fog semmiféle védelmet élvezni, abból a zavarból kifolyólag, amely nemzetiségével kapcsolatban keletkezhet." (!)

„A film elkészítése során gondosan kerülni kell mindent, ami nyílt vagy burkolt formában olyan utalást vagy értelmezést tartalmazhat a háborúnkra vonatkozólag, mely nem elkerülhetetlenül szükséges, valamint a mai spanyol élet negatív jelenségeinek bemutatását olyanok számára, akik a mű összefüggésében nem kívánatos következtetésekre juthatnak." *(Mondatszerkezet és nyelvtan az eredeti szerint.)*

Emlékezve rá, hogy minden spanyol film gyártási költségeinek hatvan százalékig terjedhető részét az állam fizeti – ha elfogadják –, a mézesmadzag és furkósbot politikája gyönyörűen megnyilvánult.

„Következésképpen és mindazt elkerülendő, ami (a 13,3 a Pont alapján) *(a film)* betiltását vonhatja maga

után, a gyártás fordítson különös figyelmet az alábbi javaslatokra:

„Az archív *(film)* jelenetek válogatása során gondosan tekintettel kell lenni arra, milyen negatív hatást válthatnak ki a nézőből akár a vásznon megjelenő képek, akár montázs által."

„Törölni kell minden képi vagy szöveges utalást a Győzelem Obeliszkjére . . ." *(Hát ezt már nem állom meg nevetés nélkül! De hát miért? Hát nem büszkék Franco győzelmére – vagy attól félnek, talán elneveti valaki magát a moziban, ha megemlítik?)*

„Törölni kell dr. Thompson fejtegetését a turizmusról . . ." *(Ebben van valami!)*

„Törölni kell az utalást a kiontott belű asszonyra . . ." *(Manuel fogadójában, mikor a város bombázásáról beszélgetnek.)*

„Törölni kell az idősebb Manuel azon kijelentését, miszerint, »annyian meghaltak . . . annyi a halott . . .«" *(Csak egymillióan haltak meg, és ezt mindenki tudja, és ugyanaz az író, aki a* Ciprusok hisznek Istenben-t *írta, egy másik könyvet is írt, ezzel a cimmel:* Egymillió halott.)

„Törölni kell a pap megjegyzéseit a »gazdag öregdiákokról« . . . *(akik rosszabbak voltak, mint a pap diákjai a Tudományos Akadémián)* . . . és azt *(a férfit)*, aki mérnök akart lenni *(de most taxisofőr a városban)*, valamint »Igen, nehéz volt neki a háború után. Az igazat megvallva, mindannyiunknak elég nehéz volt a háború után . . .«"

„Változtassák a »brigádokat« »erőkre« vagy más hasonló kifejezésre."

„Óva intem a *masián (a disznóölés színhelyén)* és a romba dőlt városban játszódó jelenetek nemkívánatos jelentőségétől és jellegétől . . ."

„Többek között kívánatos volna nagyon világosan hangsúlyozni, hogy María az anyja házassága után született, hogy elkerüljük a vérfertőzésre való utalás leghalványabb lehetőségét is, valamint a felesleges testiséget az erotikus jelenetben David és María között a *Hotel Ritzben*..."

Kíváncsi voltam, mi történne, ha olvasnák és (vagy) látnák a kiegészítő dialógusokat, amelyeket a David és az ifjabb és idősebb Manuel között lejátszódó jelenetek kiélezésére – a háborúról írtam; a pap, egy Jacinto nevű férfi jelenetéhez, aki ápoló volt dr. Foster tábori kórházában, hogy érzékeltessem a különbséget Jacinto, aki „materialistának" nevezi régi barátját, és maga David között; a Corberában (egyenesen a saját emlékeimből eredő) és az elmegyógyintézetben játszódó jelenetekhez.

Mint kiderült, ezek miatt a jelenetek miatt hívott Jaime utolsó forgatókönyv-megbeszélésünkre. Hirtelen felötlött bennem az „önkéntes" tanúk vallomása 1947-ből, akik azzal vádoltak bennünket (természetesen gondosan kerülve bármiféle pontos hivatkozást), hogy „kommunista propagandát csempésztünk" a hollywoodi filmekbe. Elgondolkoztam, vajon most épp ezt teszem-e. (Amit nem tettem meg, annak eredménye a Szakmából való száműzetésem lett – több mint húsz évre!)

Vajon igaz-e, hogy bizonyos történelmileg kialakult okok miatt két uralkodó elmezavar igenis létezik Spanyolországban (és nem csak Spanyolországban): a vallási őrület és egy tetten érhető fóbia, amit kommunistaellenességnek hívnak? Ha igaz, miért nem lehet bemutatni? Kommunista propaganda-e bemutatni az igazságot? „Célzatossá" próbálok-e tenni egy filmet azzal, hogy a *beatá*-kkal foglalkozom benne, akiket minden

templomban látni lehetett, ahol megfordultunk: a Barcelonai Székesegyházban, a Tibidabóban, a gandesai „szegények templomában"?

Eltorzítottam és egy cél „szolgálatába" állítottam-e az igazságot azzal, hogy a beszélgetést, amit Sylviane az elmegyógyintézet előtt kihallgatott, a kórház falain belülre dolgoztam át? Mi a különbség az igazság és a propaganda között – ha van egyáltalán? Hogyan tükröződik a valóság egy film forgatókönyvében?

32. JEL. AZ INTÉZET BELSEJE. NAPPAL

Rövid montázs, szinte dokumentumszerű, David és María kórházi látogatásának első félórájáról. Néma. Néhány beteg bonyolult arca látható, akinek megengedték, hogy a folyosókon dolgozzanak, takarítanak, söprögetnek stb. Néhány férfi megkörnyékezi Davidet cigarettáért. María kissé ijedtnek látszik, hátrahúzódik egy kicsit. De mikor látja, milyen gyengéden bánik David és a többi orvos ezekkel az emberekkel, a félelme elszáll, és érdeklődéssel figyel. Az orvosok nagy tisztelettel fogadják Davidet, kérdéseket tesznek fel neki, ő válaszol. Ahogy szobáról szobára haladnak (esetleg mutathatjuk az étkezőt, a konyhát, a mosodát stb.), további betegek arcát is látjuk, amint dolgoznak vagy magukba roskadva a társalgóban ülnek. Az egyik nem válaszol egyetlen kérdésre sem, amit dr. Iglesias (az igazgató) vagy David tesz fel neki. María arcán látszik a részvét az asszony iránt. Ahogy szobáról szobára haladnak, az őket kísérő ápoló sorra kinyitja, majd bezárja utánuk az ajtókat.

BELSŐ. BETEGSZOBA. NAPPAL

Egyszerű berendezésű szoba, egy priccs, egy asztal, egy szentkép a falon. A látogató csoport tagjai dr. Iglesias, David, María és az ápoló. A beteg egy széken ül, a csoport érkezésére riadtan feláll.

DR. IGLESIAS *(a beteghez):* Joaquin, ez dr. Foster.

David kezet nyújt, és Joaquin – körülbelül ötvenéves férfi – elfogadja.

DAVID: Ülj le, Joaquin.

Joaquin engedelmesen leül.

DAVID: Mióta vagy itt, Joaquin?

JOAQUIN: Két hete, doktor úr.

DR. IGLESIAS *(félre, Davidhez és Maríához):* Huszonhárom éve . . . egy házban rejtőzködött hat teljes . . .

DAVID: Két hete. És mit csinálsz itt?

JOAQUIN *(ijedten):* Rejtőzködöm . . . a jóságos Iglesias doktor úr megmentett.

María a falnak dőlve áll, megbabonázva figyeli Joaquint.

DAVID: Ez szép volt tőle. Mitől mentett meg?

JOAQUIN: A vörösöktől. Meg akarnak ölni.

DR. IGLESIAS: Miért akarnának megölni?

JOAQUIN: Harcoltam ellenük. Sokat megöltem. Bosszút akarnak állni.

DAVID: De ti nyertétek meg a háborút, ugye, Joaquin?

JOAQUIN *(aggodalmasan):* Igen. De még mindig itt vannak.

DR. IGLESIAS: Hol?

JOAQUIN: Mindenütt . . . várnak . . . engem keresnek.

Felülről egy repülőgép HANGJA HALLATSZIK. Joaquin aggódva felnéz, egy szempillantás alatt felpattan, és az ágy alá akar bújni.

JOAQUIN *(rémülten):* Gépek! . . . Feküdj!
Dr. Iglesias megfogja a férfi karját, így nem tud az ágy alá bújni. Nyugodt hangon beszél hozzá.

DR. IGLESIAS: Csak egy utasszállító gép, Joaquin. Nincs mitől félni.

JOAQUIN *(reszketve):* Jönnek és elkapnak . . . *(dr. Iglesiasra mutat)* . . . elkapják magát is . . .

ÁTTŰNÉS

FOLYOSÓ. INTÉZET. NAPPAL

David, María, az ápoló és dr. Iglesias éppen kilépnek Joaquin szobájából.

DAVID: Mivel kezelte, doktor úr?

DR. IGLESIAS: Mindent megpróbáltunk. Hipnózist, pszichoterápiát, sokk-kezelést, gyógyszereket . . . semmi sem segít. Ez egy rögeszme . . .

DAVID *(elgondolkozva):* Egy rögeszme . . . igen.

Nos hát, rögeszme volt-e vagy sem? Nem kényszerítette-e ugyanez a rögeszme a néhai James Forrestalt, Amerikai első nemzetvédelmi miniszterét arra, hogy a halálba ugorjon kórházi ablakából 1949-ben? Nem ennek a rögeszmének a születése, működése és manipulációja tette-e lehetővé Mussolininek, hogy megmentse Olaszországot; Hitlernek, hogy megmentse Németországot; Francónak, hogy megmentse Spanyolországot; Tojónak, hogy megmentse Japánt és fél Kínát; mindannyiuknak, együttes elszántságukban, hogy megmentsék az emberi fajt, és hogy milliókat irtsanak ki? Nem használtuk-e arra, hogy megmentsük Vietnamot

a vietnamiaktól, és nem fogják-e arra használni, ha a legkisebb lehetősége is fennáll, hogy mentsék az USA-t az amerikaiaktól. Ha semmit sem teszünk ellene, nem érhetünk-e meg egy amerikai fasizmust, amit a törvényes rendre és kommunistaellenességre alapítanak, és amelyben minden bel- és külpolitikával kapcsolatos nézetkülönbségre könyörtelenül lesújtanak, mert „segítséget és támogatást nyújt az ellenségnek"?*

– Megbeszéltük Románnal ezt a jelenetet – mondta Camino. – Mind a kettőnknek tetszik.

– Örülök.

– De nem forgathatjuk le. A másodikat leforgathatjuk.

– Miért nem? Meséltem arról a férfiról, akit kihallgattunk az intézet előtt. Nem kitalálás.

– Te is tudod – mondta Jaime. – Nem engedélyeznék.

Tudtam én is, hát nem vitatkoztam. Igaza volt. Nem engedélyezték volna.

– A második rendben van?

– Az utolsó sort kivéve – felelte.

A csoport most egy kis várószobába ér, ahol egy másik ápoló áll egy szék mögött, amelyen egy körülbelül 24 éves fiatal lány ül. Meglehetősen csinos, azonnal feláll, mikor a csoport belép, és sorban mindenkivel kezet fog, ahogy dr. Iglesias bemutatja őket.

* NEW YORK – Eisenhower, volt elnök tegnap azt nyilatkozta, hogy megtagadna minden támogatást bármely olyan jelölttől, aki a kivonulást javasolja Vietnamból, s „lázadással" és tulajdonképpen árulással vádolta a békeharcos csoportokat. Az áprilisi *Reader's Digest*-ben közölt cikkében Mr. Eisenhower azzal vádolta a háborút ellenzőket, hogy „segítséget és támogatást nyújtanak az ellenségnek"... (*San Francisco Chronicle*, idézet a *New York Times* 1968. március 27-i számából.)

LÁNY: A nevem Teresa. Egy szentről neveztek el.

DAVID: Kérlek, ülj le, Teresa.

Teresa egész idő alatt roppant vidám, szinte boldog, és bár semmi értelme annak, amit mond, teljes meggyőződéssel mondja.

DR. IGLESIAS: Volt valami jó beszélgetésed ma, Teresa?

TERESA *(kissé csalódottan):* Csak egy.

DAVID: Kivel beszélgettél?

TERESA: A Szentemmel.

DAVID: Szent Terézzel ... mit mondott?

TERESA: Amit mindig ... hogy legyek jó kislány ... *(Nevet, dr. Iglesiasra mutat.)* Azt mondta, a doktor úr is szent.

DR. IGLESIAS: Igazán hízelgő. Elhitted neki?

TERESA: Persze.

DAVID: Más szentekkel is szoktál beszélgetni?

TERESA *(egyszerűen):* Persze.

DR. IGLESIAS: Kikkel?

TERESA *(az ujjain számolja):* Szent Katalinnal, Szent Annával, Szent Mihállyal ... a Szentséges Szűzzel *(keresztet vet)* ...

DAVID: Gyakran beszélsz vele?

TERESA: Nem. Tudja, ő nagyon elfoglalt. De mindennap beszélek apámmal.

DR. IGLESIAS *(félre, Davidhez és Mariához):* Három hónapja meghalt.

DAVID: Ő is szent?

TERESA: Persze ... persze még nem avatták szentté, de a Szentatya tud róla ...

DAVID: Jeanne D'Arc is ezekkel a szentekkel beszélt ...

TERESA: Igen. Ő is szokott beszélni hozzám. Múlt héten azt mondta, hogy ha jó kislány leszek, Isten ta-

lán küld nekem egy angyalt, hogy beteljesíthessem a küldetésemet . . .

DR. IGLESIAS: Mi a küldetésed, Teresa?

TERESA: Hogy megmentsem Spanyolországot Istennek.

– Mi bajod az utolsó sorral? – kérdeztem, és Jaime elmosolyodott.

– Tudok jobbat – felelte.

– Igen?

– Az egyik ujját a szájára teszi, és azt mondja: „Titok."

– Jöhet – mondtam.

– *Perdón?*

– Hollywoodi zsargon – mondtam.

– Értem – mondta Jaime. – Nagyon jó.

– Hollywoodról jut eszembe, hogy sikerültek a próbafelvételek a Barátnővel?

Ugyanolyan fintort vágott. – Nagyon rosszul – felelte. – Nem tud játszani.

Én sosem láttam még játszani, de miközben a két orvos hálószobai jelenetét forgattuk, ő két maszkmesternő gyöngéd, szerető gondoskodása alatt állt, akik a szó szoros értelmében három óra hosszat készítették ki megkapó arcát, miközben egy *duenna*, aki el nem mozdult mellőle, amikor a Barát nem tartózkodott a városban, végig ott ült, és figyelte.

– Ezt előre tudtad, nem?

– Nem. Te nagyon keveset játszottál azelőtt, mégis tudsz játszani.

– Hízelegsz.

– Ez az igazság – mondta mosolyogva. – Láttad a gyorskópiát; mindenki nevetett.

– Rajtam nevettek; nem velem.

– *No importa* – mondta Jaime. – Eredeti volt. Szórakoztató. Az volt, aminek lennie kellett.

– Te vagy a spanyol Fellini – mondtam. – María a te gondod.

– *Seguro.* Mikor utaztok Casablancába?

– Ha végeztél velem – amennyire péntek estig csak lehet –, akkor szombat reggel busszal Perpignanba megyünk, vasárnap este visszajövünk, és a hétfő reggeli géppel repülünk Madridba. De hol a repülőjegyem?

– Mielőtt elutazol, meglesz.

– Ezt mondogatod vagy öt hete!

– Csupa tehetetlen alakkal vagyok körülvéve – felelte. – Hetekig kellett harcolnom a pénzért, hogy egyáltalán elkezdhessük a forgatást.

– Mi a fene van ezzel a *Pandorá*-val?

– Fogalmuk sincs, mit jelent filmet csinálni.

– Miről van fogalmuk?

– Az export-importról.

– Ha nem kapom meg a San Franciscó-i retúrjegyet, nem jövök vissza befejezni a többi jelenetet.

– Majd igyekszem – mondta. Aztán mikor felálltam, hozzátette: – Péntek este próbáljuk a *tablao flamenco*-jelenetet. Akkor láthatod táncolni.

– Remek lesz – mondtam. – Van olyan jó, mint az a Maruja nevű kövér asszonyság, akit a Los Tarantosban láttunk múlt héten a Plaza Realon?

Erre megint ugyanolyan fintort vágott.

5.

Az idő általában furcsán összefolyik, mikor az embert elborítják a tennivalók, mint ahogy az ember arra is rájön, hogy ha kell, olyasmit is meg tud csinálni, amire

képtelen. (Erre huszonkilenc évvel ezelőtt, a háború alatt jöttem rá.)

Épp ezért nehéz visszaemlékezni az események sorrendjére a Marokkóba utazásunk előtti héten, de a képi és érzéki benyomások megmaradtak, annyira összekeveredve, hogy lehetetlen szétválogatni őket.

Egyszer például éppen egy kitűnő martinit ittunk a hotel bárjában, amikor megjelent az a férfi, aki hét évig rejtőzött egy házban, és azután öt évet ült. Három fiatalember társaságában érkezett, akikkel egy este egy moziban ismerkedtünk meg.

Valamennyien a filmiparban dolgoztak ilyen vagy olyan minőségben. Kettő vagy három *avant-garde* filmek rendezője volt, amelyeket láttunk is, és amelyekben valamennyiben kiváló volt a színészi játék, a rendezés, a fényképezés, a vágás és a hangosítás – és egyiknek sem volt az égvilágon semmi értelme. (Vagy nagyon kevés.)

Ezekről a filmekről vitatkoztunk. Vitatkoztunk a spanyol háborúról, amely véget ért, mikor ezek a fiatalemberek, a filmrendezők, mind két-három évesek voltak. Mindazonáltal nagyon határozott véleményük volt róla.

Franco november 17-én beszédet tartott a Cortesben, amit kivágtam a *La Vanguardiá*-ból, és feltett szándékomban állt elolvasni. Hallottam valakitől egy folyóiratról, amelyet három hónapra felfüggesztettek, és amelynek a szerkesztőjét elbocsátották egy kiadott cikk miatt, és a hotel halljában találtam is egy példányt éppen abból a számból.

Valaki más egyszer késő este kezembe nyomott egy borítékot, melyben nyomtatott, stencilezett, illetve fénymásolatnak látszó különféle illegális kiadványo-

kat találtam. Az egyiknek *Unidad* volt a címe, és a P. S. U. C. barcelonai bizottságának orgánuma volt. Ha a P. S. U. C. ugyanazt jelentette, amit a háború alatt, akkor Katalónia Egyesült Szocialista Pártja volt.

A másik röplap, amit ugyanez a párt bocsátott ki, ezzel a fejléccel: LE A FASISZTA ELNYOMÁSSAL! Volt a borítékban még három példány a *Mundo Obreró*-ból, a Spanyol Kommunista Párt központi bizottságának lapjából, az azév júniusi, szeptemberi és októberi számok. Havonta kétszer jelent meg, minden hónap elsején és tizenötödikén, mindkét oldalán nyomott, négy lapból állt, és egy pesetába került.

Emlékszem, Sylviane vitába keveredett egy Lázaro nevű kövér illetővel, akit *El Pagador*-nak hívtam, mert hébe-hóba pénz hagyta el a markát, és mint kiderült, a *Pandora* „ügyvezetője" volt. Magamban csak úgy hívtam, a Varangy, mert valóban hasonlított egy varangyhoz, míg meg nem láttam a vállalat Nagyfőnökét, a producert, akit Juan Carlos Victoricának hívtak, és aki néha odaruccant Madridból. Az ő szeme még Lázaróénál is jobban kidülledt, így ő lett *El Sapo*. Mindig udvarias volt, amikor alkalmam volt beszélni vele, és határozottan kimértnek látszott, de azért tudott bánni a szóval, ha akart. Mikor kifizette a járandóságomat, azt mondtam, „Köszönöm", mire azt felelte, „Nem, mi köszönjük magának a munkáját". (Nem valami rendhagyó fordulat, mi? de spanyolul jobban hangzik.)

Mindazonáltal nem ő volt a Barátnő Barátja. Az egy magas és jóképű férfi volt, akivel mindössze egyszer-kétszer köszöntünk egymásnak, és akit Manuel Fernández Palaciosnak hívtak. Mindig mosolygott.

A vita Lázaróval telefonon zajlott, mikor felhívott bennünket Marokkóba indulásunk előtt, mondván,

hogy a *Pandora* szerződést akar velem kötni – a szerepre. Sylviane közölte vele, hogy nem írok alá semmiféle szerződést anélkül, hogy ki ne kérném egy ügyvéd tanácsát – aztán eszébe jutott, hogy Jaime jogász, és azt mondta Lázarónak, hogy ha Camino helyesli, akkor aláírom.

A repülőjegy felől is érdeklődött, és azt a választ kapta, hogy már útban van Madridból. – Miért Madridból? – kérdezte Sylviane. – Csak szólniuk kellett volna az itteni *Air France*-nak, és azok kiállították volna.

Úgy látszik, nem ez volt a dolgok rendje, és Lázaro elmagyarázta, hogy éppen aznap este hozza valaki a jegyünket Madridból – repülővel!

De ugyanez a Lázaro, akiről biztosan tudni véltem, hogy fasiszta, mikor aláírtam a szerződést, egy vadonatúj érmét nyomott a kezembe, egy tetszetős ezüst érmét, amiről azt mondta, hogy „még ritka". – Szerencsepénznek – mondta, és megnéztem. Megint a Generalisszimusz díszelgett, ezúttal egy száz pesetáson, és mikor átnyújtotta, Lázaro azt mondta: *„Una moneda muy blanda para una cara tan dura."*

– *Despacio, por favor* – feleltem, és ő lassan ismételte: – Nagyon puha pénz egy ilyen kemény archoz. – Nevettünk.

Maga a szerződés voltaképpen negyvenezer pesetáról szólt (plusz napi ezer a költségekre) „THOMPSON szerepének alakításáért" és az aláíró fél az egyik részről Juan Carlos Victorica mint *„Consejero Delegado de Pandora S. A."* (hangzatos cím, mi?), a másik részről pedig „Alvah Bessie, színész" volt (íme, a bizonyíték!).

Hétezer pesetát a szerződéskötéskor kellett kifizetniük; újabb hétezret az első forgatási hét végén; tizen-

négyezret akkor, mikor újra elkezdek dolgozni, miután visszatértem Marokkóból; tizenkétezret pedig a munkám végeztével. A napi ezer peseta *dietá*-t előre kell fizetniük. (Nem fizették.)

Volt a szerződésben egy nagyon érdekes kis záradék, ami a következőképpen hangzott: „Az Alvah Bessie név nem jelenhet meg a szereposztásban, mivel nem hivatásos színész, és külföldi."

Sylviane a hotelban azonnal lefoglalta az egész halom (szerződéskötéskor fizetendő) *pesetá*-t, és egyenesen az Air France-hoz ment, ahol vett egy retúrjegyet Casablancába (nekem) és egy-egy sima jegyet mindkettőnknek. Úgy tervezte, hogy Marokkóban marad, míg én visszatérek egy hétre, hogy befejezhessem „THOMPSON szerepének alakítását". Aztán újra visszamegyek, és karácsony után Párizsba repülünk, onnan meg San Franciscóba.

Csütörtök este 11-kor Jaime értünk küldte Pipót, aki elvitt bennünket egy *tablao flamencó*-ba (ami ebben az évadban zárva volt) a Montjuich oldalán, és megnéztük az ifjú Maríát, amint a táncjelenetet próbálja a filmhez.

Jó volt. Igazán nagyon jó volt az andalúziai cañában, amit előadott; tökéletesen uralta testének minden porcikáját; arcán az a csodálatosan stilizált *el sentimiento trágico de la vida* tükröződött, ami talán (talán nem) Unamuno klasszikus művének címét inspirálta. Sem a technikáján, sem a felkészültségén nem volt javítanivaló.

Megértettem volna a Barát iránta érzett őrült szenvedélyét, ha egy szikrányi is van benne abból a tűzből, ami a kövér Marujában izzott, akit olyan elbűvölve néztünk azon az estén a Plaza Reálon. (Vagy akár, ha

csak egypár kilója van Maruja súlyfölöslegéből.) Tökéletes volt – és hideg, akár a jég.

Ott volt Martita is (odakinn hideg volt és esett az eső), kattogtatta a fényképezőgépét, ott volt a Barát, eszeveszetten mosolygott, és kitűnő *jérz*-zel palackokat osztogatott, és ez így ment, miközben Jaime Marquitosszal, a rendezőasszisztensével, a világosítókkal és az operatőrrel, Luis Cuadradóval, és egy fantasztikus kövér kis emberrel tárgyalt, aki a táncmester szerepét játszotta. Nem elég, hogy mindössze 150 centi magas volt, borzasztó kövér (és nyilvánvalóan homoszexuális), de nyomorék is (olyannyira, hogy *El Cojó*-nak hívta magát); de fantasztikus színész és táncos, és a való életben is táncmester. Biztos voltam benne, hogy lejátssza a színről az *estrellá*-t. (Így is lett.)

Elmúlt éjfél, aztán egy, majd két óra, és még mindig nem volt vége, és kezdtünk türelmetlenek lenni. Megkérdeztük Jaimét, mikor fejezik be (ugyanis nem volt mivel hazamennünk), és azt felelte: – *Ahora mismo* – de sose akart vége szakadni, aztán hajnali háromkor végül megbízta Pipót, hogy vigyen vissza bennünket a hotelba. Nem tudtunk elaludni.

Péntek este kilenckor kellett volna kezdődnie a munkának a *Hotel Ritz* halljában. Éjfélkor kezdődött el, és a jelmezes statisták, akik órák óta ott üldögéltek, olyanok voltak, mint a bebalzsamozott, unatkozó múmiák.

Az egyik utolsó jelenet volt ez, amikor dr. Foster, a felesége és dr. Thompson elutaznak Barcelonából, miután vége az Idegsebész Kongresszusnak, és dr. Thompsonon a sor, hogy az újonnan vásárolt *boiná*-val, a fényképezőgépével és a borotvaéles *navajá*-jával felszerelkezve az idegeire másszon Fosternek,

ahogy a feleségem mondogatja néha, amikor elfelejti, hogy nem franciául beszél.

A stáb, a statiszták és az ott lábatlankodó emberek láthatólag mulatságosnak találták a jelenetet, de amikor már tizenhetedszer ismételtük, fel nem foghattam, mi olyan mulatságos benne.

Leálltunk, és kávét ittunk. Aztán nekiláttunk, és megcsináltuk újra, miután kicserélték a világítást. Leálltunk, és gint ittunk tonikkal. Aztán újra kezdtük az egészet. Kimerült voltam, és azt mondtam Jaiménak: – Ha megint szívrohamot kapok és meghalok, ügyvédet kell fogadnod. – Nevetett, aztán standfotókat csináltunk Mark Stevensről és Thompsonról, amint éppen az idegeire mászik.

Valamivel éjfél után Jaime *el Cid* szélesen vigyorogva, tánclépésben hozzám lejtett. Egy repülőjegyet lobogtatott. – Itt van – mondta.

– Köszönöm – feleltem. – Honnan jött?

– Madridból – a 11-es géppel. Mondtam, hogy megkapod, ugye?

– Mondtad. Öt hete egyfolytában mást se mondtál.

– *Pues*, most megvan.

Fél négykor a vállalati sofőr visszavitt a szállodába, és legnagyobb meglepetésemre ébren, az ágyban ülve találtam Sylvianét. Meglobogtattam a repülőjegyet, és ő bólintott.

– Hánykor indul a busz holnap reggel Perpignanba? – kérdeztem, és azt felelte: – Nyolckor.

Felsóhajtottam.

– Örülök, hogy végre elszabadulhatok innét – mondta. – Már az összes utcát bejártam ebben a városban, és elkoptattam egy pár cipőt.

– Tudom – mondtam és teljesen feleslegesen hozzátettem –, remek.

– Telefonáltak az este, miután elmentél.

– Igen?

– Kint voltam sétálni, és mikor visszajöttem, egy üzenet várt, *Urgente* jelzéssel, hogy hívj vissza egy számot Santa Coloma-de-Farnesban.

Egy szempillantás alatt felébredtem. – Señor Turón? – A fejét rázta.

– Az az asszony, akivel beszéltünk – nem értettem a nevét. Azt mondta, beszélt a pappal, de az nem tudott semmit. Beszélt Turónnal is, a temető gondnokával. Nem volt nála névsor.

– Aztán mondta, hogy elment a *Juzgadó*-ba, bármi legyen is az, az *Ayuntamientó*-ra, gondolom, a városházára. Náluk volt nyilvántartás. Azt mondták, hogy egy Aargon Lopoff nevű *Teniente* ott halt meg a kórházban, 1938. szeptember 1-én. Huszonnyolc éves volt. A nyilvántartásban nem szerepel, hol temették el.

– *Juzgado* azt jelenti, hogy bíróság – mondtam hülyén. – *Turón* egy r-rel azt jelenti, mezei egér. Aaron huszonnégy éves volt – mondtam, és éreztem, hogy könnybe lábad a szemem.*

* Volt egypár újdonsült barátunk Barcelonában, akiknek elmeséltük a nyomozásunk történetét. Egy furcsa véletlen folytán kiderült, hogy van egy barátjuk, aki nagykutya Santa Colomában, és megígérték, hogy folytatják a keresést a nevünkben. Három hónappal a hazatértünk után egy levelet kaptunk: „A barátunk . . . tudakozódott a Sta. Coloma-i sír ügyében . . . eredmény nélkül. Feltehetőleg tömegsír volt, és a helye ma már nem ismeretes. A maradványokat eltávolították, de senki sem tudja, mi történt velük. Sajnálom . . ." Értetlenül bámultam azt a kifejezést, hogy „A maradványokat eltávolították" . . . míg eszembe nem jutott, hogy más brigádosok, akik Spanyolországban jártak a háború óta, és felkeresték olyan bajtársak magányos sírját, akik harc közben estek el, és ott helyben temették el őket, kivétel nélkül azt látták, hogy a helybeli parasztok több mint húsz éve ápolják ezeket a sírokat, és rendszeresen friss virágot visznek rájuk.

IV.

Isten kegyelméből Spanyolország vezére

Igazából nem szerettem volna visszamenni Barcelonába, hogy befejezzem az „alakítást", de a feleségem sosem fogja elhinni. Azt sem fogja elhinni, hogy nem tehetek arról, ami a befejezés után történt – de ez már az ő baja.

Nagyon szomorú élmény volt számára visszatérni Marokkóba. Ott telt el ifjúsága legnagyobb része, és az ő nosztalgiája sokkal erősebb volt, mint az enyém Spanyolország iránt – és megalapozottabb is.

Ez volt az a hely, ahol igazán jól érezte magát, annak ellenére, hogy éveket töltött egy katolikus nevelőintézetben, és apácák tanították más iskolákban is. Tucatnyi barátja volt, itt járt titokban táncolni, mert az apja, egy Jesús Molla nevű igazi *macho*, aki francia állampolgár lett, mert a franciák oldalán harcolt Marokkó „pacifikálása" idején és a németek ellen az első világháborúban, nem helyeselte az efféle illetlenségeket.

Marokkóba tért haza, miután kudarcba fulladt első házassága egy amerikai katonával, aki segített a hazáját „felszabadítani", majd három évig az amerikai légierőnél dolgozott a nouasseuri támaszponton mint tolmács, idegen nyelvű titkárnő és bírósági jegyző. Marokkó még akkor is francia volt.

Most arab ország lett; nem az övé többé. Legtöbb barátja Franciaországba költözött, egy részük meghalt, és nem maradt más rokona Casablancában, csak egy nagybácsi és nagynéni, egy unokatestvére a feleségével és a fiával (és az anyja, a temetőben).

Hihetetlen és csodálatos történeteket mesélt a szülőföldjéről; Casablancában úszni lehetett járni *en plein hiver;* az Atlanti-óceán mellett fényűző uszodák voltak végig a parton, és egész évben nyitva tartottak. Olyan meleg volt, hogy soha semmiféle fűtést nem kellett bevezetni a vastag falú házakban, amelyek télen megőrizték a meleget, nyáron a hideget. Voltak éjszakai mulatók, *thé dansant*-ok, kellemes kávéházak és vendéglők.

Casablanca, gondolom, izgalmas hely lehetett, amíg Marokkó francia protektorátus volt, szemben Algériával, mely Franciaország része volt. De az algériaiak francia állampolgár létükre hosszú és kegyetlen háborút viseltek, hogy megszabaduljanak azoktól, akik ebben a kiváltságban részesítették őket. Marokkó harc nélkül lett független királyság 1956-ban.

Számomra Casablanca nyűg volt, de óvakodtam tőle, hogy Sylvianét olyasmivel ugrassam, hogy nyoma sincs Humphrey Bogartnak, se Ingrid Bergmannak, Paul Henreidnek, de még Dooley Wilsonnak sem („Játszd újra, Sam"), mert a *Chez Rick* nem is létezett sosem, és ennek a Warner Brothers-filmnek már a puszta említése is felbőszítette, huszonnégy év után. Engem is felbőszített, de más okból. „Rick" állítólag önkéntes volt a Nemzetközi Brigádokban, és mikor Claude Rains erről faggatja őt, azt selypíti: – Jól megfizettek. – Ezt, mint ahogy az egyik forgatókönyvíró (Howard Koch) elmondta, ironikusnak szánták, de Bogeynak, úgy látszik, nem sikerült szándékukat érvényre juttatnia.

Számomra Casablanca részben provinciálisan francia volt, de leginkább a californiai Glendale-re emlékeztetett – arabokkal. Az arabok persze franciául beszéltek; éppen elkezdődött a Ramadan, és naplemente

után néhány óra hosszat szüneteltek a „szolgáltatások", mivel egész nap böjtöltek, és most behozták a mulasztottakat. Még a jó öreg Claude Rainst sem lehetett megtalálni, a francia rendőrfőnök *képi*-jében, ugyanis nem voltak többé francia rendőrök. Csak nagyon udvarias arabok, akik nem tudtak útba igazítani a francia nevű utcához, amit kerestünk, mert az utcák nevét is megváltoztatták.

Sokkal jobban érdekelt Rabat, Meknès és Fez, ahová egy Avis-Rent-a-Carral kirándultunk.

„Mi jobban igyekszünk"

Itt láthatóak a nagy serifi birodalom csodálatos maradványai, melyet a VII. század végén alapítottak az arabok, s amely egész Északnyugat-Afrika és az Ibériai félsziget nagy része felett uralkodott. Ezek igazi arab városok voltak, és a világ szinte bármely demokratikus országának bármely tisztességes polgárára szükségképpen nyomasztó hatást gyakoroltak.

Mert ugyan a franciáknak nincs többé gyarmatuk, de most a gazdag arabok zsákmányolják ki a szegény arabokat, és vidéken a *fellahok*, Meknès és Fez *mediná*-iban pedig a munkások szegénysége csak a keleti nyomorhoz hasonlítható.

Elviselhetetlen (de igaz), hogy az ember gyorsan hozzá kényszerül szokni a mocskos és megnyomorított koldusok jelenlétéhez az utcákon, a rongyokba öltözött, mezítlábas, gyulladásos szemű gyerekekhez, akik utcahosszat követik az embert, és kinyújtott kézzel

kiabálják: *„Miskín!"* (ami nemcsak szegényt, hanem nyomorúságosat is jelent). Vagy „megszokja" az ember, vagy megszökik – hiszen tudja, hogy mit sem tehet nyomoruk enyhítésére. Felfoghatatlan, hogyan képesek ezek az emberek életben maradni, mikor minden *medina* zsúfolásig tele az egyforma üzletek százával (bőr, ruházat, ötvösmű, lábbeli, élelem), s mindegyikük ugyanazokat a cikkeket árulja, a többivel versenyezve.

Ezért valóságos megváltás volt belevetni magunkat – akár egy nosztalgikus fürdőbe – Észak-Afrika egykor legnagyobb római városának romjai közé. Volubilis Meknès közepében fekszik, és i. sz. 285 körül szűnt meg fő római központ lenni (tizenötezer fős lakosság). Miután Barcelonában és Tarragonában egy kis ízelítőt kaptunk a római régiségekből, a város csodálatosan megőrzött és valamelyest helyre is állított romjai valóban izgalmasak voltak.

Hihetetlen volt (számomra), hogy ennek a domboldalra épült városnak a kockaköves utcáin járok, és látom a római harci szekerek vájta nyomokat! Mélységesen megindító volt látni úszómedencéik és fürdőik mozaikjait – melyekre évszázadok óta tűzött az afrikai nap, és tarkabarka mintájuk még ma is élénk.

Az ólomból és kerámiából készült csövek, amelyek forró vizet és levegőt juttattak a fürdőbe, ma is ott lapulnak a még álló falakba ágyazva, és ha a nagy arab birodalom porladó maradványai lehangolóak voltak, valami furcsa oknál fogva ezek a sírkövek – mint Caracalla diadalíve –, amelyek egy még nagyobb birodalom pusztulását idézték, felpezsdítettek, és felkeltették a vágyat, hogy örökké éljek, Shelley „Ozymandias"-a ellenére.

Naiv módon azt képzeltem, hogy Jaime vagy akár Pipo *el Tipo* várni fog, mikor szombaton késő este megérkeztem Barcelonába. A repülőtér kihalt volt, így hát taxival a szállodába mentem, és egy üzenetet találtam, miszerint Señor Camino keresett, jelenleg nem tartózkodik a városban, de aznap este visszaérkezik. Feltárcsáztam a számát, de nem vették fel.

Még két küldemény feküdt a levélszekrényemben: a *Fotogramas* című lap egy példánya, Jaime interjújával, amit korábban megígért; és egy névtelen levél, sima borítékban, a következő szöveggel:

„Emlékszik az újságra, amiről beszéltem? A fiatalember, aki a cikket írta – amelynek »alapján« a lapot betiltották –, találkozni szeretne magával. Hétfő délután háromkor eljönne velem a szállodai szobájába, ha megfelel."

Nem voltam biztos benne, hogy találkozni akarok a fiatalemberrel. Tegyük fel, hogy nem felel meg – hogyan kerülhetném el a látogatását? Persze el is mehetek hazulról, ez a legegyszerűbb kibúvó. Tudtam, hogy ki mesélt a lapról, és kétségkívül volt telefonja. Vagy nem? Nem lehetett tudni, hogy valóban arról a fiatalemberről van-e szó, aki a vitás cikket írta. Lehet, hogy mindketten *agent provocateur*-ök. Eszembe jutott, mennyire dühös volt Sylviane, hogy megadtam a nevünket és címünket Santa Coloma-de Farnesban, és arra gondoltam, jobb, ha most nem keveredsz bele semmibe. Különösen mikor . . .

Nyilvánvaló, hogy a kiadvány sokszorosan is kiérdemelte a rezsim helytelenítését. Először is, mint megtudtam, öt évig még csak meg sem említették a hasáb-

jain a Generalisszimuszt! Már ez is elég lehetett volna, de volt egyéb is.

Mint megtudtam, ezen kívül hét ízben „szegte meg" a sajtótörvényt egyetlen év alatt: és a harmadik alkalom után elbocsátották az igazgatóját. Most a háromhónapos felfüggesztés mellett nem kevesebb, mint kétszázötvenezer peseta pénzbírsággal is sújtották (körülbelül 3570 dollár abban az időben).

És a „vitás" cikk? Jól megírt és gondosan alátámasztott írás volt (fényképekkel és nevekkel), leleplezte a munkanélküliség mértékét Barcelonában és más városokban, és megírta azokat a kétségbeesett próbálkozásokat, amelyekre ezek az emberek kényszerülnek, hogy valamiféle munkát – vagy valami pénzt szerezzenek.

A szerző bebizonyította, hogy Barcelonában és másutt is úgynevezett „rabszolgapiacok" működnek – az emberek ott lézengenek és elfogadnak bármilyen felajánlott munkát, bármilyen díjazásért. Azok, akik nem tudnak munkát szerezni, gyakran a vérüket adják el kétszázötven pesetáért egy-egy alkalomra: „Volt, hogy havonta négyszer, ötször, hatszor is adtam vért", mondta az egyik, „míg egy napon el nem ájultam. Vérszegény vagyok. Volt, hogy két napig nem ettem egy falatot se. De mihez kezdjek, ha nem találok munkát?"

„Manapság", mondta egy másik, „az ember nem ér semmit. A feleségemnek egy merő seb a térde a sok padlósikálástól. Hajnali négykor kel, és késő este jön haza. Hála neki, nem halunk éhen. Bejártam a partot munkáért, oda-vissza egészen Cape Creusig, és üres kézzel jöttem meg. Elgyalogoltam Logroñóba, mert azt mondták, ott van munka, de azonmód vissza is jöttem, a hidak alatt aludtam, és azt ettem, amit útközben ta-

láltam a földeken. Hajlandó lettem volna elmenni padlót súrolni, de kinevettek. Képzelje – az asszonyok még óránként harminc pesetát is megkeresnek alkalmi munkákkal, én meg az utolsó helyemen tizenötöt kaptam."

Csodálatos önmegtartóztatással vasárnap délelőtt tizenegyig vártam, hogy felhívjam Jaimét, és mikor elértem, azt javasolta, menjek háromra hozzájuk ebédelni. – Hol voltál? – kérdeztem, és elmondta, hogy elkezdték forgatni a corberai jeleneteket, de „lefagyott a mogyorónk". (Ez amolyan francia jópofaság.)

– Képzeld – mondtam –, Casablancában állítólag húsz év óta először havazott. Fezben hó lepte az Alacsony-Atlasz csúcsait, a szálloda fűtése meg bedöglött, úgyhogy amint lehetett, odébbálltunk.

– Gyere át, és mesélj – mondta, én pedig megkérdeztem: – Mennyit forgattatok le Corberában abból, amit írtam?

– Majdnem mindent.

– *Muy bien* – feleltem, aztán elmentem egy előző esti párizsi *Herald-Tribune*-t keresni. Nem jött meg.

Ha leforgatta, vajon benne marad-e a filmben? Kíváncsi voltam. Eszembe jutott három kérdés és felelet a *Fotogramas*-nak adott interjújából:

– Mi a véleménye a cenzúráról?

– *Idővel el kell tűnnie.*

– Mi az, ami ellen maga „tiltakozik" a filmmel kapcsolatban?

– *A cenzúra, amely béklyóba veri az embert attól a pillanattól, hogy egy forgatókönyvről kezd gondolkozni.*

Mindeddig nem mondott semmi konkrétumot az új filmjéről, még a címét sem említette:

– Az első két filmje* alapján úgy látszik, hogy ön határozott előszeretettel viseltetik a mai élethelyzetek iránt. Azok a forgatókönyvek, amelyeket a jövőben megfilmesíteni szándékozik, hasonló irányba mutatnak?

– *A következő filmem nagymérvű váltást jelent az előzőhöz képest. Olyan témát bolygat, amely több értelemben is elég fontos lehet nemcsak számomra, hanem az egész spanyol filmgyártás közege számára is. Egy történelmi problémával foglalkozik, napjainkból szemlélve: Egyre jobban érdekel azoknak az embereknek a mindennapi világa, akik reggel nyolckor felkelnek, hogy munkába induljanak.*

Míg vártam, hogy három óra legyen, és elindulhassak Caminóhoz, a hotel bárjában ültem és rajta gondolkoztam, meg a helyzetén a spanyol filmiparban. Tehetnek vele valamit azért, amit a cenzúráról mondott? Eléggé ártalmatlan volt, az igaz – vagy az lett volna, ha mondjuk az amerikai filmek cenzúrájáról szól, ami Hollywoodban működik. De Spanyolországban a *Censura* a kormány fegyvere, amely nemcsak arra képes, hogy miszlikre aprítson egy filmet, de be is tilthatja a forgalmazását – és talán még rosszabbat is tehet.

Az egyik *avantgarde* filmes, akivel ugyanebben a bárban találkoztam itt-tartózkodásunk második hetében, megmutatott egy betiltott forgatókönyvet. Mások elmondták, hogy sok-sok métert kivágtak a kész filmjükből, mielőtt a bemutatót engedélyezték volna.

Az ő esetükben többnyire erotikus anyagot vágtak ki, hiszen maguknak a filmeknek a többsége nyilván olyan „elrugaszkodottnak" tűnhetett, hogy a *Censura*

* *Los Felices 60* (1964). *Mañana Será Otra Dia* (1967).

undorral feladta a próbálkozást, vagy úgy gondolkozott, hogy a fenébe is, ha én nem értem, nem fogja a közönség se.

Két ilyen filmnél, amikor mi láttuk őket, a közönség nagy része kisétált vagy ott maradt nevetni. Elmondtam ezt az egyik fiatal rendezőnek, aki azt felelte: – A legkevésbé sem izgat, hogy megértik-e vagy sem.

Jól nevelt fiatalemberek voltak, és ha elnézően bántak is velem a nehézségek miatt, amit az elvont fogalmak megvitatása okozott a spanyol, francia, illetve angol foszlányokból összetákolt nyelven, nyilván túlontúl naivnak – vagy begyepesedettnek – tartottak.

– A feleségem – mondtam az egyiknek – értelmes nő, de egyáltalán nem értette a maga filmjét.

Ezúttal nem mondta azt, hogy a legkevésbé sem izgatja (lévén jól nevelt fiatalember, és Sylviane is jelen volt), hanem udvariasan megkérdezte, hogy szerintem mit jelentett.

– Nagy általánosságban – feleltem – úgy látom, hogy a következőket mondja: nehéz az élet itt Spanyolországban; nehéz megélniük a fiataloknak; még az is nehéz, az életkörülményeik miatt, hogy tisztességes kapcsolatokat létesítsenek egymással. A kapcsolatok előbb-utóbb kizsákmányolóvá válnak – mindkét fél részéről.

– Na látja – mondta. – Maga érti a filmemet.

Eszembe jutott, hogy Camino második játékfilmje, amelyet nem sokkal ideérkezésünk előtt mutattak be, szinte pontosan ugyanerről szól – és remek kritikákat kapott. Két vonzó fiatalember kapcsán, akik egyik napról a másikra élnek, és ami azt illeti, nem csinálnak belőle erkölcsi vagy lelkiismereti kérdést, a frusztráció, egy olyasfajta elszakadás és „drop-out" esetta-

nulmányát mutatja be, amit nálunk odahaza is tapasztalni. Nem hiányzott belőle egyéb, gondoltuk Sylviane meg én, mint valami indoklás, hogy miért történnek ezek a dolgok; miért élnek egyik napról a másikra, és miért nem akarnak dolgozni; miért hagyja a fiú, hogy a lány tartsa el; miért nincsenek a lánynak aggályai azzal kapcsolatban, hogy áruba bocsássa a testét, ha a pénzkeresés egyéb módjai csődöt mondtak. Úgy éreztük, hogy az öncenzúra, amire Camino gondolt, amikor arról a bizonyos „béklyóról" beszélt az interjújában, magyarázhatja ezt a hiányosságot.

Megpróbáltam másképpen. – Egyetért azzal, hogy a film valószínűleg a legnagyszerűbb kommunikációs eszköz, amit ember valaha létrehozott?

– *Claro.*

– Ezek szerint, ha van valami közölnivalója, és az nem jut el a közönséghez, akkor a kommunikáció nem volt valami sikeres. Igaz?

– *Posible* – felelte. – De én nem a közönségnek csinálok filmeket.

– Magának csinálja őket?

– Persze.

Mindkét fiatal filmrendező, mint megtudtam, jómódú szülők gyermeke volt, akiknek, bár nemigen értették fiaik szándékát, hízelgett a gondolat, hogy filmet csinálnak, és pénzt adtak rá.

Az egyik hirtelen hozzám fordult: – Azelőtt tagja voltam a kommunista pártnak, de nemrég kiléptem.

– Miért?

– Mert az itteni kommunista pártot nem érdekli a forradalom.

– Az a véleménye – kérdeztem –, hogy lehetséges volna ma forradalmat csinálni Spanyolországban?

– Nem lehet forradalmat csinálni anélkül, hogy csinálná az ember.

– De úgy gondolja, hogy ma itt forradalmi helyzet van?

– *Claro* – felelte.

Hallgattam, hiszen aligha lehettem olyan nagyképű, hogy kioktassak egy spanyolt a saját hazájáról, kevesebb mint egyhavi megfigyelés alapján. Egyébként is, amit ő forradalmi helyzetnek tart, nem biztos, hogy megfelel annak, amit én tartok forradalmi helyzetnek. A szikra parázslott, az igaz, még ha szerintem nem is állt küszöbön a fellobbanás.

A hallgatásom szóra bírta: – A háború alatt szocialista forradalmat lehetett volna itt csinálni.

– Ezt mondták a trockisták és az anarchisták.

– Igazuk is volt.

– Megbocsásson – mondtam. – Nem vagyok spanyol, de itt voltam a háború alatt. (Nem tettem hozzá: amikor maga épp hogy megszületett.) A spanyol népet akkoriban egyáltalán nem érdekelte egy szocialista forradalom. Meg akarták nyerni a háborút, helyreállítani és tökéletesíteni a köztársaságot. A spanyol nép többségének halvány fogalma sem volt arról, mi a szocializmus, mit képvisel, vagy mit akar elérni.

– Oroszországban vajon hány embert érdekelt a szocialista forradalom 1917-ben, vagy hányan tudták, hogy mi fán terem? – kérdezte a másik fiatal filmrendező.

– Nagyon kevesen.

– Az Októberi Forradalmat – mondta – egy szűk kisebbség csinálta, akik pontosan tudták, mit akarnak, és hogy hogyan érjék el.

– Igaz – feleltem –, de maga az 1936–39-es Spanyolországot az 1917-es Oroszországhoz hasonlítja?

– Világos.

Hogy lehet egy ilyen érvre válaszolni? Vajon az

Amerikai Forradalmat nem aktivisták egy kis csoportja vitte-e végbe? Vajon bármely adott forradalmi helyzetben nem egy kisebbség vezeti-e mindig a mozgalmat, nem egy aktív kisebbség folytat-e ellenforradalmi tevékenységet, és nem egy óriási, el nem kötelezett tömeg az, amelyik vagy közömbös vagy befogja a száját, és kivárja, honnan fúj a szél?

– Nem hiszem, hogy össze lehetne hasonlítani – mondtam gyámoltalanul, mire az első fiatalember mosolygott, és azt felelte: – Ebben nem értünk egyet.

Csak később jutott eszembe, mit kellett volna válaszolnom ezeknek a fiatalembereknek, bár kétlem, hogy meggyőzte volna őket: hogy Spanyolország és a régi Oroszország közötti természeti különbségeken kívül (népesség, földrajz, adott erőforrások stb.), a történelmükről, a hagyományaikról nem is beszélve, volt egy világháború is, amely négy évig tartott, és oroszok millióit pusztította el; hogy ugyanaz a hadsereg, amely Lenin szavaival élve „a lábával" szavazott a békére azáltal, hogy megszökött a frontról, újra vállalta a harcot egy polgárháborúban és egy intervenciós háborúban öt hosszú éven át, amikor a forradalom, amit olyan „kevesen" értettek vagy tudtak róla bármit is, veszélyben forgott.

Jaime lakása felé menet arra gondoltam: ezek a fiatalemberek „illúzióvesztésükben" olyan messzire távolodtak egy forradalmi pártban való aktív részvételtől, hogy tiltakozásuk abban fejeződik ki, hogy olyan filmeket csinálnak, amelyeket csak egy maroknyi ember képes megérteni!

Elgondolkoztam, vajon mennyi kielégülést nyújt ez nekik. Miközben beléptem a házba, ahol Camino lakott, arra gondoltam, vajon a valóban ártalmatlan dialógusból, amit a corberai képsorhoz írtam, mennyi marad a filmben:

37. JEL. VÁROS ROMOKBAN. KÜLSŐ. NAPPAL.

TOTÁL. David és María a városban sétálnak. Mikor elhaladnak egy összedőlt ház mellett, ahol belátni a padlóra és egy ablak keretén át a mögötte feltáruló romokra és a vidékre, David bemegy.

MARÍA: Vigyázz.

David a fénnyel szemközt, keresztülmegy a helyiségen, míg az ablakkeretbe nem ér, és ettől fogva ő uralja a látképet.

DAVID: Itt álltam, amikor történt.

MARÍA: Mi?

David körbemutat az elpusztított város sivár látványán.

DAVID: Ez az egész . . . A műtőnk . . . egy teherautón . . . a városon kívül volt felállítva.
(Ironikus kifejezés jelenik meg az arcán.)
Azt mondták, katonai célpont. A csapatok a fronton voltak . . . körülbelül tíz kilométerre.
(Mutatja)
Egy hétfő este érkeztünk . . . Kedd reggel megjelentek a bombázók . . . ötvenet számoltam . . .
(Haraggal)
Nem volt több harminc embernél az egész városban . . . öregek, nők, egypár gyerek, akiket evakuáltak . . . de mégis visszatértek . . .
(Szünet)
Húsz perccel később nem volt város. Vége . . . örökre.
(Suhint a kezével)

MARÍA *(megindultan:)* A háborúkban sok ártatlan embert megölnek.

DAVID *(ránéz):* Igen . . .

(Elfordul, a tájat nézi)

Harminc év után is . . . az orromban van a romok alá temetett halottak szaga . . .

3.

Ha Marx és Engels, a „társadalomtudomány klasszikusai" nyíltan kaphatók is a barcelonai könyvesboltokban (de már Lenin nem, aki szigorúan be van tiltva, és csak a feketepiacon található), és ha egy gyönyörű palotában meg is lehet tekinteni a hírhedt spanyol kommunista Picasso korai (és jelentéktelen) műveinek kiállítását, azokat a könyveket, amelyek a Keresztény Generális *Cruzada*-jának „rossz oldaláról" íródtak, kizárólag a pult alól lehet megvásárolni. Kevés az ilyen, nehéz a nyomára bukkanni, és drága. Útbaigazítás kell, hogy hová forduljon az ember, és miután megtudtuk, egyszeriben több könyv is akadt, amit meg akartam szerezni.

Gondoltam, legjobb egy olyannal kezdeni, amit sohasem láttam, Párizsban adták ki, és Svájcban nyomták a *Diario de la Guerra de España* címet viselte, 489 oldalt tett ki nagy octavo kötésben, több tucatnyi illusztrációval, és Mihail Kolcov szovjet tudósító írta, aki a Pravdában számolt be a háború első két évéről.

Bementünk a könyvesboltba, és a pult mögötti fiatalembertől egyenesen a könyv után érdeklődtünk, cím és szerző szerint. Felnézett ránk, és azt mondta – *Momento* – bement egy másik helyiségbe, becsukta az ajtót, és vagy tíz percig nem jött vissza.

Mikor előkerült, közölte, hogy nagyon sajnálja, de ilyen könyv nincs náluk. Megkérdeztem, nem lehet-e megszerezni, és azt felelte – *Posible* – erre megadtam neki a nevünket és címünket, és lelkiismeretesen tartózkodtam attól, hogy eláruljam annak a személynek a nevét, aki a boltját ajánlotta.

Ez ottlétünk második hetében történt. A fiatalember ígérte, hogy majd telefonál, ha megjön a könyv, vagy kézbesíti a hotelba, de persze se nem telefonált, se nem mutatkozott. Fontolgattam, vajon megadjam-e neki az informátorom nevét, amihez az illető hozzájárult („ha bármi probléma van"), de végül úgy döntöttem, hogy nem teszem.

Ehelyett körülbelül hetente egyszer benéztünk az üzletbe, és minden alkalommal a könyv után érdeklődtünk. Minden alkalommal azt mondta, hogy nem jött meg. Már úgy gondoltuk, jobb, ha lemondunk róla, és le is mondtunk. A negyedik héten már nem kérdeztünk semmit, hanem vettünk két másik könyvet, hogy lássa jószándékunkat.

Ottlétünk ötödik hetében, éppen mielőtt Casablancába utaztunk, telefonüzenetet kaptam, hogy az általam keresett könyv megérkezett, mire elmentünk az üzletbe, és megkaptuk, előre becsomagolva. Háromszázhatvan pesetába került, ráadásul papírkötésben.

Némi nyomozás után kiderült, hogy más hasonló könyveket is meg lehet venni: nevezetesen, Enrique Lister *Nuestra Guerrá*-ját, egy kőműves háborús emlékiratait, aki az V. Hadtest, az Ebro Hadtest parancsnokságáig vitte (Párizsban adták ki), valamint Ignacio Hidalgo de Cisnéros tábornok nagyszerű önéletrajzát (*Cambio de Rumbo* – Irányváltoztatás).

Cisnéros „osztályáruló" (arisztokrata) volt. Egyike azon kevés hivatásos spanyol repülőtiszteknek, akik

hűségesek maradtak a köztársasághoz, és ő vezényelte azt a csekély légierőt, amelyet a köztársaságnak sikerült megtartania. Ezt a légierőt jellemző módon *La Gloriosá*-nak hívták a háború alatt, és a Lincoln-zászlóalj emberei sosem fogják elfelejteni azt a napot, amikor támadást indítottak a 666-os magaslatról, és légierőt ígértek nekik. Öt vadászgép (számold csak, öt!) zúgott el a fejünk felett, a fasiszta állásokat géppuskázta Gandesánál, és már el is tűnt. „*La Gloriosa!*" kiáltották az emberek, és az arcukon ott tükröződött a csalódás, amit éreztek.

Cisnéros és ugyancsak arisztokrata felesége, Constancia de la Mora története, akinek nagyapja, Don Antonio Maura több ízben miniszterelnök volt a monarchia alatt, egyike Spanyolország nagy emberi tragédiáinak.

Constancia, aki a külföldi sajtóiroda vezetőjeként szolgálta a köztársaságot a háború alatt, ugyancsak osztályáruló volt, mivel hűségesen kitartott az ügy mellett, mely ellen családjának és barátainak többsége kész volt fegyvert fogni. Már korábban is megszegte a spanyol hagyományokat azzal, hogy pénzkereső munkába állt, és elvált az első férjétől. 1939-ben megírta történetét *(In Place of Splendour)*, de a Cisnéros házaspár száműzetésének tragédiáját még az is fokozta, hogy Mexikóban elhidegültek egymástól.

Tragédiájukat Constancia értelmetlen halála tetőzte be, 1950 januárjában Guatemalában autóbaleset érte – és Ignacio ezt követő, reményt vesztett élete és halála. Megkapó pár voltak – szinte a spanyol szépségideál megtestesítői, nőben és férfiban.

A férfinak az a hosszúkás fejformája és finom csontozatú arca volt, amit oly gyakran látni El Greco és Valázquez festményein; az asszonynak mélytüzű szeme

és hollófekete haja, asszonyos teste és olyan arcbőre, amit Franco szívesen tulajdonít az ő „fajtájuknak".

A sors iróniája, hogy Constancia könyvének sikere az Egyesült Államokban valószínűleg csak szította elhidegülésüket, ugyanis Ignacio volt annyira spanyol férfi, hogy némiképp nehezteljen a feleségére irányuló figyelem miatt, márpedig mexikói száműzetésükben egy hivatásos repülőtisztnek, vezényelni való légierő nélkül nemigen volt módja megkeresni a kenyerét. Es kezdetben nem volt más képzettsége, amivel alkalmaztatást találhatott volna – negyvenöt éves korában.

A *Cambio de Rumbó*-ban, amely nem sokkal a halála előtt jelent meg, Cisnéros meghazudtolja azokat, akik még mindig azt állítják, hogy a Szovjetunió elárulta Spanyolországot vagy (és) nem volt hajlandó „elég segítséget" nyújtani ahhoz, hogy győzzenek – és ráadásul ellopta Spanyolország aranykészletét.

Mikor Cisnérost Juan Negrín elnök a Szovjetunióba küldte azt követően, hogy a köztársaság kivonta az összes külföldi önkéntest 1938 késő őszén, és küszöbön állt a fasiszták végső rohama Katalónia ellen, leveleket vitt Sztálinnak, Vorosilovnak és Kalinyinnak, és sürgős segítségként kétszázötven repülőgépet, ugyanennyi tankot, négyezer géppuskát és hatszázötven ágyút kért.

„Ezek a számok", írta Cisnéros, „elképesztően nagyok voltak számomra . . . Ahogy elsoroltam kívánságainkat, egyre nőtt a zavarom az eléjük terjesztett tételek nagysága miatt. Mikor befejeztem, óriási örömömre Sztálin szemrebbenés nélkül a beleegyezését adta. Vorosilov felkiáltott: »Cisnéros elvtárs, csak nem akar minden fegyverünktől megfosztani bennünket?« De közben mosolygott."

A kért hadianyag százhárommillió dollárba került

volna. „A legnagyobb zavarban voltam", írta Cisnéros, mikor Vorosilov megkérdezte tőle, hogyan szándékozik rendezni a számlát „és nem tudtam, mit feleljek, mert a ravasz Negrín elfelejtette közölni velem, hogy a moszkvai Spanyol Bankban letétbe helyezett aranykészletünk lényegében kimerült . . ."

„Szovjet barátaink néhány szót váltottak, amit nem fordítottak le nekem, iratokat egyeztettek, majd Vorosilov megszólalt: »A spanyol kormány rendelkezésére álló összeg . . .« (Nem emlékszem már a pontos számra, de nem tett ki százezer dollárt.) »Majd meglátjuk, hogyan egyenlíthetjük ki a különbséget. Holnap megbeszélheti Mikojan elvtárssal, a kereskedelmi miniszterünkkel« . . ."

„. . . Mikojan barátságosan fogadott. Már kidolgozta ügyletünk lebonyolításának formáját. A szovjet kormány kölcsönzi a spanyol kormánynak a vásárlás összegének egyenértékét: a puszta aláírásom elegendő biztosíték."

„Ha meggondoljuk, milyen szigorú feltételeket szabnak bizonyos kormányoknak ahhoz, hogy hitelt kapjanak, és ha összevetjük ezzel a Szovjetunió állásfoglalását, hogy mindössze azzal a garanciával, amit egy egyszerű aláírás jelent, mindenféle biztosíték nélkül százmillió dollárt kölcsönöz egy hadviselő országnak a vereség küszöbén, azt hiszem, aligha túlzás ebben az esetben önzetlenségről és nagylelkűségről beszélni."

A kért hadianyaggal megrakott két hajó szinte azonnal elindult Murmanszkból. „Mikor az első kettő Bordeaux-ba ért, még nem lett volna késő, ha a francia kormány nem akadékoskodik annyit, és nem késlelteti a szállítást Franciaországon keresztül."

„Mikor a konvoj végre megérkezett, nem állt többé rendelkezésünkre egyetlen repülőtér sem, hogy a gépe-

ket összevonjuk. Ha nincs ez a tragikus komédia, talán másként alakul Cataluña sorsa. Elég fegyverünk lett volna hozzá, hogy még hónapokig kitartsunk. Figyelembe véve az akkori európai helyzetet, másképpen alakulhatott volna az események menete."

„Tucatnyi hadosztályunk állt bevetésre készen, csak fegyverük nem volt ... El lehet képzelni a kétségbeesésünket, tudván, hogy óriási tömegű *matériel* vesztegel Bordeaux-ban, miközben az ellenség előrenyomul. Nincs hát igazam, ha azt állítom, hogy az akkori francia kormány segítette a fasisztákat, és hozzájárult a győzelmükhöz?"*

Edouard Daladier kormányának további története megválaszolta Cisnéros szónoki kérdését.

4.

A vasárnap kellemesen telt el. Jaime és Martita újra meghívtak magukhoz ebédre. Örültek a karácsonyi ajándékoknak, amiket Casablancából hoztam – az üveg bornak, amit olyan emberek termesztettek, akik nem isznak alkoholt; az arab nyakláncnak, a „marokkói bőrkötésű" jegyzettömbnek Camino íróasztalára. Aztán elmentünk a vetítőbe, hogy megnézzük a Reus melletti elmegyógyintézetben forgatott anyagot.

A fiatal színésznő, aki a *beatát* játszotta, mögöttem ült az édesanyjával és Marquitosszal, a férjével, aki Camino rendezőasszisztense volt. Az asszony szép volt, akár a neve: Flor de Betania.

A játéka döbbenetes volt. Biztosra vettem, hogy

* *Virage sur l'Aile (Cambio de Rumbo)*, Paris, Les Éditeurs Français Réunis, 1965.

látnia kellett azt a fiatal lányt, aki értelmiséginek hitte magát, de mikor a vetítés után bemutattak neki (beszélt angolul, a Dominikai Köztársaságban született, ahol már az anyja is jelentős színésznő volt), azt mondta: – Nem, de Jaime beszélt róla.

– Akkor hogy a csudába lehet, hogy szinte esküdni mernék rá, hogy ugyanaz a lány? – Mosolygott, és megvonta a vállát.

Hirtelen megszólalt az anyja. – Az orvos, aki a kórház igazgatója, azt mondta Flornak, hogy pont olyan, mint a betegei.

A fiatal színésznő zavartan nevetett, mire azt mondtam: – A körülményeket tekintve, aligha kaphatna nagyobb dicséretet.

– Aggódtam a szerep miatt – mondta Flor –, mindaddig, amíg el nem töltöttünk legalább egy órát a kórházban, és észre nem vettem, hogy a nők többsége szemlátomást oldott. Így hát . . . – mosolygott szégyenlősen – csak elengedtem magam, és elmondtam a szöveget, amit írt nekem.

Az igazi műalkotások mindig úgy hatnak, mintha könnyen születtek volna, ami elégséges bizonyítékul szolgálhatna az ellenkezőjére. Arra is, hogy igenis színésznek kell lenni ahhoz, hogy valaki filmben vagy színpadon szerepeljen.

Aznap este együtt vacsoráztunk Jaimével és Martitával egy étteremben a Diagonalon, és Jaime elég rosszkedvűnek látszott. Azt mondta, nincs megelégedve azzal, ahogy a film alakul. Ez meglepett, és emlékeztettem Flor de Betania alakítására, mire elmosolyodott.

– Igen, ő nagyon jó – mondta. – De nem ő a sztár.

– Hm – mondtam.

– Igen – bólintott Martita –, ez a helyes kifejezés.

Amikor ránéztem, azt mondta: – Adj egy amerikai cigarettát, légy szíves – és amikor meggyújtottam neki, szándékosan köhintett: – Túl erős a torkomnak – ezt a mondatot maga Jaime írta Jacintónak, a papnak, és Spanyolországban viccnek számított. (Az amerikai cigaretták rég nem jelentenek újdonságot, és sokkalta gyengébbek, mint a spanyol cigaretták.)

– Neked is színésznőnek kellett volna menned – mondtam neki, mire a fejét rázta: – Nem. A színész te vagy. És miért beszélsz mindig Jaiméhoz, és sose hozzám? Mi vagy te, egy *maricón?*

Tréfált, és mégsem tréfált. Már többször tett ilyen megjegyzéseket korábban is. Az se kerülte el a figyelmét, hogy mikor megajándékoztak egy gyönyörű képeskönyvvel Spanyolországról, először Jaimét kértem meg, hogy dedikálja – ő csak aztán jutott az eszembe. – Mindig rá nézel – mondta. – Sose rám.

Vettem hát a labdát, és pár percig ugrattuk egymást, miközben Jaime derűsen figyelt bennünket.

– Szívesebben néznék rád – mondtam –, mert te sokkal csinosabb vagy. De akkor Jaime féltékeny lenne.

– Nagyon *szexi* vagy – közölte az angol szóval, ami immár bevonult a spanyol, francia, olasz, svéd és szinte minden más nyelvbe a világon.

– Köszönöm – feleltem –, de túl öreg vagy hozzám.

– Most múltam tizenhét.

– Lehetetlen – mondtam. – Majdnem harmincnak nézel ki.

– Lehet, hogy szexi vagy, de akkor is *maricón.*

– *Claro* – feleltem, és visszafordultam Jaiméhoz, mire azt mondta:

– Látod. Inkább vele beszélsz. Hogy bírja ezt Sylviane?

– Sehogy – mondtam. – Mit gondolsz, miért maradt Casablancában?

– Talált magának egy arabot – mondta Martita.

– Láttad, milyen rossz volt a *manicomio*-jelenetben – szólalt meg Jaime, és az ifjú Maríára gondolt.

Ez igaz volt. Amikor az intézet igazgatója – aki remek színésznek bizonyult – és Foster doktor a fiatal *beatát* kérdezgették, María olyan volt, mint aki egy teniszmérkőzést néz: a feje jobbra-balra fordult, anélkül hogy egy szikrányi kifejezés látszódott volna megkapó arcán.

– Azt hittem, hogy mint nő mégiscsak érez majd valami részvétet a szerencsétlen nők iránt ott az intézetben, és ez tükröződni fog az arcán – mondtam.

– Csak saját maga érdekli – mondta Martita. – Akárcsak téged és Jaimét. Mind a ketten *maricón*-ok vagytok.

*

Camino azt mondta, hogy nem lesz dolgom hétfőn, így hát semmi okom nem volt, hogy ne legyek a szobámban aznap délután három órakor. Egyébként is vasárnap este, mikor visszamentem a szállodába, a felvonó mellett várt rám az az ember, aki a folyóiratról beszélt, és megkérdezte: – Megkapta az üzenetemet?

– Persze.

– És nem alkalmatlan?

– Nem.

– Eljövök vele – mondta, és azt feleltem – *Muy bien.*

– Nagyon szeretne találkozni magával. Igazi *maestró*-nak tartja magát.

– *Minek!?*

– Olvasta a könyvét, a *Los Antinorteamericanos*-t, és úgy gondolja, hogy maga egy *maestro.*

Kicsoda ez, valami ütődött?

Nem volt az. Habár kijelentette, hogy az én regényem volt a legjelentősebb, amit életében olvasott, egész értelmes volt, igen jól tájékozott és látszólag teljesen épeszű. Talán csak éppen nem olvasott nagyon sok regényt.

Amellett egész megnyerő is volt; huszonnyolc éves, és bár munkanélküli, kimondottan jólöltözött.

– Hol találkozott a könyvvel? – kérdeztem, miután italt rendeltünk a bárból, és a barátja meg én gintonikot ittunk, ő pedig narancslét.

– A burgosi börtönben.

– Hogy került oda a könyv?

– Nem tudom – felelte. – Tilosak voltak a könyvek, kivéve persze a tankönyveket és néhány katolikus szöveget. Lehet, hogy a pap hozta be.

– A pap?

– Meglepi? – kérdezte. – Hallott a munkásbizottságokról?

– Persze.

– Elég gyakran a templomokban tartják a gyűléseiket. A papok gondoskodnak róla.

– De hogyhogy nem vették észre a börtönhatóságok?

– Ostobák – mosolygott. – De egyébként letépték a borítóját, és valaki ráírta az első oldalra, hogy *Gramática Española.*

– Maga a második, akitől azt hallom, hogy Burgosban találkozott ezzel a könyvvel.

– Mindannyian olvastuk – felelte.

– Bocsánat – mondta a barátja. – Mennem kell.

Felálltunk, kezet fogtunk, és mikor kiment a szobából, megkérdeztem: – Mennyi ideig volt ott?

– Majdnem öt évig.

– Nagyon fiatal lehetett.

– Húszéves voltam.

– Hogy került oda? = (Hülye kérdés, gondoltam magamban.)

– Egy csoport tagja voltam – felelte a fiatalember. – Bombát dobtunk egy rendőrőrszobába.

Elámulva néztem rá. – És mit reméltek elérni ezzel? (Újabb jelenet Resnais filmjéből, a *La Guerre Est Finie*-ből.)

– Mondtam már; nagyon fiatal voltam.

Ragaszkodott hozzá, hogy elvigyen magához a város szélén levő otthonába az elkerülhetetlen *Seat*-ok egyikén; megkérdeztem, miből él, ha egyszer munkanélküli.

Azt mondta, a felesége dolgozik; neki is van munkája. Mindenesetre volt valami megtakarított pénzük, és nemsokára visszamegy dolgozni a folyóirathoz, ha a háromhónapos felfüggesztés lejártakor újra megjelenik.

Az egyik új negyedben épült, külvárosi házból – silány tákolmány volt, és azt a benyomást keltette, mintha azon nyomban düledezni kezdett volna, ahogy felépítették – visszaautóztunk Barcelonába, hogy felvegyük a gyereküket az iskolánál, és meghívtam őket vacsorázni.

Egy *El Quijote* nevű helynél álltunk meg, ahol nagy megrökönyödésemre a legdrágább ételeket rendelték, ami az étlapon volt, és fenntartották maguknak a rendelés jogát. Nagyon jó bort hozattak, és még ahhoz sem vették a fáradságot, hogy velem megbeszéljék, vagy megkérdezzék, én mit szeretnék.

Lassan fortyogni kezdtem. A hízelgés, gondoltam, olyan csapda, amibe az idős és romantikus lelkületű emberek könnyen beleesnek. A *cuenta* több mint ezer-

négyszáz peseta lett, ami ugyan nem sokkal több húsz dollárnál, de valahogy mégis feldühített.

– Legközelebb – mondták, mikor letettek a szállodánál – nem engedjük fizetni.

– Persze – mondtam. (*Maestro*, no hiszen!)*

5.

A *maestro* kedden folytatta színészi munkáját (így áll a szerződésben). A forgatásra váró jelenet az egyik legelső volt a filmben, és a forgatás körülményei miatt nem lehetett befejezni a munkát dr. Thompsonnal azelőtt, hogy alakítója Marokkóba utazott.

Ahhoz ugyanis, hogy a barcelonai (vagy bármelyik másik) repülőtéren forgatni lehessen, a közlekedésügyi minisztériumtól kellett engedély – ezt pedig hetekbe telt megszerezni. Aztán kellett még hozzá egy sugárhajtású Pan American, ez pedig a Pan American menetrendjétől és közreműködési hajlandóságától függött. (– Miért ne? – kérdezte Jaime. – Jó reklám nekik.)

Most, az események ilyetén szerencsés összefonódásával – megvolt a minisztériumi engedély, ott volt és rendelkezésünkre állt a Pan Am gép – a jelenetet az-

* Mikor 1974-ben megkíséreltem felkutatni ezt a fiatalembert, kiderült, hogy közben újra lecsukták, és egy katalóniai kisvárosba „száműzték", körülbelül százötven kilométerre Barcelonától. 1974 decemberében Barbara Probst Solomon: „Kínvallatás Spanyolországban" című cikkében a *New York Times* hasábjain a nyilvánosság elé tárta, hogy szeptember 16-án 17 jeles madridi és barceloniai értelmiségit tartóztatott le a rendőrség, miután egy madridi kávéházban bomba robbant. Köztük volt „Lidia Falcón O'Neill, barcelonai ugyvédnő és feminista; a férje, Eliseo Bayo Poblador író . . . (stb.) Mindannyiukat megkínozták." Lidia Cesár Falcónnak, a neves spanyol köztársaságpárti száműzöttnek a lánya, aki könyvet is írt Madrid védelméről.

nap éjjel le kellett forgatni, mert Marianne Kochnak, a fiatal német színésznőnek, aki Foster doktor középkorú, amerikai feleségét játszotta, másnap reggel már Münchenbe kellett utaznia, ahol egy másik filmre kötötte le magát.

Azt mondták, este kilenckor kezdünk, és – megint csak sofőrt küldtek értem – kivittek a repülőtérre. Dermesztő hideg volt, akárcsak Casablancában, mikor eljöttem onnét.

A repülőtér és a város már karácsonyi díszben volt. Katolikus országokban általában mindent beleadnak az ilyesmibe, és itt kitűnő ízléssel csinálták, a változatosság kedvéért.

Nem kezdtünk kilenckor, mert kiderült, hogy a repülőgép motorját szerelik. Nem Pan American 707-es volt, mert a Pan Am gépet állítólag hirtelen átirányították Madridba a rossz időjárásjelzés miatt.

Egy *Iberia Caravelle*-ben akartak forgatni az első osztályon. Hiányzott viszont Foster doktor, mert kijelentette, hogy nem jön ki addig a repülőtérre, míg be nincs világítva a helyszín, és készen nem áll a forgatásra. Egyszer már mondta nekem, hogy nem bánja, ha napi tíz órát kell dolgoznia, ami bevett dolog Spanyolországban (bár néha 12–14-re is felmegy), de esze ágában sincs tíz óránál többet dolgozni.

Éjfélkor hírt kaptunk, hogy egyáltalán nem jön, hiszen már úgyis késő nekikezdeni. Camino azonnal elszalajtotta Pipót, hogy próbálja meg mégis rávenni: az isten tudja, mikor kapnának megint repülőgépet, és Marianne Kochnak tényleg Münchenbe kell utaznia kora reggel.

Nem Foster doktor tehetett róla, hogy nem kezdtük el hajnali egyig (még mindig szerelték a repülőgép motorját), és azért is aligha hibáztatható, hogy a csontig

hatoló hideg ellen tetemes mennyiségű spanyol vodkával felvértezve jelent meg.

Miközben arra vártunk, hogy megtiszteljen bennünket a jelenlétével, volt időm aggódni az *Iberia* miatt, ugyanis három nap múlva két Iberia-gép fedélzetén kellett visszatérnem Casablancába, hogy *en famille* töltsem a karácsonyt. Ha ennyi ideig szerelik a motorokat („Csak a géppel törődünk többet önnél", hirdette a reklámszöveg), és ha a szerelőik csak egy kicsit is hasonlítanak azokhoz a villanyszerelőkhöz, akikkel szegény Jaiménak be kellett érnie a filmje készítésénél, ki tudja, mi meg nem történhet?

Egyébként is bosszankodtam, hogy útban Marokkó felé szállodában kell töltenem egy éjszakát Madridban. Ó, van egy gép, ami szombat reggel indul Barcelonából, és csatlakozik a casablancai géphez, de, mint az *Air France* irodájában ülő kisasszony közölte, aki a jegyeket kiadta, csak negyven perc van az átszállásra.

– Hogyan késhet az *Iberia* negyven percet egy egyórás úton? – kérdeztem, mire bizonytalanul mosolygott. Ő tudta azt, amit akkoriban én még nem, hogy az ő *Ibériá*-ja egyike a világ legmegbízhatatlanabb légitársaságainak. Bájos fiatal lány volt, Señorita Figuerasnak hívták, ugyanúgy, ahogy azt a spanyol várost, amelyet az amerikai önkéntesek legelőször megpillantottak.

Mindennek a tetéjébe még jobban felbosszantott – sőt az idegeimre ment – a *Pandora* barcelonai ügyvezetője, Señor Lázaro, akit aznap délben egy órakor előzetes megbeszélés alapján felkerestem a cég ideiglenes irodájában, a *Hotel Cristal*-ban.

Mivel egész életemben kényszeresen korábban érkeztem minden megbeszélt találkozóra, nem volt jogom mérgelődni, hogy fél egykor még nincs jelen.

Amikor nem jelent meg egykor, mérges lettem. Mire fél kettőkor megjelent, azt kívántam, bárcsak tudnék arabul káromkodni, mint Sylviane, ugyanis hidegvérrel közölte, hogy nincs nála a pénzem.

Ebben, mint közölte, egy harmadik varangy az illetékes, aki korábban ott lófrált, de most újabb fél óra hosszat nem került elő. Nála sem volt a pénz, így hát Lázaro kiállított egy névre szóló csekket, amelyről azt mondta, bármelyik bankban beválthatom.

Továbbá nem volt hajlandó előre kifizetni a hatezer peseta költségtérítést, mint ahogy a szerződés kikötötte, mondván, hogy végtére is hétfőn nem dolgoztam, és szerdán se fogok, és mivel péntek este elutazom, csak arra a három napra jár a *diaria,* amit ledolgoztam.

Szép lassan kiszámolt háromezer pesetát jól megtömött pénztárcájából (nagyon puha pénz egy ilyen kemény archoz), a spanyol nyelvtudásom pedig végképp csődöt mondott, mikor próbáltam megmagyarázni neki, hogy a szerződésben az áll (és úgy látszik, akaratlanul is szó szerint megjegyeztem), hogy a *diariá*-t minden napra ki kell fizetni, amíg Señor Betsi Barcelonában tartózkodik *„a disposición de la película"*.

– Vasárnap reggel óta itt vagyok, és a film rendelkezésére állok. Az annyi, mint hat nap, napi ezer pesetával összesen hatezer peseta.

– *Mi es igual* – mondta. – Megbeszélheti Caminóval, Victoricával vagy Palaciosszal.

Mondtam, hogy meg is fogom. Persze hazudott, mikor azt mondta, hogy bármelyik bankban beválthatom a csekkjét, márpedig én dollárra akartam beváltani. Az első bankban azt mondták, nem, ez nem az a fajta bank, ahol pesetát dollárra váltanak. Azt mondták, menjek egy másik bankba a sarkon túl.

A sarkon túl azt mondták, hogy nem váltanak be

csekket külföldieknek, de menjek el a *Banco de España*-ba a Plaza de Cataluñán, ami pokoli messze volt onnét.

Felötlött bennem, hogy talán Lázaro (a hű barát), Victorica és Palacios dühösek a negyvenezer peseta miatt, amit Camino kicsikart belőlük a szerepemre. Végül is ők eleve nem akartak meghívni engem. – Hogy csináltad? – kérdeztem a rendezőt, mire azt felelte: – Nagyon egyszerűen. Megmondtam nekik, hogy nem játszod el a szerepet, ha nem kapsz negyvenezer pesetát. Márpedig nincs más Spanyolországban, akit megszerezhetnénk. Egyszerű?

– Ha ilyen egyszerű – feleltem –, nyolcvanat kellett volna kérned.

Gyalog mentem, hogy elpárologjon a mérgem. A *Banco de España*-ban, miután kaptam egy számozott kártyát, és fél órát vártam, míg a számot szólították, egy pénztáros udvariasan tájékoztatott, hogy külföldiek nem válthatnak pesetát dollárra; csak dollárt válthatnak pesetára.

– Nézze – mondtam –, én a hét végén visszatérek az Egyesült Államokba, és nem tudok mit kezdeni tizennégyezer pesetával az Egyesült Államokban.

– Talán megpróbálhatná beváltani a repülőtéren, amikor elutazik – merengett a tisztviselő –, ha ugyan beváltanak ekkora összeget. Nem tudom.

Odaadta a tizennégyezer pesetát, így hát kénytelen voltam egy roppant kétes megoldáshoz folyamodni. Próbálkozásomat egy óra múlva siker koronázta, és azóta is remélem, hogy az az úr, aki dollárra váltotta a pesetáimat, nem vesztette el a pénzét, és nem keveredett semmi egyéb bajba. (Kérésére, amint hazaértünk, küldtem neki egy példányt az egyik könyvemből, angol nyelven. Azóta sem hallottam róla.)

*

Az első osztályú kabinban felszerelt reflektorok ellenére majd megfagytam a *Caravelle* belsejében, és se a főszereplő, se a feleségét játszó hölgy, se a Pan Am légikisasszonyt játszó lány, se a Thompson nevű vidám figura, se a mögöttünk levő üléseket kitöltő statiszták nem viselhettek kabátot.

Mindannyiunknak olyan melege kellett volna hogy legyen, mint a főhősnek, hiszen órákat töltöttünk a repülőtéri bárban, és konyakot, vodkát, whiskyt, gint és kávét vittünk a fedélzetre - részletekben. De mindeme óvintézkedések ellenére látszott a leheletünk.

Fél kettő felé járhatott, aztán kettő, majd fél három felé, és újra meg újra megcsináltuk az első jelenetet. Dr. Foster kinéz az ablakon, amint ereszkedni kezdünk a barcelonai leszálláshoz, dr. Thompson pedig mellette ül.

THOMPSON: Elképesztő. Houston és Barcelona között hét óra a különbség. Tulajdonképpen a greenwichi idő szerint csak hatnak kéne lennie.
(A légikisasszonyhoz)
Kisasszony, hány óra van itt?

LÉGIKISASSZONY: Fél kilenc, uram.

THOMPSON: Egészen biztos?

LÉGIKISASSZONY *(mosolyogva):* Igen, dr. Thompson.

THOMPSON *(Davidhez):* Azt hiszem, ezekben az országokban valahogy elsikkasztják az időt.
(Kinéz az ablakon David válla fölött)
Öregem, gyönyörű ez a város. És milyen óriási. Sokat változott?

Az ablak melletti ülésen néma csend honolt. A főszereplőre néztem. Aludt. Jaime előrejött a kamera

mögül, megbökte Stevens térdét, és szólongatta: – Mark . . . Mark . . .?

– He? – kérdezte Stevens. – Ja igen, hol tartottunk?

THOMPSON: Öregem, gyönyörű ez a város. És milyen óriási. Sokat változott?

DAVID: Nem tudom. Sosem láttam a levegőből.

THOMPSON: Mikor láttad utoljára?

(Csend)

CAMINO *(előrejön, megböki a térdét):* Mark . . . Dabid . . . *por favor . . .*

STEVENS: Mi?

THOMPSON: Mikor láttad utoljára?

DAVID *(motyogva):* Nem voltam itt a háború óta.

THOMPSON: Egyáltalán minek jöttél ide?

(Csend)

CAMINO *(megböki a térdét):* Dabid . . Dabid . . . *por favor . . .*

6.

Nem lehetett úgy végigmenni a Diagonalon – amit magamban Avenida del Putisimónak kereszteltem át –, márpedig én mindennap végigmentem rajta, hogy ne idézzek fel egy eseményt, amit személyesen sosem láttam.

Ez a nemzetközi brigádok búcsúfelvonulása volt, pontosan ezen a sugárúton, 1938. október 29-én. Volt már előtte két *despedidas*. Először az egész 35-ik hadosztály seregszemléje, amelynek a Lincoln-zászlóalj is a része volt, és amelyet a Marsa és Falset közötti hegyekben tartottak október 15-én.

Aztán Pobletben, Montblanch közelében ebéd volt,

és búcsúbeszédek, pontosan három hónappal azután, hogy offenzívánkban először átkeltünk az Ebrón.

Azon a szomorú *fiestán* Juan Negrín miniszterelnök beszélt; erélyes volt, de nagyon fáradtnak látszott. Modesto ezredes, az Ebrói Hadsereg parancsnoka nyílt színen sírva fakadt a beszéd közben, mégsem éreztük furcsának egy ilyen határozott és férfias embertől. Mindenki ott volt: André Marty, aki a brigádokat szervezte, és aki nem egy ember gyűlöletét kihívta maga ellen Ernest Hemingwayen kívül; Rojo tábornok és Enrique Lister; Herbert Matthews a *New York Times*-től; Robert Capa, a frontharcok nagyszerű fotóriportere, akinek ugyancsak fotós feleségét, Gerda Tarót szétmorzsolta egy tank a háború elején, és aki maga is eléggé értelmetlen – bár némiképp szimbolikus – halált halt 1954-ben, amikor Észak-Vietnamban francia csapatokat fényképezett. Egy gyalogsági aknára lépett, amit még a Nemzeti Felszabadítási Front elődje – a Vietminh – fektetett le, és egyik utolsó megjegyzése előrevetítette azt, amit abban a szerencsétlen országban elkövettünk: egyszer látta, hogy egy francia motoros leszorít az útról egy csoport parasztot – túl közel hajtott hozzájuk –, és Capa azt mondta: „Nézd a gazembert, hogy csinál új Vietminh-t!"

Nem tudtam elmenni az utolsó barcelonai seregszemlére, mert reumától bénán feküdtem Ripoll városában, a francia határ mellett, de október 29-én ezt írtam a noteszomba:

Megérkeztek a fiúk Barcelonából, és azt mondják, hogy a felvonulás és az ünnepség megérte mindazt, amin keresztülmentek. Óriási lelkesedés – a nők sírtak, csókra nyújtották gyerekeiket a katonáknak, lányok törtek be a menetbe, hogy megcsókolják az em-

bereket. Azaña, Negrín és La Pasionaria fogadták a menetet – hatalmas katonai parádé volt – tankok, tüzérség, a repülőgépek majdnem az utca szintjéig buktak alá, óriási tömeg, röpcédulák szerte az utcákon, zászlók és zene.

Valószínűleg Joe Hecht, aki túlélt két évet Spanyolországban, csak hogy az első bevetésekor elessen a második világháborúban, a németországi Saarlautern mellett (és egy posztumusz Ezüst Csillagot kapjon szakaszának megmentéséért), hozhatta nekem azt a röpcédulát, amelyet még most is őrzök.

A katalán *Generalitat* piros és sárga színeivel nyomtatták, és ez áll rajta katalánul:

Spanyolország útja győzelemre visz,
és ez a te utad is!
Spanyolország megmutatja a világnak,
mit jelent az emberi szolidaritás!

Néhány héttel később tartotta Dolores Ibarruri azt a beszédet, amelyből már korábban is idéztem:

Anyák! Nők! Amikor az évek múltán behegednek a háború sebei: amikor egy szabad, békés és boldog jelenben visszatér a szomorú és véres napok emléke; amikor elenyészik a gyűlölködés, és minden spanyol egyformán büszke lesz szabad hazájára, meséljetek a gyermekeiteknek. Mondjátok el, kik voltak ezek az emberek a Nemzetközi Brigádokban.

Mondjátok el, hogy átkelve tengereken és hegyeken, golyózáportól süvöltő határokon, húsukra éhező veszett kutyákkal a nyomukban, hogyan jöttek ezek az emberek hazánkba, mint a szabadság keresztesei, hogy Spanyolország szabadságáért és függetlenségéért har-

coljanak és haljanak . . . Odahagytak mindent: szerelmet, hazát, otthont és vagyont; apát, anyát, feleséget, testvért és gyereket, és eljöttek, és így szóltak hozzánk: „Itt vagyunk. A ti harcotok, Spanyolország harca a miénk . . ."

Elvtársaink a Nemzetközi Brigádokban: Politikai okok, állami okok, annak az ügynek az érdeke, amiért határtalan nagylelkűséggel a véreteket ajánlottátok, most visszaküld benneteket, kit a saját hazájába, kit kényszerű száműzetésbe. Büszkén mehettek. Ti vagytok a történelem. Legendásak vagytok . . .

Nem felejtünk benneteket, és amikor a béke olajága újra levelet hajt, és összefonódik a Spanyol Köztársaság győzelmének babérjaival – gyertek vissza! . . .

1961-ben láttam viszont Modestót – beszéltem is vele –, mikor a Brigádok 25-ik évfordulóját ünnepeltük Kelet-Berlinben, a Thälmann Zászlóalj német veteránjainak vendégeiként. Nemcsak az óriási tömeggyűlésen tartott beszédet július 18-án a *Sporthallé*-ban, hanem a szállodánkban is, vagy ötven amerikai veterán, és azok feleségei, gyermekei előtt. Egy nappal sem látszott idősebbnek, mint huszonhárom évvel azelőtt. De most nem volt otthona, hacsak a prágai száműzetést otthonnak nem lehet nevezni.

Annak az asszonynak, aki népe legnagyobb vezére volt a háború idején, ugyancsak nem volt otthona, hacsak a szovjetunióbeli száműzetést otthonnak nem nevezhetjük. Amikor Barcelona utcáin sétáltam, és elhaladtam a Nemzetközi Brigádok egykori főhadiszállása, a Pasaje Mendez Vigo 5. előtt (ma egy olasz kereskedelmi szervezet igazgatósága), egyre inkább úgy éreztem, hogy az, amit otthonomnak, hazámnak nevezek, napról napra idegenebbé válik.

Ugyanezt az épületet hagytam el a *prensa* teherautójával 1938. szeptember 16-án, hajnal előtt, amikor visszaindultam a Brigád főhadiszállására, a Sierra Caballsba. Hét nappal később visszaküldtek a Brigád postahivatalába, Gratallopsba, hogy megállítsam a postaszállítmányt, mert Negrín beszédet tartott a Népszövetségben, és bejelentette, hogy azonnal kivonják az összes külföldi önkéntest a köztársaság oldaláról – néhány órára rá, hogy újra felvettük a harcot. (Másnap este váltottak le bennünket.)

Ahogy mentem a Diagonalon, teljes szívemből azt kívántam, bárcsak mellettem lehetne Dolores, és úgy gondoltam rá, mint amilyennek 1961 augusztusában láttam egy kis nyaralóban, vagy húsz kilométerre Moszkvától – először és valószínűleg utoljára, hacsak újra nem lesz szerencsém.

Valami oknál fogva, amit sosem fogunk megtudni, Ernest Hemingway a spanyol háború *Cosmopolitan* magazinváltozatában, az *Akiért a harang szól*-ban szükségét érezte, hogy megrágalmazza ezt a nagyszerű asszonyt – a köztársaság sok más vezetőjével együtt.

A rágalmazást nem a főhős, Robert Jordan szájába adja, aki alkotójához hasonlóan „nem politizál", de kétszer is elhangzik: egyszer egy spanyol *guerrillero* szájából, aki azzal heccel egy fiatal spanyol kommunistát, hogy Dolores „fia a mozgalom kezdetétől fogva Oroszországban van"; másodszor egy szovjet tudósító (feltehetőleg Mihail Kolcov karikatúrája) részéről, aki megvetően úgy beszél Doloresről, hogy „az a nagyképű . . . nagyhangú . . ."*

*

* Kolcov *Diario de la Guerra de España* c. konyvében kizárólag a szeretetteljes csodálat hangján beszél Doloresről.

Igaz, hogy Dolores Ibarruri egyetlen életben maradt fiát a Szovjetunióba küldték több ezer más gyerekkel együtt – és ott is halt meg. Sztálingrádban van eltemetve, ahol a parancsnoksága alatt álló szovjet katonákkal együtt esett el, és az amerikai spanyol veteránok kis delegációja, mely 1961-ben a városba látogatott, virágot vitt a sírjára. A Hősök Sugárútján fekszik, de nem venni észre a nevét, hacsak ki nem betűzi az ember a cirill feliratot: Rubén Ibarruri. Tizennyolc éves volt, amikor 1942-ben meghalt.

Anyja, aki hetvenes éveinek elején járt 1961-ben, a Szovjetunióban él azóta, hogy a Francia Köztársaság *(Liberté, Egalité, Fraternité)* zaklatással, és ugyanolyan lelketlen rágalmazással, amihez Hemingway folyamodott, lehetetlenné tette az életét Dél-Franciaországban.

Mikor Moszkvából autóval látogatóba indultunk hozzá azon az augusztus 12-én, elképedésünkre szembetalálkoztunk vele az úton, amint felénk sétált – jó negyedmérföldnyire a villájától.

Kitódultunk a kocsiból, és ő mindegyikünket átölelt, olyan erősen, hogy majd összeroppant a bordánk, és azt kiáltozta, „*Viejo! Viejo!*". Gyalog tettük meg együtt az út hátralevő részét, vissza a házba, ahol feltálalta nekünk a maga készítette ebédet, mi meg csak hallgattuk, ahogy húsz percen át megszakítás nélkül Spanyolország helyzetéről, jelenéről és jövőjéről beszél.

Meghökkentett bennünket, mennyire részletesen tájékozott; azt hitte volna az ember, hogy közvetlen hírforrásai vannak Madridban, vagy épp aznap délután érkezett Barcelonából. De még ennél is jobban megindított bennünket töretlen hite abban a Spanyolországban, amelyet huszonkét éve nem látott: s nem az a szo-

morú, keserű, megtört száműzött volt, mint amilyenekkel mindannyian találkoztunk már itt vagy ott. Spanyol asszony volt, aki egy percre sem szakadt el népétől azóta, hogy egy vizcayai sárkunyhóban megszületett. Ezt a nagyszerű arcot még mindig látni (vajon meddig?), és ez a nagyszerű hang szólal meg újra önéletrajza, az *El Único Camino* (Az egyetlen út)* lapjain.

Út. *Camino.* Filmgyártás. Eszembe jutott, hogy a spanyol háborúról többet lehet megtudni abból a nagy francia dokumentumfilmből, amelyet Frédéric Rossif állított össze, Madeleine Chapsal kommentárjával (*Mourir à Madrid* – Madridban meghalni, 1963), mint akár egy tucatnyi történelemkönyvből.

Eszembe jutott, hogy többet mondott el a Spanyolországban folytatódó harcról a *La Guerre Est Finie* (A háborúnak vége, 1966) c. francia film, mint amennyi (bizonyára) akár a spanyol sajtóban, akár a nyugati világ nagy, független, liberális napilapjaiban megjelenik.

Természetesen egyik filmet sem engedélyezték Spanyolországban, de az előbbi arra késztette a rezsimet, hogy „megválaszolja", egy *Vivir à Madrid* (Madridban élni) című filmmel, amelyről Barcelonában mindenkinek, aki látta, az volt a véleménye, hogy ugyanaz, mint amit Paco csinált a pesetából: *una mierda.*

A barcelonai filmesek Perpignanban látták ezt a két francia filmet, és mindannyian figyelemre méltónak tartották őket. Nem volt nagy ügy odautazniuk – három óra autóút –, és azok, akiknek volt útlevele, gyakran jártak át, hogy más olyan külföldi filmeket is

* Az Egyesült Államokban *They Shall Not Pass* (Nem tornek át) címen jelent meg, New York: International Publishers, 1966.

megnézzenek, amelyeket nem mutathattak be Spanyolországban.

Ez csak egyike azoknak az ellentmondásoknak, amelyek egy diktatúra alatti élettel járnak, mint ahogy egy olyan film barcelonai bemutatása, mint a – stílusában tragikomikus, tartalmában náciellenes – *The Twenty-Fifth Hour* (A huszonötödik óra) egy másik. Egy harmadik az a tény, hogy a világ legharsányabban kommunistaellenes rezsimje nyílt és virágzó kereskedelmet folytat a kommunista Kubával. Camino elmondta, hogy őt magát is meghívták oda filmet csinálni, és arra gondolt, hogy még körülnéz, mielőtt elhatározná magát. („Ez az útlevél . . . Albániába és Kubába . . . való utazásra nem érvényes . . .")

Vannak, akik szerint a *Madridban meghalni* és *A háborúnak vége* egyaránt defetista. Az ilyenek nem értik meg a spanyol küzdelem természetét. Mind a kettő költői és realista ábrázolása a háborúnak és az utána következő éveknek.

Ha a *Meghalni* „leütéssel" végződik, így végződött a háború maga is: a spanyol népet valóban a középkorba taszították vissza, ahonnét csak rövid időre lábaltak ki második köztársaságuk nyolc éve alatt. Ha *A háborúnak vége* azoknak a spanyol száműzötteknek és azoknak a futároknak a keserűségét, kimerültségét és csalódottságát közvetíti, akik ide-oda utaznak Franciaország és Spanyolország között, hogy propagandaanyagot és üzeneteket vigyenek a száműzött vezetőségtől – ez azért van, mert harminc éve csinálják, és minden okuk megvan rá, hogy kimerültek, keserűek, sőt akár csalódottak legyenek. De semmivel sincsenek jobban legyőzve, mint maga a spanyol nép – mert mindannyian folytatják még a harcot.

Azok, akik a két filmet defetistának tartják, nem

értenék meg a legjobb, legfinomabb és legjellegzetesebb spanyol viccet a Generalisszimuszról, aki akkor decemberben töltötte be 75-ik életévét, amikor ott voltunk:

– Kapsz tőlem ajándékba egy elefántbébit.

– Nagyon szépen köszönöm; de nem fogadhatom el.

– Miért nem?

– Mert az ember nagyon megszereti az állatokat, és olyan hamar elpusztulnak szegények.

7.

„William Root", a dr. Thompsont alakító filmszínész hattyúdala ottlétem utolsó előtti estéjén hangzott el, amikor az Idegsebészek Nemzetközi Kongresszusának néhány jelenetét forgattuk a Palacio Nacionalban, a Mountjew oldalán.

– Spanyolország Fellinije, leborulok előtted – mondtam Jaiménak, mielőtt dolgozni kezdtünk aznap este. – Tudod, hogy bevonulsz a történelembe ezzel a filmmel.

– Hogyhogy?

– Én vagyok az egyetlen *jeune premier* a filmművészet történetében, aki hatvanhárom éves korában debütál.

– *Posible* – felelte Jaime halvány mosollyal, mert megvolt neki a maga baja.

A baj természetesen az ifjú Maríával volt, és hogy miként lehetne rávenni, legalább tegyen úgy, mintha átélne valamit, amit képtelen volt átélni. Ez éppen elég nehéz az amatőr színészekkel még akkor is, ha van szövegük, végrehajtani való „feladatuk" vagy

eljátszani való mozdulataik. De minden színész próbája akkor következik el, amikor semmi ilyen segédeszköz nem áll rendelkezésére, és mégis érzékeltetnie kell, hogy valami végbemegy benne.

Az ifjú Maríának csak ülnie kellett a közönség soraiban, az Idegsebészek Kongresszusán, és hallgatnia, amit dr. David Foster a pódiumról beszél. Mint színésznek, nem volt mire támaszkodnia a rendezői utasításon kívül, amely így szólt:

María, a közönség soraiban ül, egyfajta meglepett és elragadtatott arckifejezéssel figyel.

(A jelenet néma)

Jaime a María előtti széksorban ült, és halkan beszélt hozzá. Aztán bólintott, mintha azt mondaná, „Felvétel! Kamera indul!", és akkor Maríának csinálnia kellett volna valamit. Igyekezetét, hogy csináljon valamit, érzésem szerint aligha mozdította elő a Barát jelenléte, aki eszeveszetten mosolygott rá egy másik székből, néhány sorral előrébb, és bólogatva buzdította (kétségkívül), a lehető legjobb teljesítményre. De úgy látszott, nem képes többre, mint hogy kábán valahová maga elé meredjen.

Jaime végül feladta, és elhatározta, hogy leforgatjuk Foster és Thompson doktor belépését a terembe. A jelenetben nem volt szöveg, az ülés épp elkezdődött, Thompson belép, halkan előremegy az ülések közötti átjárón a második sorig, majd megáll, és int Fosternek, hogy jöjjön az előtte levő sorba. A két férfi leül, felteszi a fülhallgatót, amely a terem végében levő szinkrontolmács-fülkék hangját közvetíti, és hallgat.

A pódium egészen lenyűgöző volt; kitették valamennyi ország zászlaját, amelyek feltehetőleg képvi-

seltették magukat a kongresszuson. Nem volt zászlója a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének, de nem volt ott az amerikai zászló sem. (Ezt már korábban észrevettem, és Marquitos mondta, hogy már kértek egyet.)

Már a harmadik felvételre sikerült ez az egyszerű jelenet, és ettől fogva szabad voltam – és kész a szereppel. Jaime és Martita két karácsonyi ajándékot adott át, hogy vigyem magammal Casablancába. Ragaszkodtak hozzá, hogy felbontsam a magamét. Nagyszerű fotóalbum volt Barcelonáról és lakosairól, de olyan nagy és nehéz, hogy jól elszórakoztunk azon, mennyibe fog kerülni a túlsúly, mikor hazaviszem az Államokba.

A másik be volt csomagolva, de Martita felmutatott egy finom bőrből készült, vadonatúj kézitáskát, és azt mondta: – Pont ilyen, csak más színű. Mivel Jaime vett egyet Sylvianénak, vetettem vele magamnak is egy ugyanolyat.

Aztán mindketten visszamentek dolgozni: Jaime a férfi főszereplővel és a közönség tagjaival foglalkozott, Martha pedig fényképeket csinált a leendő reklámokhoz. Kérték, hogy várjam meg őket, és akkor együtt vacsorázhatunk. Akkor volt éjfél. Mondtam, hogy jó, és kimerülten egy székbe roskadtam a kongresszusi terem előcsarnokában.

A Barát vigyorgása (mint a fakutya!) az egész helyiséget betöltötte, mint rendesen, kiváló sherryt osztogatott, papírpoharakba töltötte a ráérő öltöztető- és maszkmesternőknek, a Barátnőnek, a villanyszerelőknek és díszletmunkásoknak meg a statisztáknak, akik éppen nem voltak soron.

Odajött hozzám egy üveggel és egy pohárral, a kezembe nyomta a poharat, és töltött.

– *Muchas gracias* – mondtam.

Egy székbe tessékelt, és leült mellém, az üveget letette mögénk egy asztalra. Aztán újra rám nézett, és lassan azt mondta: – Én ném beszelek olyán jól angolul, mint mágá espányolul.

Megráztam a fejem, és azt feleltem: – *Mi español no es tan bueno como tu inglés.*

Aztán csak ült, és nézett rám, mosolygott szüntelenül (mint a macska, amelyik éppen lenyelte a kanárit?), végül, a saját anyanyelvén kimondta, amire egész mostanáig várt.

– Maga járt már itt.

– *Perdón?* – kérdeztem, bár tökéletesen értettem.

– Azt mondtam: maga már járt itt, Spanyolországban.

A mosolya ellenére végigfutott a hideg a hátamon *(Hol a tárcám – leírom, hadd írom le, / Hogy ember úgy mosolyghat, s gaz lehet; / Legalább* . . . Spanyolországban . . . *bizonnyal az.)*

– Hát ezt meg honnan veszi? – kérdeztem, összeszedve minden művészi képességemet – jobban, mint Camino számára valaha is –, hogy elkapjam azt a bizonyos sztanyiszlavszkiji „tárgyérzéket", bármi legyen is az, és előre tudtam, hogy nem sikerül.

Nevetett. – Tulajdonképpen – mondta – az első pillanatban, mikor láttam, hogy viseli a *boiná*-t, tudtam, hogy már járt itt.

Elég erőtlenül nevettem. – Emberek milliói hordanak barettet – feleltem. – Nemcsak itt és Franciaországban, hanem az Egyesült Államokban is. Utálom a kalapot. Télen fázik a fejem . . . Nyáron . . .

Olyan szélesen mosolygott, hogy azt hittem, bármelyik pillanatban elrepedhet az arca.

– Maga Corberánál harcolt – jelentette ki kereken, és elhallgatott.

– Tessék? – nyögtem. Hosszú csend következett.

– Én is Corberánál harcoltam.

Most rajtam volt a hallgatás sora, és azon gondolkoztam, vajon mikor jelenik meg a *Guardia Civil,* és hogyan értesíthetném a helyzetemről szegény Sylvianét, aki bizakodva vár Casablancában a karácsonyi vacsorára.

– A másik oldalon – tette hozzá a Barát elég feleslegesen. – Maga csak őrmester volt, de én zászlóaljparancsnok . . . tizenhat éves fejjel.

– Nagyon okos lehetett – mondtam akadozva.

– Nem – felelte. – Csak nagyon magas.

Aztán nagyon komoly lett, és úgy képzeltem, ez az a pillanat, amikor a *Guardia Civil* megjelenik. De nem jelent meg. Ő viszont azt mondta: – Nagyon jó úgy találkozni valakivel, hogy nem kell harcolni ellene.

Semmi sem jutott az eszembe, amit erre a megjegyzésre válaszolhattam volna, hát hallgattam. Figyelmesen rám nézett, és újra megszólalt:

– Elfelejti, hogy hozzájárultam a szerződéséhez. Nem értem, miért dolgozik álnéven.

– A szerződésben az áll, hogy nem szerepelhet a nevem, mert . . .

– Nem, nem emiatt.

– Állítólag titok – mondtam ostobán.

– *Porqué?*

– Nem akarom, hogy a rendező bajba kerüljön. San Franciscóban találkoztunk, és volt olyan szíves alkalmazni engem.

Ettől tényleg a füléig hasadt az arca, megrázta a fejét, és azt mondta: – Nem lesz neki abból baja. Magának se lesz. Végül is . . . olyan rég volt.

Ennél a pontnál végre felfogtam, hogy nem jön itt

semmiféle *Guardia Civil,* még csak egy rendőr vagy egy civil fejvadász se, és kétségbeesetten reméltem, hogy nem fogja megpaskolni a fejemet valami hasonló kíséretében: – Szerencsétlen flótás, jól elláttuk a bajodat, mi? De én nemes lelkű tudok lenni a lovagias ellenféllel szemben, és még kezet is rázhatunk.

De nem rázta meg a kezemet, hanem felállt, és ösztönösen én is felálltam, és felnéztem az arcába, ugyanis egyike volt a legmagasabb spanyoloknak, akit valaha láttam.

– Nagyon jó munkát végzett a filmben – mondta. Aztán sietve hozzátette: – Persze még nem láttam az új jeleneteket, amiket írt (vajon gúny bujkált a szavaiban?), de a játéka nagyon jó. Elismerést kell kapnia a vásznon.

– *No me importa* – mondtam.

– Komolyan beszélek – folytatta. – Majd szólok Caminónak . . .

– Nekem nem fontos – ismételtem, és azon tűnődtem, vajon miért nem mondom azt, hogy nem akarom látni a nevemet a vásznon. Szívesebben maradok feketelistán a világ minden országában – de mindenesetre és különösen a fasiszta Spanyolországban.

– Igen – bólintott, mintegy véget vetve a beszélgetésnek. – Szólok Caminónak. Szerintem elismerést kell kapnia a munkájáért . . . mint író és színész.

Fogta a sherrys üveget, és elindult a helyiség túloldalára a Barátnőhöz, aki sértődöttnek látszott, hogy ennyi ideig elhanyagolták.

Összeroskadtam. Hirtelen mintha kiszikkadtam volna, és majd meghaltam a szomjúságtól. Nem voltam biztos benne, vajon megaláztak és lealacsonyítottak-e, vagy csak gyáva bolondot csináltak belőlem. Nem kellett volna a torkának ugranom, azt kiáltva:

– Fasiszta disznó! – és megpróbálnom megfojtani? Azért jöttem-e huszonkilenc évvel ezelőtt ebbe az országba meghalni készen, hogy most hagyjam, hogy mint a pesetából, belőlem is *mierda* váljék, ha magával az ellenséggel szembesülök? Mit csináltam volna, ha valóban megpaskolja a fejemet, mint a kutyáét, és megpróbál kezet rázni velem? Vajon elenyészik a gyűlölség huszonkilenc, tizenöt, öt vagy egy év alatt? Elpárolognak-e az elvek az idő múlásával, vagy bizonyos körülmények között? Vagy nem egy ember az ellenség, hanem egy eszme, egy fogalom, egy elvonatkoztatás, amit nem lehet megölni, akár győz, akár elbukik?

Hogyan engedhettem meg magamnak, hogy ilyen helyzetbe kényszeríthessenek? Egyszerű hiúságból? Az égő vágy vitt rá, hogy újra filmet írhassak húszévi feketelista után? Elvállaltam volna-e filmet az Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Képviselőházi Bizottság elnökének, ha egy napon felhív, és közli, hogy most filmproducer?

„Tisztességgel" tértem-e vissza Spanyolországba, ahogy Hemingway mondta? Vajon az a lehetőség, hogy részt vehetek egy film készítésében, amelynek alig-alig van köze ahhoz, amit érzek – amely alapvetően ártalmatlan, és semmiképpen sem jelent veszélyt a rezsimre nézve –, igazolja-e, hogy előre elfogadtam éppen azokat a feltételeket, amelyek közepette meg kellett csinálni, hogy sosem foglalkozhat a valóságos kérdésekkel?

Az elmúlt hetekben sokszor szembesültem ezzel az ellentmondással, amely kínzott, és nem tudtam feloldani: egyfelől tökéletesen otthon éreztem magam az országban és népe között (mindkettőt szenvedélyesen szerettem); másfelől tökéletesen idegennek és hitszegőnek éreztem magam, olyannak, aki elárulja – a pusz-

ta jelenlétével, azzal, hogy elfogadja a rendszer pénzét, hogy a napi étrendje messze felülmúlja azt, amire a spanyol embereknek futja – azt a huszonnégy éves fiatalembert, aki talán ott fekszik Santa Coloma-de-Farnes városi temetőjében, egyszersmind azt az ezernyolcszáz amerikait, aki annyi más helyen halt meg, és azt az egymillió embert, aki mindkét oldalon az életét adta, hogy felszabadítsa vagy gúzsba kösse Spanyolországot.

Újra Aaron hangját hallottam: – „A fenébe is, ember, majdnem harminc éve már, és rég el kellett volna feledned. Nem a te hibád, hogy nem haltál meg helyettem." – (Egy pszichiáter, aki egyszer súlyos szorongás miatt kezelt, azt mondta: – Tudja, maga bűnös ember. – Miben vagyok bűnös? – tudakoltam, és azt felelte: – Éppen ezt próbáljuk kideríteni. – Nem sikerült.)

Eszembe jutott egy ősrégi vitánk Hollywoodban – ami naponta felmerült az ottani haladó írók között: éspedig az, hogy Hollywood számára írunk, vajon nem éppen azoknak az eszméknek a pénzre váltása-e, amelyeket a magunkénak vallottunk.

Akkor könnyű volt kimagyarázkodni. Mindig állíthattuk, bizonyos érvénnyel, hogy alkalmaztatásunk legalább megakadályozza Hollywoodot, hogy olyan sok elvetemült és embertelen filmet csináljon, mint amilyeneket oly gyakran gyártott.

Visszatartó tevékenység, mondogattuk, és több esetet tudnék említeni, amikor ilyen szerepet játszottam egyes forgatókönyveknél. Hogyan? Azáltal, hogy valódi embereket alkottam a papírmasé figurákból; hogy valódi indítékokat szolgáltattam nekik a titokzatos véletlenek helyett; hogy megpróbáltam azzal foglalkozni,

ahogy az emberek ténylegesen élnek ebben a világban, ahelyett hogy álomhelyzeteket gyártottam volna.

Mi célt szolgált mindez? Hollywood tovább gyártja és terjeszti széles e világon a szex és az erőszak csábító képeit, melyek egész nemzedékeket szoktatnak egy olyan társadalom elfogadására, amelyben a nők férfiak általi kizsákmányolása, embernek ember általi lealacsonyítása, ember ember általi meggyilkolása éppoly természetessé válik, akár a napfelkelte.

Ha az *España Otra Vez* (ami a *Censura* követelésére a film címe lesz *Spain Again* helyett) nem is jelent fenyegetést a rendszer számára, azért nem nevezhető fasisztapártinak, de még reakciósnak sem. Olyan ellentmondást tükröz, amely mindenütt fennáll: egy fasiszta rezsim uralma alatt készült, és egy olyan főhősről szól, aki ez ellen a rendszer ellen harcolt, és nem lett sem hitszegő, sem bűnbánó. A közönségnek azonosulnia kell vele – ha egyáltalán bemutatják a filmet. Ha benne marad, amit írtam, az legalább kiemeli a férfi jellemét és azt az elkötelezettséget, amit harminc évvel ezelőtt vállalt.

Visszaemlékeztem azokra a szavakra a *La Guerre Est Finie*-ből, amelyek a főhősből, a száműzött spanyol Diegóból törnek ki hirtelen, aki rendszeresen kockáztatja az életét, mikor Spanyolországba csempészi a rendszer megdöntését elősegíteni hivatott propagandaanyagokat, és aki fáradt, kiábrándult, majdnem cinikus. (Találkoztam egy ilyen sorsú emberrel, Hollywoodban, az 1940-es években; neki ilyen vonásai nem voltak, de hát ez több mint húsz éve történt. Találkozót szerveztünk számára egy jómódú üzletember lakásán – és több ezer dollárt gyűjtöttünk a munkája folytatásához.)

Diego szavai:

„Szegény, szerencsétlen Spanyolország, a hősi Spanyolország. Elegem van Spanyolországból: több, mint elegem. Spanyolország lett az egész baloldal lírai lelkiismerete, volt frontharcosok mítosza. És eközben minden évben tizennégymillió turista tölti Spanyolországban a szabadságát, Spanyolország ma már nem más, mint a turisták álma és a polgárháború legendája. Mindez Lorca színházával keverve, és én torkig vagyok Lorca színházával: elegem van a meddő nőkből és a falusi drámákból! És a polgárháború legendájából is! Én nem harcoltam Verdunben, és nem voltam Teruelben, sem az ebrói fronton. És azok, akik valamit csinálnak Spanyolországban, igazán fontos dolgokat, azok sem voltak ott. Húszévesek, és nem a mi múltunk mozgósítja őket, hanem a saját jövőjük. Spanyolország már nem 1936 álma . . . bármilyen boszszantó legyen is. Harminc év telt el, és a volt frontharcosok kinyalhatják . . ."

Valóban defetista ez a vallomás, ahogy némelyek állítják? Egyáltalán nem, hiszen Diego végső cselekedete a filmben az ellenkezőjét tükrözi. Visszatér Spanyolországba, egy újabb veszélyes küldetéssel. Az asszonya csatlakozik hozzá a küzdelemben. Visszatér Spanyolországba, és ő is halott harcostársára, Ramónra gondol:

„Viszontlátod Juant, elkíséred Madridba. Még egyszer, utoljára, ajtókon fogsz kopogtatni, ismeretlenek nyitják majd ki, valamit mondasz, bármit, azt, hogy a nap felkel Benidorm felett, vagy hogy a mandulafák virágba borultak Antonio kertjében, és behívnak, és együtt lesztek, mert ezek a ti jelszavaitok.

Mindent Ramón szemével nézel majd, az eget és a

szőlőket és az ismeretlenek arcát. Érezni fogod az örömet, amit Ramón érzett volna, mintha ez volna az első utad, mintha ma kezdődne a harc...*

Rossif és Chapsal dokumentumfilmje, a *Mourir à Madrid,* egy elégikus vallomással végződik, amely szinte gyászbeszéd a köztársaság holtteste felett:

„NARRÁTOR: Ezeknek az éhező embereknek új katekizmust adtak a kenyerük mellé:

Kérdés – Vannak-e káros szabadságok?

Válasz – Igen. Az oktatás szabadsága, a propaganda szabadsága, a gyülekezés szabadsága.

Kérdés – Miért károsak ezek a szabadságok?

Válasz – Mert lehetővé teszik a hibák tanítását, a bűn hirdetését, és az egyház elleni összeesküvést.

NARRÁTOR: Maradt Madrid. Negrín és a kommunisták ellen akartak állni mindhalálig. A köztársaság magasabb rangú tisztjei fellázadtak. Casado tábornok** »Juntát« alakított abban a reményben, hogy a katonák között ésszerű béke jöhet létre. Franco feltétel nélküli megadást követelt; kapituláltak."

Mussolini táviratban köszöntötte Francót. Franco táviratban fejezte ki háláját Mussolininek. Franco táviratot küldött Hitlernek: „Az ön és a német nemzet szerencsekívánatait fogadva fegyvereink végső győzelme alkalmából, bátorkodom önhöz intézni hálámnak és a spanyol nemzet hálájának eme kifejezését, és biztosítani egy olyan nép barátságáról, mely a legnehezebb pillanatokban képes volt felismerni igazi barátait."

* *La Guerre Est Finie,* Jorge Semprun forgatókönyve Alain Resnais filmjéhez. New York: Grove Press, Inc. 1967. – magyarul Jorge Semprun: A háborúnak vége, Magvető, 1969. Ford Raýmann Katalin.

** Valójában ezredes volt.

A Narrátor felsorolja:

Spanyolország, 1939. 503 061 négyzetkilométer – majdnem akkora, mint Franciaország.
Kétmillió bebörtönzött.
Ötszázezer lerombolt ház, száznyolcvanhárom súlyosan feldúlt város.
Három év alatt egymillió erőszakos halál.
Ötszázezer menekült.
Hatszázezer katonából álló hadsereg.
Egyetlen párt: a Falange.
Államvallás: a katolikus hit.
Egyetlen államfő: a Caudillo.
A bérek visszatértek az 1936-os szintre.
A nagybirtokosok visszakapták a földjeiket.
Az egyház visszakapta óriási birtokait.

Ez a *Caudillo* (Isten kegyelméből) 1939. december 31-én beszédet tartott:

„Egy egységes, éber Spanyolországra van szükségünk. Fel kell számolni az elmúlt háborúnk ébresztette gyűlöletet és szenvedélyeket. De ezt a felszámolást nem szabad liberális módon végrehajtani, gyalázatos és káros amnesztiák útján, mert ez inkább szemfényvesztés lenne, mint a megbocsátás gesztusa.

Kereszténynek kell lennie, hála a munka megváltó erejének, és bűnbánatnak és vezeklésnek kell kísérnie. Mindenki, aki másképp gondolkodik, félkegyelmű vagy áruló."*

De a háborúnak nincs vége, és a Madridban meghaltak nem hajlandók sírjukban nyugodni. Ugyanazok

* *Mourir à Madrid.* Par Frédéric Rossif et Madeleine Chapsal. Paris: Éditions Seghers. 1966.

az emberek ők, akik az utcákon tüntetnek Spanyolország minden városában ezekben a napokban. Azok a diákok, munkások, sőt lelkészek, akik naponta szervezik az ellenállást a rezsimmel szemben, és akik egykor majd visszakövetelik országukat. Nem bűnbánóak; nem vezekelnek; még nem „váltotta meg" őket a harminchat évi kemény munka.

*

„Egyetlen dolog van, ami erősebb a világ minden hadseregénél" írta Victor Hugo, „és ez az az eszme, amelynek elérkezett az ideje." Igaza volt-e vagy sem? Hitler Ezeréves *Reich*-je csak tizenkét évig tartott; Mussolini új Római Birodalma huszonkettőig; Franco „Egyetlen Spanyolországa", mely Hitler és Mussolini eszméin alapul, immár huszonnyolc éve tartott 1967-ben.

A fasizmus azonban nem egy eszme – hanem egy rendszer. Az, amire Franklin D. Roosevelt gondolt, amikor arról beszélt, hogy „az egyéni hatalom olymértékig megnövekszik, hogy erősebbé válik magánál a demokratikus államnál". Az, amire Dwight David Eisenhower utalt, amikor annak veszélyére figyelmeztetett, hogy egy „katonai-ipari komplexum" uralkodhat el az Egyesült Államokban – ugyan hogy csúszhatott ki ez a száján, vagy talán valami felforgató beszédírója a felelős?

Pontosan az, amiről Georgij Dimitrov 1935-ben beszélt: „. . . a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legagresszívebb csoportjainak nyílt, terrorrista diktatúrája".

Ha ez hasonlít ahhoz, ami az utóbbi években Amerikában elkezdődött, minden ok megvan az aggodalomra. Hiszen az amerikai nép fokozódó tiltakozása a

Vietnam népe elllen vívott bűnös háborúnk ellen évekig süket fülekre talált – míg csak a Nemzeti Felszabadítási Front fekete pizsamáját viselő apró férfiak és nők meg nem futamítottak bennünket.

Egyedül ez, plusz a katonai-ipari komplexum vezetésének megoszlása váltotta ki, hogy Lyndon Johnson 1968 márciusában felajánlotta az északi országrész bombázásának „korlátozását", és hajlandó volt tárgyalni a háború befejezéséről. Egyedül ez indította erre az „államférfiúi" lépésre a béke irányába, s ugyancsak ez eredményezte ennek a bukott politikusnak a „hazafias" ragaszkodását ahhoz, hogy nem fogadja el pártjának jelölését egy újabb időszakra a Fehér Házba.

Egyedül az kényszerítette rá a hihetetlenül megalkuvó Richard Nixont, hogy síkra szálljon a „méltó békéért", és egy olyan „békét" eszeljen ki, amely véget vetett a mi vérveszteségeinknek, de megőrizte a profitjainkat azáltal, hogy a vietnamiak tovább harcolhatnak azokkal a fegyverekkel, amelyeket mind a mai napig szállítunk nekik.

S ha történt valami a fekete amerikaiak kétségbeesésének enyhítésére, az kizárólag Martin Luther King tiszteletes meggyilkolásának tudható be; hiszen mindaddig, míg 1968. április 4-én le nem lőtték a Tennessee államlbeli Memphisben, ahová azért ment, hogy a fekete szemétszállító munkások tüntetését vezesse, akik tisztességes bért és szakszervezetük elismerését követelték, az Egyesült Államok Elnöke sem törődött saját Zavargásokkal Foglalkozó Tanácsadó Bizottságának eredményeivel és javaslataival.

Minden újságban benne állt, hogy a puskák és pisztolyok magánszemélyek részéről történő vásárlása csillagászati méreteket öltött; hogy nyugattól keletig különleges osztagokat képeznek ki a „rendbontások meg-

fékezésére", hogy az ország minden nagyobb városában óriási készleteket halmoztak fel géppuskákból, tankokból és mérgező gázokból, hogy „felkészüljenek" a hosszú, forró nyárra, melynek eljövetelét biztosra veszik, mert semmit nem akarnak vagy tudnak tenni a megelőzésére. (Miért nem? Mert amint az *Associated Press* április 7-én jelentette: „Nem várható, hogy Johnson támogatni fogja azt a jóval igényesebb és jóval költségesebb javaslatot a gettó körülményeinek javítására, amelyet a polgári zavargásokkal foglalkozó bizottság jelentésében öt héttel ezelőtt előterjesztett. Korábban kijelentette a kongresszusban, hogy nem hajlandó belemenni ilyen óriási kiadásokba egy háború kellős közepén, és a költségvetés húszmilliárdos várható deficitje mellett.")

Az amerikai élet e válságos és traumatikus hetét megelőzően az országunkra és világszerte folytatott tevékenységére irányuló megvetés csak annak megerősítésére serkentette a katonai-ipari komplexum szószólóit, hogy nem fogjuk megszegni „kötelezettségeinket", nem fogunk „behúzott farokkal menekülni", és „szilárdan kitartunk" – mindaddig, míg ki nem irtottuk egész Indokína lakosságát, és mindenkit, aki ellenszegülni merészel világméretű jótékonyságunknak.

Talán több mint szimbolikus vagy baljóslatú, hogy mielőtt Martin Luther King tiszteletest eltemették, tucatnyi amerikai városban robbantak ki zavargásoknak nevezett felkelések; több mint negyven halott, kétezer sebesült, és majdnem huszonkilencezer letartóztatott volt (óriási többségük természetesen fekete), és az Egyesült Államok fővárosába kétszer annyi csapatot vontak össze, mint amennyi a dél-vietnami Khe Sanhban elfoglalt amerikai támaszponton volt.

8.

Valami baljóslatú előérzet ült rajtam mióta csak megtudtuk, hogy nem kapjuk meg a Pan American gépet a nyitójelenet forgatásához.

Az utolsó napon, amit Barcelonában töltöttem, tennivaló nélkül és rengeteg aprópénzzel a zsebemben, amit végül kifizettek (Camino beszélt Lázaróval), végignéztem annak a jelenetnek a forgatását Manuel bárjában, amikor dr. David Foster 1938 óta először visszatér ide.

Mikor délután négykor elérkezett az ebédszünet, meghívtak egy „búcsútalálkozóra", és egy csomóan megjelentek a viszonylag kis vendéglőben. A legfurcsább búcsútalálkozó volt, amin életemben részt vettem; Jaime és Martha kivételével egyáltalán senki sem törődött a távozó vendéggel.

A főszereplők nem voltak jelen, de ott volt a fiatal színésznő, aki a *beatá*-t játszotta, és a férje, Marquitos. Ott volt a scriptgirl, aki bár Hollandiából származott, „spanyolosabban" viselkedett akármelyik spanyolnál. Ott volt a fiatal díjbirkózó-színész, aki az ifjabb Manuelt játszotta, és cigányos külsejű felesége. Ott volt Luis Cuadrado, az operatőr és felesége, Pipo *el Tipo* és még néhányan, akiket sohasem láttam.

Ettünk, ittunk, általánosságokról beszélgettünk. A tizedét sem értettem, nemcsak, mert kissé süket vagyok a 666-os magaslat óta, hanem mert semmiféle erőfeszítést nem tettek, hogy megkönnyítsék számomra a megértést azzal, hogy lassabban beszélnek – és miért is tettek volna?

Eszembe jutott, hogy második barcelonai esténken egy „ómen" jelent meg számomra, Mr. Robert Taylor személyében – teljes életnagyságban. Az utolsó héten,

amelyet egyedül töltöttem itt, mivel Sylviane Casablancában volt, egy másik ómennel találkoztam a *Herald-Tribune* nemzetközi kiadásában: egy hétéves gyerek meghalt, két másik gyerek pedig megsebesült, mert egy kaszkadőr elvesztette uralmát a kocsija felett a *The Hijackers* (Géprablók) című film egy jelenetének forgatása közben.

A film főszereplőjének nem volt köze a dologhoz. A neve: Lee J. Cobb, egy másik önkéntes tanú, de szemben Mr. Taylorral – akit sosem kedveltem, még mint színészt sem – Cobb hosszú évekig az egyik legközelebbi barátom volt, míg csak úgy nem döntött, hogy többre megy megalkuvással, mint hősiességgel, ha a filmiparban akar maradni.

Két önkéntes tanú között, akik mindketten sztárok a maguk nemében és elismertek az egész világon, íme, itt van Spanyolországban egy korántsem önkéntes tanú, aki húsz év után sem jelenhet meg a saját nevén – sem mint író, sem mint „színész".

Mi jelentősége van ennek? Semmi. Az ilyesmit szokták véletlennek nevezni, illetve kettős véletlennek. Mint azt is, hogy én írtam az eredeti szövegkönyvét az első filmnek, amelyben Mark Stevens meg is szólalt. Meg azt, hogy Spanyolországban legalább két ember olvasta a könyvemet a burgosi börtönben. Ez már öt véletlen. Akárcsak az, hogy a film egy fontos képsora Corberában játszódik – abban a városban, amelyet porig bombáztak öt órával azután, hogy keresztülmentünk rajta a frontra. Hogy a szavakat, amelyeket útban Barcelonába a Pireneusok felett kimondtam, már régen megírták, mielőtt a számra vettem volna őket; hogy annak a vállalatnak az egyik tulajdonosa, amely a filmet csinálta, szintén Corberában harcolt, „a másik oldalon". Hogy az összes amerikai for-

gatókönyvíró közül, akiket Jaime Camino megismerhetett és meghívhatott volna, hogy közreműködjön a filmben, amely egy olyan amerikairól szól, aki Spanyolországban harcolt és harminc év múlva visszatér Spanyolországba, éppen azzal az egyetlen amerikai forgatókönyvíróval találkozott, aki Spanyolországban harcolt. Meghívta Spanyolországba, huszonkilenc év és tizenegy hónap után, mit sem tudva a múltjáról, amikor találkoztak.

Hány véletlen kell ahhoz, hogy „ómen" kovácsolódjék belőlük? Ómen: *„olyan jelenség vagy eset, melyről azt tartják, hogy valami jó vagy rossz eseményt, vagy következményt jelez; előjel"*. Milyen jó vagy rossz esemény fog bekövetkezni? Vagy miről hittem azt, hogy bekövetkezik? Nem hiszek az ómenekben, mondtam magamban, és ez a tapasztalat nem győzött meg róla, hogy végre megtört a feketelista, és nemsokára nemzetközi író és színész lesz belőlem. Csak véletlen, mázli volt. Mint ahogy az is véletlen és mázli, hogy Aaron valószínűleg alig száz kilométerre van eltemetve Barcelonától, de nem lehet megtalálni a sírját.

A serranói sonkákat bámultam, amik a vendéglő gerendáiról lógtak, és Jaime megkérdezte: – Mit nézel?

Rámutattam. – Azokat. Sylviane imádja.

– Veszünk egyet ajándékba – mondta –, és hazaviheted magaddal.

– *Prohibido* – feleltem. – Nem szabad bevinni az országba.

– Miért nem?

– Mit tudom én? – mondtam. – Szabály. Mint az is, hogy én nem utazhatom Kubába, te meg igen.

– Talán jövőre találkozunk – mondta Camino. – Szeretnénk ellátogatni Kubába – és Argentínába, ahol

Martha' született – és Mexikóba és Hollywoodba . . . és hozzád.

– Ez kedves volna.

Rám nézett, és azt mondta: – Ne légy olyan szomorú.

– Nem vagyok.

– De szomorú vagy – mondta. – Arra gondolsz, hogy soha többé nem térsz vissza Spanyolországba.

– Nem is fogok.

– Miért nem?

– Több okból. Egy . . . szeretek itt lenni, és utálok. Kettő . . . otthon érzem magam, de nyomorultul. Három . . . túl öreg vagyok, és túl . . . kevés a pénzem.

– Most már nemcsak szomorú vagy, de sajnálod is magad.

– *Eso es.*

– Egy olyan embernek, mint te, nem *conveniente*, hogy sajnálja magát.

– Conquistador! – mondtam. – Én más korszakból, más helyről, más történelemből származom. – Nem tettem hozzá: nem 1936-ban születtem (mint te), hanem majdnem meghaltam 1938-ban. „Nem a te hibád, hogy nem haltál meg" – szólt egy ismerős hang a fülembe. „Nem kell bűntudatot érezned."

Jaime megszólalt: – Ha holnap este elég korán végzünk, kiviszlek a repülőtérre.

– Remek – mondtam. Tudtam, hogy nem fog.

*

Pipo vitt ki a repülőtérre aznap este tízkor, és egész úton arra gondoltam, képtelen vagyok elhagyni ezt a helyet, és képtelen vagyok maradni. Bizonyos értelemben tényleg ebben az országban születtem, két évvel Jaime után, és bizonyos értelemben sok minden meg-

halt bennem itt abban az évben. A fele helyen se jártunk, amelyeket újra fel akartam keresni; egy tizedét se láttuk annak, amit meg akartam nézni, és hiú reménnyel azt hittem, hogy látni fogjuk. Az első két hét alatt Sylviane azt mondta, hogy szeretne még egyszer visszajönni velem Spanyolországba, amikor turisták lehetünk, kocsit bérelhetnénk, és bejárhatnánk az egész vidéket. Marokkóban azt mondta, hogy soha többé nem megy vissza Spanyolországba – se Marokkóba.

Sosem láttam a déli országrészt, úgy, ahogyan ő: Málagát, Sevillát, Alicantét. Öt hetet töltöttem Castillában, 1938 végén, Aragón és Katalónia között. Meg kellett volna nézni Avilát, Valenciát (ahol csak négy órát töltöttem útközben Albacete felé), Albacetét magát és a tarazonai kiképzőtámaszpontot, Córdobát, Almeríát, Cádizt és Badajozt, Salamancát, Oviedót és a többi baszk és asturiai várost, Guadalajarát és Toledót és természetesen Madridot.

Még csak elképzelni is, hogy Spanyolországért harcoltál, melynek lüktető szíve három hosszú évig Madrid volt, és sohasem láttad! (De most oda tartasz – hogy egy éjszakát tölts a Carlton Hotelban!)

– Szeretnék sokat tanulni a filmeszéspől – selypegett Pipo, mikor a repülőtérre értünk –, és asztán elmenni Hollywoodba.

– Az jó lesz – feleltem.

– Ha valaha eljutok Hollywoodba – mondta –, majd felhívom.

Felírtam a címünket és a telefonszámunkat, aztán szólították a gép utasait, és Pipo elment. Arra gondoltam, amit Jaime mondott a telefonba, amikor elhagytuk a szállodát. A felét se értettem; sebes, katalános francia dialektusában beszélt, és rengeteg mindenfélét próbált egyszerre mondani; én egyfolytában kér-

leltem: – *No comprendo. Je ne comprends pas. Plus lentement, s'il te plaît.* Ne olyan gyorsan!

Amikor beszálltunk az *Iberia Caravelle*-be, arra gondoltam, mi lesz most? Ha a *Pandora* főnöke, aki annak a beszélgetésnek a során megemlítette, hogy „tudakozódott" felőlem, bármit is megtudott, nem tarthat soká, míg a Filmművészeti Minisztérium, vagy hogy az ördögbe hívják, berendeli az ifjú rendezőt, és közli vele: – Tessék, várjuk a magyarázatot.

– Könnyelműség volt tőlem, hogy idehívtalak – mondta egyszer Jaime. – A *Pandorá*-nál azt hitték, nem vagyok normális.

Mennyivel inkább azt hiheti a minisztérium, hogy nem normális – vagy valami még rosszabbat –, és egyáltalán elhihetnek-e vajon egy ilyen fantasztikus véletlent, mikor én magam sem tudom elhinni még mindig? És vajon külföldi munkatársának kiléte nem garantálja-e, hogy mindazt, amit a forgatókönyvhöz hozzátettem, kivágják a filmből? Ha nem lehet kimondani egy spanyol filmben, hogy „annyian meghaltak" a polgárháborúban, ha nem lehet kimondani, hogy „az igazat megvallva, elég nehéz volt mindannyiunknak a háború után", akkor ki lehet-e vajon mondani azt, amit a két amerikai orvos első jelenetéhez írtam, a corberai, az elmegyógyintézeti jelenethez vagy Jacinto, a pap jelenetéhez?

– Nem a te hibád . . . – mondta újra a hang. – Nem kell bűntudatot érezned. – És hozzátette: – Egyébként is, mi a fenét képzelsz magadról?

*

Vakon szálltunk le a madridi Barajas repülőtérre. Csak ereszkedtünk, ereszkedtünk, és már biztosra

vettem, hogy egyenesen a Guadarrama hegység nyúlványainak ütközünk, melyek a várost körülveszik.

A városba vezető autóút láthatatlan volt. A busz lépésben cammogott. A madarak a földön tipegtek – ha egyáltalán ébren voltak. Másnap reggel biztosan ébren voltak, de még mindig a földön tipegtek. Taxiba ültem, aztán buszra, kicammogtam a repülőtérre, ahol egyetlen érkezést vagy indulást sem jeleztek, bár több száz ember várakozott, hogy Malagába, Mallorcába, Barcelonába, Las Palmasba, San Sebastianba és Santiago de Compostelába utazzon, Lisszabonról, Párizsról, Londonról, Isztambulról, Athénről, Brüsszelről, Johannesburgról és Buenos Airesről nem is beszélve. Karácsonyi hétvége volt.

Az órák vánszorogtak, és a gépies hang gondosan, két nyelven bejelentette, hogy az ilyen és ilyen számú járatot ide és ide meghatározatlan időre elhalasztották. Újabb néhány óra múlva határozottan törölték.

Beszédbe elegyedtem egy szemlátomást amerikai (középkorú) házaspárral, akik Palma de Mallorcába szerettek volna menni, hogy tizen-egynéhány éves gyerekeikkel töltsék a karácsonyt. Az asszony el volt keseredve, és vissza akart menni madridi lakásukba, ami nagy szerencse, hogy van nekik, amikor ilyen gyakori a járatok törlése. A férfi, aki barnára volt sülve, fel se vette a dolgot, és nagyon vidám volt.

Egyszer csak azt mondja nekem: – Tudja, valahogy ismerős az arca – mire a szokásos választ adtam: – Régóta megvan már. – Mindketten lagymatagon nevettünk.

Elmondta, hogy Los Angelesből származik, de most Palmában, Madridban és Zürichben van lakása, üzleti okokból. Azt mondta, ügynök, de nem árulta el, miféle.

Aztán újra rám nézett, és megszólalt: – Hollywood. Ugye? Maga Hollywoodban dolgozik.

– Dolgoztam. Réges-rég.

– Persze, persze – mondta. – Mit mondott, hogy is hívják?

– Még nem mondtam. Bessie.

– Hát persze – mondta. – Már emlékszem. Soha egyetlen arcot sem felejtek el. A vizsgálat . . . – Odafordult a feleségéhez, aki a tarkabarka csomagolású karácsonyi ajándékhalmazokat őrizte, melyben szemlátomást egy gitár is volt, és elmondta, ki vagyok. Az asszony nem mutatott érdeklődést.

Miután végigtapogatta a különféle csomagokat, és átvizsgálta a pad mellett felhalmozott szatyrokat, felfedezte, hogy otthon felejtették a húst, amit magukkal akartak vinni Palmába. Erősködött, hogy a férje tehet róla; a hűtőszekrényben hagyta.

– Mondtam, hogy ne felejtsd el – korholta a férjét. – Igen – felelte az –, mondtad.

Aztán kijelentette, hogy visszamegy a városba a húsért, és vissza is ment. A férjének meg nekem hirtelen eszünkbe jutott, hogy mivel nyilvánvalóan itt vesztegelünk, ahelyett hogy útban lennénk Casablancába vagy Mallorcába, az *Iberia* köteles ebédet adni.

Adott is, így hát jól megebédeltünk, bort ittunk hozzá, és a férfi megszólalt: – Szép kis disznóság volt, mi? – A vizsgálatra gondolt.

– Igen. Az.

– Tizenöt évvel ezelőtt jöttem először Európába – mondta –, az R. C. A.-val. Aztán önállósítottam magamat. – Felindultan hozzátette. – Tudja – mondta –, akkor sem mennék vissza az Államokba, ha nekem adnák!

Milyen furcsa kijelentés egy sikeres amerikai üzlet-

ember szájából, akinek ráadásul két lakása van Spanyolországban.

– Az a hollywoodi cirkusz volt az első figyelmeztetés – mondta. – Aztán McCarthy. Nézze, mit művelnek Vietnamban! Semmi keresnivalónk ott. Tegnap olvastam, hogy börtönbe csukták Joan Baezt! El tudja képzelni, hogy lecsuknak egy ilyen gyereket, mert tiltakozott Johnson mocskos kis háborúja ellen?

Nem várt választ a kérdésére, de én még jobban megrökönyödtem, hogy képes elutasítani az imperialista Amerikát – és elfogadni a fasiszta Spanyolországot.

Mikor felesége visszaért a városból, még ettünk, és az asszony a kezébe nyomott egy nagy csomagot. – Mondtam, hogy a hűtőben hagytad.

– Ülj le, és egyél – felelte.

Háromkor felszállt kissé a köd, és két vagy három járatot valóban be is jelentettek. Három óra harminckor szólították a mallorcai utasokat, és futó barátaim magamra hagytak. – Ne aggódjon – mondta a férfi. – Nem hagyjuk, hogy itt fogják magát.

Három harmincötkor törölték a casablancai járatot, a repülőteret bezárták, és csatlakoztam egy csomó másik emberhez, akik már az *Iberia* pultját ostromolták egy emelettel lejjebb.

Megválaszolhatatlan kérdésekre akartak választ kapni: miért indult el a malagai és palmai járat, miközben a Santiago de Compostela-i járatot törölték? Miért szállt fel a londoni gép, a párizsi meg nem?

Az *Ibériás* kislányok megpróbáltak hűvösen válaszolni a kérdésekre spanyolul, franciául, olaszul, németül és angolul. Nem sokáig bírták. Egy férfi megszólított: – Beszél szpanyolul, kérem?

– Kicsit – feleltem. – Mit segíthetek?

– Ha én repülőm nem repül, kell nekem hotel.

– Megpróbálom – mondta. – Nekem is kell. Maga hová készül, barátom?

– *Ysroël* – felelte.

Mikor végre sikerült kiharcolnom, hogy az egyik *Ibériás* kislány rám nézzen, és válaszoljon, megmagyarázta, hogy senkinek nem tudnak szállodaszobát adni. Miért nem? Mert náluk nem szokás. Ide figyeljen, mondtam, a világ minden légitársasága – ha nem tudja eljuttatni az embert az úticéljához, ha az utas tranzitban van, gondoskodik szállodáról, mindaddig, amíg erre szükség van.

– Az *Ibériá*-nál nem – felelte. – Nem mi tehetünk az időjárásról. Nem mi tehetünk róla, hogy a repülőtér bezárt.

– Nekem szerződésem van magukkal – mondtam határozottan –, hogy eljuttatnak Casablancába.

– El is juttatjuk – felelte.

– Mikor?

Megnézte a menetrendjét és még egypár papírt. Telefonált. – Holnap, vasárnap nincs gépünk – mondta. – Hétfőn sincs gépünk, az karácsony. – Megnézett még néhány papírt. – Január 6-ig nincs hely egyetlen casablancai járaton sem.

– Ez szép – feleltem. – Én január harmadikán indulok Párizsból San Franciscóba.

Ott egye a fene, gondoltam. Megmondtam az izraelinek, hogy magának kell hotelszobát keresnie, és hogy miért. Fogtam a táskámat, és elindultam. Megláttam egy *Hotel Reservations* feliratú pultot, ott elmondtam a problémámat a két kisasszonynak, és sikerült visszajuttatniuk a Hotel Carltonba.

De nem mentem egyenesen a szállodába. Az *Air France*-hoz indultam, amely iránt felfoghatatlan okok-

ból hirtelen szenvedélyes vonzalmat éreztem. (Talán Señorita Figueras miatt.)

Az *Air France* felé menet egyébként sikerült – a taxi ablakán keresztül – látnom egy keveset Madridból: például a nevezetes *Telefónica* épületet, amelyet mindennap eltaláltak a fasiszta gránátok, amiket a Mount Garabitasról lőttek ki a háború alatt; a Calle de Alcalát, amelynek neve itt cseng a fülemben harminc vagy még több éve. De nem láttam sem a Pradót, sem a Puerta del Solt, sem az egyetemi várost, sem a Retiro Parkot, sem a Hotel Floridát, ahol Hemingway és a többi tudósító lakott.

Az *Air France*-os kisasszony olyan elbűvölő volt, amilyennek minden ifjú *Air France*-os kisasszonynak lennie kell. Angolul is tudott, nagyon együttérző volt, és miután végtelen sok papírt és menetrendet végignézett, megbeszéléseket folytatott egy úrral a másik asztalnál, azt mondta, hogy az volna még a legjobb, ha a madrid–casablancai jegyemet (plusz negyvenhárom dollárt) átváltaná egy madrid–párizsi jegyre, amivel reggel eljuthatok a francia fővárosba – ha felszállnak a gépek.

Fuccs a vacsorának *en famille,* gondoltam. Hát, talán mindegy is. Mielőtt elutaztam Barcelonából, Sylviane felhívott telefonon, hogy a kifutópályák javítása miatt lezárták a casablancai repülőteret, és Rabatban kellene leszállnom, onnan mehetek busszal. Vagy, ha akarom, értem jönnek kocsival Rabatba, az unokatestvérével. Mondtam, jól lesz a busz is.

Sosem fogja elhinni, gondoltam, mint ahogy én sem. Óriási vacsorát rendeltek abban a felkapott arab vendéglőben, a *Sijilmasá*-ban, közvetlenül a város mellett, a parton. Mindenki ott lesz: az unokatestvér, a felesége és a fia és az após; a nagybácsi és a nagy-

néni. Egy vagyonba fog kerülni, de mind olyan kedvesek voltak hozzánk, nem engedték, hogy egy *dirham*-ot is költsünk, elhalmoztak ajándékokkal, hogy vigyük haza, jó kis mulatság lesz. Szegény Sylviane, gondoltam.

Később kiderült, hogy a repülőteret egyáltalán nem javítások miatt zárták le. Kiderült, mint Sylviane fagyosan csikorgó hangon elmondta, hogy Őméltósága villája közel van a repülőtérhez. Őméltósága nem szereti a repülőgépek lármáját. Így Őméltósága egyszerűen lezáratta a repülőteret, amíg a városban tartózkodik, és Sylviane közölte, hogy inkább fölfordul, de nem megy el egészen Rabatig, hogy Párizsba repülhessen; megvárja – és meg is várta – míg Őméltósága elhagyja a várost.

Mikor visszaértem a Hotel Carltonba, a portás azzal fogadott: – *Otra vez* – és nevetett.

– *España otra vez* – mondtam, és nevetni próbáltam.

A portás értetlenül bámult.

– Egy új film – mondtam. – Jövőre mutatják be. Ne mulassza el.

ÁTTŰNÉS

V.

„Ami elmúlt, előjáték...”

I.

ELŐTŰNÉS

Az új film? A következő évben – 1968-ban – bemutatták. Elküldték Hollywoodba mint Spanyolország hivatalos nevezését a Legjobb Külföldi Film Akadémiai Díjára, és nem kapta meg. Nem talált forgalmazót az Egyesült Államokban sem.

Hazatértünk után, levelekből értesültünk a küzdelemről, amely Camino és a Barát – Señor Don Manuel Fernández Palacios – között dúlt. Palacios a jobb kezével megpróbált szinte mindent kiirtani, ami az én művem volt a filmben. Ez részben sikerült is. A bal kezével viszont ragaszkodott hozzá, hogy szerepeljen a nevem az alkotók között, „mert ha jól tudom, fontos amerikai író, és a neve majd megkönnyíti a film eladását az Egyesült Államokban".

Az egyszer biztos, hogy nem az én nevem vagy Mark Stevensé vitte az *Otra Vez*-t sikerre Spanyolországban: egymillió pesetás díjat nyert az állami irányítás alatt álló Országos Szórakoztatóipari Bizottságtól *(Espectaculos)*, mint az 1968-ban bemutatott Legjobb Spanyol Film. Az egymillió peseta természetesen Palacios zsebébe vándorolt. Caminónak éppen elég fáradságába került, hogy kipréselje belőle a pénzt, ami a rendezésért járt. (Egy további véletlen az előzőekhez: a filmet Spanyolországban az *InCine* forgalmazta, mely szoros együttműködésben áll azzal a Warner Brothersszel, melynek a főnöke a tanúvallomásával hozzásegített, hogy több mint húsz évre feketelistára kerüljek.)

A Barátnő? Nos, a kritikusok kijelentették, hogy

Manuela Vargas most nemcsak mint csodálatos *flamenco* táncos bizonyított, hanem mint nagy színésznő is. Ez a szégyentelen és ostoba megítélés meggyőzött róla, hogy nyilván ugyanaz a helyzet uralkodik az *espectaculos* világában, ami a bikaviadorok között: az impresszário kifizeti a pénzed, és jó kritikákat kapsz.

A Barát? Valami megmagyarázhatatlan oknál fogva a filmet sosem vetítették Barcelonában, ahol pedig legnagyobb része játszódik. Nyilvánvaló okok miatt a *Pandorá*-nak nevezett vadonatúj filmgyártó vállalat egyszer kinyitotta a szelencéjét – és örökre becsukta. Soha többé nem csinált filmet. Azért jött létre, hogy Palacios szeretőjét futtassák, de mikor Palacios nem hagyta el a feleségét, és nem vette el Manuelát, Manuela hagyta el őt, és hozzáment valaki máshoz.

Camino? Még két filmet írt és rendezett a saját vállalata, a *Tibidabo* számára: *Egy tél Mallorcán* és *Zongorázni életveszélyes* volt a címük. A *Mallorca* George Sand egy önéletrajzi írására épült, és az Isten is nemzetközi művészfilm-sikernek teremtette. Hogy nem lett az, csupán a rossz reklámmal és a méltatlan fogalmazással magyarázható; a gyönyörű, időszerű és meghatóan szép történet 1837–38 teléről szól, amelyet Sand a valldemosai elhagyott karthausi kolostorban töltött két gyermekével és akkori szerelmével, Frédéric Chopinnal.

Az olasz Lucia Bose és az angol Christopher Sandford alakítása csodálatos volt, és a Legjobb Színésznő és a Legjobb Színész díjával jutalmazták őket az Uj-Delhiben rendezett IV. Nemzetközi Filmfesztiválon. Már pusztán a „legenda" miatt is nemzetközi sikernek kellett volna lennie, hiszen egy korát megelőzve felszabadult nőről szól, akinek szokásai és viselkedése

azonnali helyeslésre találna mai, harcos nővérei körében.

A *Zongorázni* más műfaj volt: egy idősebb nő és egy fiatalabb férfi kapcsolatát ábrázolja (két filmben immár másodszor), ugyanakkor elszomorító búcsút is jelentett Camino számára, aki valaha maga is zongoratanár volt, s talán némileg tükrözi, milyen akadályoztatással kell egy tisztességes művésznek egy tisztességtelen társadalomban szembenéznie. Humora és hangulata egyaránt „fekete", a legvégletesebb egzisztencialista pesszimizmus kifejtése, és teli van azzal a szimbolikával, amelyben Spanyolország két legünnepeltebb filmrendezője, Luis Buñuel és Carlos Saura is olyan szívesen tobzódik.

Jaime legközelebb 1971-ben jött az Egyesült Államokba, abban a reményben, hogy sikerül forgalmazási lehetőséget találnia az *Otra Vez* és a *Mallorca* számára. Nem sikerült. Mind a két filmet bemutatta New Yorkban, San Franciscóban és Hollywoodban, ahol összefutott egy régi vágású producerrel, aki több, meglehetősen fontos és meglehetősen haladó filmet csinált. Ez az ember azt mondta Caminónak, hogy nemcsak hogy „imádja" a *Mallorcát,* és forgalmazót fog keresni a számára, de határozott kívánsága, hogy Jaime rendezze a következő filmjét. Kijelentette: - Hamarosan jelentkezem. – Nem jelentkezett. Jelentkezett viszont a látványos megjelenésű finn fotósnő, és nem hagyta aludni egész éjszaka – újra.

A (szakmai és nem szexuális) korlátok, amelyekkel egy filmesnek Hollywoodban számolnia kell, valóban terhesek, de sem jellegükben, sem mértékükben nem hasonlíthatók azokhoz a valóban fojtogató béklyókhoz, amelyek azokat a művészeket kötik gúzsba, akik meg akarnak élni, és közben valami értékeset is akar-

nak mondani embertársaiknak a Generalisszimusz rothadó fasiszta rendszerében. Ha nem akarnak száműzetésbe menni, mert szeretik hazájukat és népüket, és hisznek abban, hogy mindkettő számára van mondanivalójuk, akkor vagy megalkusznak vagy pályát változtatnak. Mindkét választás előbb-utóbb végzetes lehet a művész számára.

2.

Újra Spanyolországban? Igen, 1974-ben. Mikor Sylviane és én tavasszal odautaztunk, ugyanolyan volt, mint amilyen hét évvel ezelőtt, amikor elhagytuk. De változott is. A dolgok jobban álltak Spanyolországban – és rosszabbul is. Jobban álltak a gazdagok, és „jobban" a szegények számára. Az idézőjelek a „leszivárgásnak" nevezett közgazdasági elméletnek szólnak, mely szerint minél feltűnőbben fogyasztanak, költekeznek, befektetnek vagy akár pazarolják vagyonukat a gazdagok, annál több pénz szivárog le végül a szegények zsebébe. Lehetetlen úgy gondolni erre az „elméletre", hogy az embernek ne jusson eszébe az a számtalan film, melyekben a gazdagok kihörpintik pezsgőjüket, majd a poharat kéjesen a kandallóba hajítják. Több munka, ugyebár, a szegény üveggyári munkásoknak.

Ebben az értelemben tehát – vagyis hogy tucatnyi új műanyagszállodát, bérházat, motelt, „villát", nyaralót, bárt és éttermet húznak fel szerte a vidéken, beszennyezve, elpusztítva, eltakarva vele, ami még a kilátásból megmaradt; hogy Spanyolország ma az egyetlen ország a világon, amely több turistát lát vendégül évente, mint ahány lakosa van (1973-ban 35 560 000-

et), hogy ezek a betolakodók több milliárd dollárt (1973-ban több mint hárommilliárdot) hagynak különféle pénznemekben a különféle szállodákban, bárokban és éttermekben; hogy házakat bérelnek, villákat vásárolnak, nyilvánosházakat látogatnak, lakásokat és nyaralókat vesznek ki, mérhetetlen mennyiségű giccsemléktárgyat halmoznak fel, mint például az olcsó gitárok, andalúz kalapok, életnagyságú és kicsinyített középkori kardok és csatabárdok, bőrből készült *botá*-k, amelyekből sosem fognak bort inni az első kísérlet után, Don Quijote és Sancho Panza megszámlálhatatlan képmása minden méretben – nos, ebben az értelemben több pénz csurran-cseppen a spanyol munkásosztálynak.

Ezért a gazdasági csodáért nemcsak az amerikai turisták, a többnemzetiségű vállalatok, bankok és a mi hadseregünk a felelős – amely ma uralkodik az országon a Francót hatalomra segítő náci-fasiszta tengelyhatalmak helyett –, hanem egyre több és több nyugatnémet, holland és japán magánszemély és vállalat egyaránt. Ma tehát a két erős (?) bástya, amire az ország gazdasága épül: (1) a turistaipar és (2) az a több mint hárommillió spanyol, aki külföldön dolgozik, többnyire Nyugat-Európában, és akik bérük nagy részét hazaküldik a családjuknak.

A spanyol munkás? A törvény szerinti bérminimum az 1967-es napi 96 pesetáról 186-ra emelkedett (kb. 3,26 dollár), de a féktelen infláció felfalja a különbséget. Ez azt jelenti, hogy sok munkás ma is két állásban dolgozik, hogy meg tudjon élni – vagy túlórázik. Azt sem engedhetik meg maguknak, hogy a család munkaképes tagjai ne legyenek egyúttal keresők is.

A nagyvárosokban a legtöbb taxisofőr azt feleli, „*mal*", ha az ember megkérdezi, hogy megy a sora, és

szinte mindegyikük azt mondja, hogy napi 15–16 órát kell dolgoznia, hogy fizetni tudja a kocsit, és haza is adjon valamit.

Egy tipikus napilap, a barcelonai *La Vanguardia Española,* amely nagyméretű bulvárlap, egy tipikus napon (1974. május 14-én) huszonnyolc oldalnyi apróhirdetést közölt nonpareille és kiemelt szedésben, az égvilágon mindenről, amit bérelni, kiadni, venni vagy eladni lehet a nap alatt, a szántóföldektől és épületektől a mérlegképes könyvelőkig és napszámosokig.

Egy „nagy szakmai gyakorlattal rendelkező" gazdasági igazgatót, angol nyelvtudással keres egy nemzetközi szervezet: évi négyszázezer pesetáért (7017 dollár). Egy idegennyelvű levelező, német, angol és spanyol nyelvtudással, aki egyúttal „perfekt" gép- és gyorsíró, 5263 dollárt kereshet.

Másrészt viszont azok a lányok, akik könyvelésben használatos kis gépeket és nyomtatványokat árulnak, havi százötven dollárt keresnek. A napszámosokat *(peones)* kereső hirdetések többnyire meg sem említik a bért, míg egy pincér évi 3400 dollárt kaphat és egy „mérnöktechnikus" legalább hároméves elektromos szerelési gyakorlattal, 4385 és 5263 dollár közötti fizetést – ugyanannyit, mint az előbb említett levelező. Inasokat és kifutófiúkat is keresnek – 14-től 16 évesig – a bérösszeg említése nélkül.

Vegyük annak a szolgálólánynak a megrendítő esetét, akivel megismerkedtünk. Azt mondja, húszéves; cukorbeteg, és kihulltak már a zápfogai. A kezelése sokba kerül, és az anyja dolgozni küldte, mert nem tudta tovább eltartani.

„Andalucíának" két állása van, és egyetlen barátja sincs, mert „nem ér rá" és „szeret egyedül lenni". Nincs százötven centi magas, babaarcú és olyan a

hangja, akár egy nyolcévesé. Egyszer öngyilkosságot kísérelt meg, és egy jólelkű idegorvosnő mesélt róla egy jómódú elvált asszonynak, és ez a derék asszony befogadta a lakásába.

„Andalucía" dalokat ír és énekli őket. A kedvencének a címe: *Soy como soy* (Vagyok, aki vagyok). Egyetlen kikapcsolódása a napi munka után a televízió. A napi munkához tartozik nyolc óra egy hivatalban, ahol egy fénymásológépet kezel, és irattározást meg gépírást tanul – havi hétezer pesetáért (117 dollár), és a lakás. A hölgy, akinek a lakásában lakik, szintén fizet neki heti ezer pesetát (16,66 dollár) könnyű házimunkáért és apróbb megbízásokért. Mindig vidám, kivéve, ha nem veszi észre, hogy látják. Azt mondja, gyűlöli Spanyolországot, és alig várja, hogy elég pénze legyen és elmenjen „bárhová máshova a világon".

Annak az osztálynak a keresetéről – a mezőgazdasági *peón*-okéről –, mely még mindig a spanyol nép többségét alkotja, jobb nem is érdeklődni. A köztársaság – családjuk életében először – földet adott nekik. Franco visszavette, és visszaszolgáltatta eredeti tulajdonosaiknak – a távol élő földbirtokosoknak és az egyháznak.

Ezek a keményen dolgozó emberek nemigen szerepelnek a spanyol társadalmi elégedetlenségről szóló hírekben – amely többnyire az ipari munkásosztálytól, a bányászoktól és a diákoktól ered. Ez a nyugtalanság állandóan izzik, és évente legalább egyszer lángra lobban – amikor is a rezsim kénytelen rátaposni.

3.

A rezsim stabilitása? Spanyolországban az utolsó hét év szakadatlan küzdelemben telt el. Nem múlik el hónap a rendőrség (egyenruhás, civil, a *Guardia Civil* és a hadsereg) által egyre brutálisabban feloszlatott tiltakozó tüntetések és gyűlések nélkül. Véget nem érő sorozatokban zajlanak a bűnpereknek nevezett politikai perek, amelyek kivétel nélkül az igazság megcsúfolásai, és az ítéletek már akkor készek, mielőtt a „bizonyítékokat" egyáltalán előterjesztenék. És egyre több a közönséges bűnözőknek nevezett politikai fogoly.

Naponta tartóztatnak le férfiakat és nőket, mert életük megjavítására szervezkednek. Bebörtönzik őket, ha tiltakoznak gyűléseik feloszlatása ellen. Megkínozzák őket, ha a börtönben kitartanak elveik mellett. Csapdákat állítanak nekik, ha kétségbeesett, egyéni akciókhoz folyamodnak.

Papokat bírságolnak meg és „függesztenek fel", mert egy munkástüntetés élére álltak Bilbaóban, és Barcelonában azonnal tiltakoznak. San Sebastianban megölnek egy gyűlölt rendőrfőnököt, kétszázötven embert letartóztatnak, és bevezetik a halálbüntetést mindazok számára, akik bármiféle módon együttérzésüket nyilvánítják a lázadókkal. Ezzel egyidejűleg tárgyalások kezdődnek az Egyesült Államok és Franco kormánya között a katonai, flotta- és légitámaszpontok bérletének megújításáról, melyeket 1953 óta tartunk fenn. (Rakétatámaszpontokat is.) Franco több pénzt követel. Az USA visszautasítja – aztán beadja a derekát.

Abban az országban, ahol tilos a sztrájk, évről évre egyre többet sztrájkolnak. 1970-ben óriási metrósztrájk volt Madridban, Granadában pedig a sztráj-

koló építőmunkások közé lőttek, és hárman meghaltak. 1971-ben tízezer munkás sztrájkolt a barcelonai *Seat* autógyárban, el akarták foglalni az üzemet, és sokan megsebesültek, amikor a rendőrség könnygázzal és vízágyúkkal támadt rájuk; az 1972-es év öt tüntető kikötőmunkás meggyilkolásáról és további huszonnyolc megsebesítéséről nevezetes, amikor az El Ferrol-i rendőrség rájuk támadt, mert hat munkástársuk elbocsátása miatt tüntettek.

Ugyanez év augusztusában hirtelen megszólalt egy ellenzéki hang: valamennyi államilag irányított szakszervezet titkársága arról panaszkodott, hogy a cenzúra tönkreteszi Spanyolország filmiparát, amely 6,6 millió dolláros veszteséggel működött 1971-ben. „Az egyik probléma . . ." nyilatkozta a titkárság, „a filmcenzúra jelenlegi formája . . . (mely) elavult kritériumokat tartalmaz, s ezzel korlátozza és fékezi filmgyártásunk kereskedelmi fejlődését." (A művészi fejlődést nem említik.) Jaime Camino ugyanezt mondta két bátor interjúban 1967-ben és 1970-ben.

A munkásság helyzetének válsága 1972 novemberében éleződött ki, amikor Marcelino Camachót, a Munkabizottságok kiváló vezetőjét és egy Eduardo Saborido nevű elvtársat húszévi börtönre ítéltek, és egy pap, aki elment egy gyűlésükre, tizenkilenc évet kapott. Ez volt a kezdete a Carabancheli Tízek meghurcoltatásának, mely 1973-ban érte el tetőpontját, amikor perüket megtartották, és „államellenes összeesküvésben játszott vezető szerep" vádjával elítélték őket. Olyan tevékenységet folytattak ugyanis, mely törvényes és elfogadott a világ minden civilizált országában: szabad szakszervezeteket szerveztek; javítani próbáltak a tűrhetetlen élet- és munkakörülményeken.

A Tízek munkások voltak (Carabanchel a madridi börtön neve, ahol fogva tartották őket). Bírósági tárgyalásuk annyira nyíltan politikai per volt, mellyel a munkásmozgalmat és a Franco-ellenes ellenzéket akarták megfélemlíteni, hogy azonnal felkeltette a nemzetközi figyelmet. Olyan heves volt a világméretű felháborodás kifejeződése – Belgiumban, Franciaországban, Nyugat-Németországban, Nagy-Britanniában, Olaszországban, Lengyelországban, Venezuelában, Bulgáriában és Kanadában (de nem Washingtonban), hogy a tárgyalást őszre halasztották.

Az Amnesty International, egy szervezet, mely a polgári jogokkal foglalkozik a világ minden országában, 1973. augusztus 27-én azzal vádolta a spanyol hatóságokat, hogy „kiterjedt, rendszeres és brutálisan féktelen kínvallatási módszereknek vetik alá a Franco-rendszer bebörtönzött ellenzékét". A spanyol rendőrség tagadta a vádat, és a Spanyol Kommunista Párt által sugalmazott „rágalmazásnak" nevezte, rá se hederítve arra a harminchat oldalas dokumentumanyagra, amelyet a szervezet nyilvánosságra hozott.

Annyira szorosan összefüggnek az események bármely társadalomban, hogy némi figyelmet kell szentelnünk a spanyol diáklázadásoknak és a katolikus egyház jelenlegi helyzetének, mielőtt eljutunk ennek az esetnek vagy a baszk hazafiak esetének (lásd lejjebb) a tetőpontjához és az elmúlt hét év legnagyobb robbanásához.

Spanyolország legfontosabb egyetemeit úgy nyitogatták és csukták ez alatt a hét év alatt, akár a forgóajtókat, és a rendőrség mindig a közelükben ólálkodott. 1968-ban a madridi diákok a vietnami háború ellen tiltakoztak, és a rendőrség kíméletlenül összeverte őket azt követően, hogy készek voltak előjönni a

barikádjaik mögül, és tárgyalni. Valenciában nemcsak a háború és a rendszer ellen tüntettek – szabad diákszervezeteket követeltek, melyek nem állnak a kormány ellenőrzése alatt, és tiltakoztak a rendőrség ama joga ellen, hogy a dékán engedélye nélkül behatoljon az egyetem területére.

1969 januárjában a rendőrség a madridi egyetem diákjai közé lőtt, akik egy fogva tartott társuk „öngyilkossága" miatt tüntettek. Az egyetemet bezárták; tömeges razziákat tartottak; százakat börtönöztek be; háromhónapos „rendkívüli állapotot" (statáriumot) hirdettek ki, és természetesen fényt derítettek egy nemzetközi összeesküvésre, mely a makulátlan spanyol állam megdöntésére irányult. A rezsim nehezteléséneк adott hangot az elnyomó intézkedéseiről szóló külföldi tudósítások miatt.

A spanyol diákok egyáltalán nem maradtak csendben a következő két évben sem, és 1972 januárjában nagyméretű zendülések törtek ki a madridi egyetemi városban; a felbőszült rezsim harmincezer diákot kizárt, kétszázötvenet letartóztatott, és a rendőrség többekkel kegyetlenkedett a négy napig tartó agitációs beszédek és utcai harcok során.

A történtek elleni tiltakozás két év múlva, 1974 márciusában érte el csúcspontját, amikor a madridi, barcelonai, granadai, San Sebastian-i, zaragozai és bilbaói diákok egy huszonhat éves katalán anarchista, Salvador Puig Antich kivégzése ellen tüntettek. Ennek a veszedelmes fiatalembernek a kiirtására a rezsim egy tizennegyedik századi eszközt hívott életre, a *garrote vil*-t. Ez egy vasból készült nyakpánt, pecekkel ellátva, melyet ha fokozatosan megszorítanak, végül összeroppantja a nyakcsigolyát, és szétroncsolja a gerincagyat. Señor Don Pascual Villar Alberto, Spa-

nyolország új ausztráliai nagykövete úgy találta, hogy a nemzetközi felháborodásra, amelyet ez a rendkívüli barbárság kiváltott, helyesen válaszolt, mikor kijelentette (március 9-én): „A nyakcsavar minden más eszköznél humánusabb módja a bűnöző kivégzésének. Gyors, tiszta és vérmentes."

4.

Rengeteg vér ömlött ki Spanyolországban azóta, hogy a Generalisszimusz 1936. július 29-én a *London News Chronicle*-nek adott interjújában megígérte, hogy „megmenti Spanyolországot a marxizmustól, bármi áron".

„Kérdés: Ha fele Spanyolországot kell is lelövetnie?

Válasz: Ismétlem, bármi áron."

Nem lövette le fele Spanyolországot; csupán négyszázezer embert. De ez a vér megmérgezte a földet, és szimbolikus folytatásként rossz vért szült Franco és egyik korábbi fő támogatója, a spanyol katolikus egyház vezető testülete között.

1969-ben az egyház tiltakozott a „rendkívüli állapot" ellen, és Franco véget vetett ennek a statáriumnak, s büszkén hirdette, hogy kormánya hétszáztizenkilenc letartóztatást foganatosított, és „megsemmisítette" az ETA-t (a baszk felszabadítási szervezetet), Katalónia Egyesült Munkáspártját és a Munkásbizottságokat.

1970-re egy laikus katolikusokból és egyházférfiakból álló, befolyásos szervezet, az *Opus Dei* (Isten műve) nagy hatalomra tett szert a kormányban. A technokrata elnevezésnek örvendtek, és hatásosan helyet-

tesítették Franco egyetlen politikai „pártját", a *Falange*-ot. Egyidejűleg *El Caudillo* kinevezte „alelnöknek" alteregóját, Luis Carrero Blanco tengernagyot. (E spanyol férfiú átlagos évi jövedelme állítólag alig éri el a nyolcvanezer dollárt.)

De mikor abban az évben tizenhat baszk hazafi perét készítették elő állítólagos forradalmi tevékenység vádjával, az egyház kettészakadt annak megítélésében, milyen álláspontot foglaljanak el a perrel kapcsolatban, amely nyilvánvalóan kínos nemzetközi visszhangot fog kiváltani. A vádlottakat már két éve fogva tartották jogtalan fegyverviselés és a gyűlölt San Sebastian-i rendőrfőnök, Melitan Manzanas meggyilkolásának vádjával. Az ügyész halálos ítéletet kért hat vádlottra, és összesen hétszázötvenkét évi börtönbüntetést a többi tíz számára.*

Az egyik vádlott pap volt, és a bíróság előtt büszkén egy titkos baszk gerillacsoport tagjának vallotta magát. Vad kavarodás támadt, a vádlottak megrohanták a rendőröket, a baszk szabadság dalát énekelték, és a közönség tapsviharban, kiáltozásban tört ki. Nemzetközi megfigyelők voltak jelen, és a bíróság elhalasztotta az ítélethozatalt. Újabb statáriális állapotot hirdettek ki, további zavargástól tartva. Be is következett.

A montserrati kolostorban, amely harminc mérföldre Barcelonától, egy kiugró hegycsúcson épült, háromszáz spanyol művész és értelmiségi sáncolta el magát a hét végére. Mivel tudták, hogy mondanivalójukat

* Margaret Shedd *A Silence in Bilbao* (Csend Bilbaóban) (Doubleday, 1974.) c. könyve nagyszerű, „regényes" ábrázolása ennek a nevezetes ügynek, és az író kutatása és intuíciója valószínűleg jobban megközelíti, miféle üzelmek folynak Spanyolországban, mint bármilyen hírlapi tudósítás magáról a tárgyalásról.

úgysem nyomtatnák ki a spanyol sajtóban, külföldi újságírókat hívtak meg, és nyilatkozatot adtak ki, melyben elítélték a baszkok ellen hozott hadbírósági ítéletet, a rezsimet és elnyomó intézkedéseit.

Egyesült a teljes ellenzék, belcértve mindenkit, az illegális (és czáltal nemlétező) kommunistaktól a liberális katolikusokig. A polgári szabadságjogokat, már amennyi volt, azonnali hatállyal felfüggesztették a légkör „lehűtése" végett, és Carrero Blanco bejelentette, hogy átszervezik és megerősítik a kormányt egy újabb „kommunista felforgató veszély" leküzdésére.

Burgosban a vádlottak pontosan azt kapták, amit az ügyész követelt: hatan kettős (!) halálos ítéletet és hosszú börtönbüntetést a többiek. Tüntetések robbantak ki egész Spanyolországban és Európában. Kegyelmi kérvények érkeztek az olasz, osztrák, dán, norvég és belga kormány szóvivőitől – de nem Richard Nixontól, aki október 2-án a városban termett, az El Pardóban fogadták, aztán egy szempillantás alatt újra elhúzta a csíkot.

Franco katonai támogatói megoszlottak egyfelől a troglodíták, akik a legszívesebben a Katolikus Királyok korát (1479–1504) szerették volna visszaállítani, másfelől a kissé fiatalabb generáció között, melynek vezetője a mi egyesült vezérkari főparancsnokunknak megfelelő Manuel Diez Alegría tábornok volt (jó lesz rá vigyázni). Kihallgatást kértek Carrero Blancótól, nem mentek semmire, majd kihallgatást kértek Francótól, akinél egypár enyhe politikai reform és talán maga Blanco leváltását szorgalmazták. Franco egymás ellen játszotta ki a két csoportot.

1970. december 30-án, hogy bebizonyítsa, nemhiába hívják Igazi Keresztény Úriembernek, Franco harmincévi börtönre változtatta az elítéltek halálos ité-

letét. Még a saját kabinetje is megoszlott a kérdésben. Azonnal széles körű sztrájk tört ki, és újabb tiltakozások érkeztek Kelet- és Nyugat-Németországból, Svédországból, Írországból, Franciaországból, Svájcból és a Szovjetunióból – de nem Richard Nixontól.

A bebörtönzött baszkok azonban ujjongtak. Elmesélték az ügyvédeiknek, hogy összegyűjtötték az étkezésekhez kapott bort szilveszter estéjére, de előző este mindet megitták, mert nem akarták, hogy kárba veszszen, ha másnap reggel kivégzik őket.

Hogy mi történt a spanyol hierarchia tanácskozásain, talán titok marad egyelőre, de az ítélet megváltoztatását követően, melyet a talpnyaló spanyol sajtó Franco „személyes nagylelkűségének" titulált, és közölte, hogy nem a nemzetközi nyomás mozdította elő, valamint azt követően, hogy 1971 novemberében egy újabb illegális csoportot hívtak össze Barcelonában, mely „Katalónia Nemzetgyűlésének" nevezte magát, és a Franco-rendszer megdöntését követelte, anélkül hogy a királyság folytatódna, az egyház egyszer csak megszólalt:

Decemberi értekezletén *bocsánatot kért a spanyol néptől azért a szerepért, amelyet a polgárháborúban játszott!*

„Harcra van szükség a jelenlegi spanyol társadalmi berendezkedés ellen", nyilatkozta az egyház különleges „béke és igazság" bizottsága, „mert nem kívánhatjuk az emberektől, hogy igazak módjára viselkedjenek, ha ugyanakkor igaztalan rendszerek embertelen súlya alatt nyögve kell élniük."

„. . . Az igazságszolgáltatás . . . nemzetünk legkomolyabb problémája. Gyakran halljuk, hogy a spanyol társadalom békéjét fegyveres győzelemmel szerezték meg harminckét évvel ezelőtt, de talán sokan nem éb-

rednek tudatára, milyen óriási és fájdalmas távolság választja el a polgárháború végén biztosított hivatalos békét a mai úgynevezett békétől."

Majd pedig ugyanaz a szervezet, amely 1931-ben és 1936-ban azzal fenyegette híveit, hogy a liberálisokra szavazni halálos bűn; mely megáldotta Franco „keresztes hadjáratát az Antikrisztus ellen", és meggyóntatta a kivégző osztagait, így folytatta:

„Alázatosan és bűnbocsánatot kérve beismerjük, hogy a megfelelő időben nem tudtunk a béke szolgái lenni népünk körében, amelyet testvérháború szakított ketté . . ." Majd azzal folytatták, hogy a spanyolok számára nincs kellőképpen biztosítva „a fizikai sértetlenség joga – vagyis a védelem a testi vagy lelki kínzásoktól . . ." A papoknak, jelentették ki, nem egyszerűen csatlakozni kell az egyes politikai kérdésekben, valahányszor ezek az emberi jogokat érintik. „A hallgatás az ilyen kérdésekben bűnrészessé teszi az egyházat." *Ámen.*

5.

Franco nem fogadta szívesen ezt a forradalmi nyilatkozatot, de még további megrázkódtatások vártak rá a következő két évben. Gondoskodott az utódlásáról, és egy rettenetesen otromba síremléket építtetett magának a fáraók mintájára – ha ízlésével nem is –, az Elesettek Völgyét. Naivul azt hitte, hogy nemcsak az önjelölt *Caudillo* és az ő „nacionalista" holtjai fognak itt békében nyugodni, de oly hatalmas volt nagylelkűsége, hogy kegyes hozzájárulásával még az ellene szegülni merészelő „bűnözők" is ugyanebben a völgyben nyugodhatnak. Ez utóbbiak hozzátartozói mindeddig

határozottan visszautasították a holttestek áthelyezését.

De ha az ember egy olyan rendszer átörökítését akarja biztosítani, amelyet ő maga vezetett be, alkotott meg és dajkált évtizedekig, akkor nem csupán egy utódot kell kiválasztania, kiképeznie és felnevelnie, hanem meg kell erősítenie magát a rendszert is, rendíthetetlen barátokat kell találnia, és magához kell láncolnia azokat – mivel is? – hát arannyal.

Örököse: Juan Carlos de Borbón, a *nada* hercegecske.

Barátai: 1953-tól fogva az Amerikai Egyesült Államok különféle kormányai.

Ezek a különféle kormányok az amerikai adófizető állampolgárok dollármilliárdjait zúdították a spanyol diktátor markába, megvesztegetésképpen a fegyverekért, a csapatok elszállásolásáért, egyéb értékes szolgálatokért, ahogy egy ügyvéd mondaná, valamint a légi-, a flotta-, a katonai és a rakétatámaszpontok bérletéért.

Ezeket a bérleti szerződéseket rendszeresen meg kell újítani, és Franco minden egyes alkalommal több aranyat követelt, amire a baráti USA minden egyes alkalommal nemet mondott – és fizetett, akár egy katonatiszt. 1969-ben ténylegesen lejárt a szerződés, és Franco nyíltan célzott rá, hogy kérlelhetetlen eszközökhöz fog folyamodni, ha nem kapja meg mindazt, amit tőlünk követel, amiért megengedi, hogy támogassuk. (Körülbelül ebben az időben történt, hogy egy magányos tüntetőt héthavi börtönre ítéltek Madridban, mert a következő szövegű táblát vitte: „Alázatosan szabad választásokért esedezem.")

Végül megegyezés született bérleti szerződéseink ideiglenes megújításáról, és Drew Pearson rovatveze-

tő célzott rá, hogy titkos egyezményeket is fogalmaztak. 1953-ban és 1963-ban Franco megelégedett a százmillió dolláros „bérleti díjjal" ezekért az ingatlanokért. Most ötéves szerződést akart, és hajlandó volt háromszázmillió dollárt elfogadni. Hogy megmutassa, milyen derék demokrata, „amnesztiát" is hirdetett a spanyol republikánusok számára, győzelmének harmincadik évfordulója alkalmából – de egyetlen foglyot sem bocsátottak szabadon. A trónkövetelő Juan de Borbónt (Juan Carlos apját) támogató royalista frakció Franco ellen tüntetett.

1969-ben tizenhatmillió turistát vártak, és Franco fegyverzete csupa amerikai tankokból és repülőgépekből állt az évi szokásos győzelmi parádén. Egyezményt kötöttek bérleti szerződéseink tizenöt hónapos meghosszabbításáról, s ez mindössze százhetvenötmillió dollárjába került az amerikai adófizetőknek. A mi *Caudilló*-nk hozzájárult, hogy amerikai sorkatonák közös hadműveleteket hajtsanak végre spanyol csapatokkal. Egy képzeletbeli „felkelés" leverését gyakorolták, ahogy Flora Lewis a Newsweek hasábjain megírta. A külügyminisztérium elismerte, hogy tartottak ilyen „hadijátékokat", de „megtagadta a nyilatkozatot" arról, vajon országunk elkötelezte-e magát, hogy segít megvédeni Spanyolországot – a spanyol nép ellen. (*San Francisco Chronicle & Examiner*, 1969. június 14.)

A következő hónapban Franco hivatalosan kinevezte Juan Carlost az ország leendő királyának. Apja, aki Portugáliában élt, nyilatkozatot adott ki, melyben „fenntartásait és tiltakozását" fejezte ki „az úgynevezett utódlási törvény" ellen, melyet nyilvánvalóan „megkérdezése nélkül" és „a spanyol nép nyíltan kifejezett akarata ellenére" léptettek életbe. A spanyol

újságokat 2143 dolláros pénzbüntetés, a teljes kiadás elkobzása és egyéb jogi következmények terhe mellett felszólították, hogy ne tegyék közzé ezt a nyilatkozatot. De Don Juan spanyolországi hívei ismét tüntettek a Generalisszimusz ellen.

1970-ben újra felszínre kerültek Franco állandó zsarolási manőverei a „támaszpontjaink" kapcsán, és több jel utalt arra, hogy Nixon ezúttal szívesebben írna alá egy hosszú távú egyezményt valamiféle „végrehajtási megállapodás formájában", mintsem egy szerződést. A szerződést természetesen a szenátusnak kellett volna ratifikálni. William Fulbright szenátor, a Külkapcsolatok Bizottságának elnöke kiszimatolta a dolgot, és nagy zajt csapott körülötte, de aztán Madridba küldték Melvin Laird nemzetvédelmi minisztert, hogy megkösse az üzletet, mely mindössze háromszáznyolcvanötmillió dollárunkba kerül majd az elkövetkező öt évben.

Huszonnégy millió turista járt Spanyolországban 1970-ben, ami 11,2%-os emelkedés az előző évhez képest. Egymilliárd-hétszázmillió dollárt hagytak hátra. De a baszkok utáni hajtóvadászat folytatódott, és újabb tizenötöt tartóztattak le, alig néhány órával Franco „nagylelkű" kegyelme után. Nagylelkűsége nem terjedt ki a madridi *Modelo* (minta) börtönre, ahol hetven nem létező politikai fogoly hatnapos éhségsztrájkba kezdett 1971. március 28-án, „tiltakozásul az állítólagos rendőrségi erőszak és a börtönhatóságok általi bántalmazás ellen".

Richard Nixon *noblesse obligé*-ja azonban legalább két módon is megnyilvánult: vörös szőnyeggel és tizenkilenc üdvözlő ágyúlövéssel fogadta a *Casa Blancá*-ban Juan Carlos *nada* hercegecskét, akiről azt nyilatkozta, hogy „megtestesítője népe lüktető erejének".

(Olé!) Majd ezt követően a Spanyolországba visszatérő Juan Carlosszal és görög származású menyasszonyával elküldte a mi egyesült főparancsnokságunk elnökét, Thomas Moorer tengernagyot, hogy Carrero Blanco mellett állva ünnepelje a Spanyol Köztársaság megdöntésének 32-ik évfordulóját, az általunk felfegyverzett fasiszta katonai erők szokásos madridi seregszemléjén.

Saját tengernagyunkat saját görög származású ideiglenes alelnökünk, Spiro Agnew követte. Hivatalos látogatást tett, hogy segítsen megünnepelni a július 18-i fasiszta felkelés évfordulóját. Pacót is meglátogatta, golfoztak egy kicsit, és a monarchista *ABC* című újság szerint megjelenése „különleges rangot" kölcsönzött az évente megtartott ünnepségnek. A vallásos irányvonalú *Ya* azonban más véleményen volt. Megengedte egy újságírójának, hogy megrója a megkülönböztetett vendéget, mert „veszélyesen leegyszerűsíti" a vietnami háborúval kapcsolatos kérdéseket, és mert támadja az amerikai sajtót! A *Ya* Agnewt „a szélsőjobboldal tagjának" nevezte. *(Olé!)*

A sirokkó az év vége felé újraéledt. Kiszivárgott, hogy I. Ricardo, amerikai király szeretné mielőbb megkoronázva látni Juan Carlost, mert pártfogója, a Generalisszimusz két ízben is elszunyókált Nixon 1970. októberi látogatása során.

1972 elején a „megsemmisített" ETA elrabolt egy baszk gyárost, és halálos fenyegetés mellett fogva tartotta. Mikor beleegyezett, hogy visszaveszi a 183 munkást, akiket elbocsátott, bántatlanul elengedték.

A rendőrök 1972 egész januárjában a madridi diákokkal foglalatoskodtak.

A baszk országrészben felállított polgárháborús emlékművet az ETA harcosai felrobbantották (mint

Amerikai katonai objektumok
Spanyolországban – 1974

Egy 1970-ben, kongresszusi jóváhagyás nélkül aláírt, titkos egyezmény értelmében, melynek megújítása 1975-ben esedékes, az Egyesült Államok garantálja a fegyveres beavatkozást Franco és utódai támogatására. Spanyolországba befektetett adódollárjaink: négymilliárd készpénzben és hadianyagban: huszonháromezer fő különlegesen kiképzett katonaság és személyzet; hatezer fő az Egyesült Államokban kiképzett spanyol katonai állomány; a világ legnagyobb atomtengeralattjáró-támaszpontja (La Rota); hatszáz mérföldnyi (olaj)vezeték az amerikai haditámaszpontok között.

Jelmagyarázat:

- USA-főparancsnokság
- USA-rakétatámaszpont
- Atomlerakat
- USA-repülőtér
- 6. Flotta
- Radar
- Csővezeték
- Tárolás
- Elhárító segéd-rakétatámaszpontok
- USA-flottatámaszpontok
- Atom-tengeralattjárók

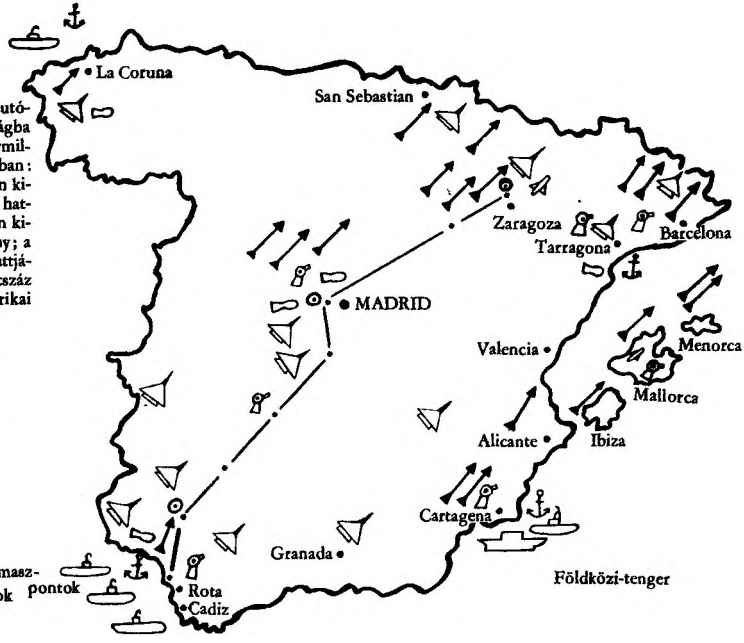

ahogy az Elesettek Völgyét is szétbombázzák majd egyszer).

Egy másik vizcayai városban lelőttek egy rendőrt, miközben négy, állítólagos ETA-gerillát kísért az őrszobára. A gerillák megszöktek.

Kilenc fiatalt tartóztattak le Bilbaóban „felforgató propagandaanyag" terjesztéséért. A francia határon lövöldözés folyt, két baszk Franciaországban kapott menedékjogot, egy harmadikat megöltek.

Októberben ünnepelték, hogy Franco immár harminchat éve „Spanyolország vezére isten kegyelméből", és felhívták a figyelmet közeledő nyolcvanadik születésnapjára. Meg arra is, hogy „mindaddig" szándékában áll tisztségben maradni, míg Isten, akinek kegyelme oda helyezte, „életem és józan ítélőképességem birtokában tart". Juan Carlos herceg az újságok szerint „kitüntetett szerepet játszott a királyi palotában tartott díszünnepségen" és „nem mozdult Franco mellől". *(Olé!)*

Az infláció minden ünnepség ellenére érvényesíteni kezdte hatását, és az elégedetlenség egyre nagyobb méreteket öltött, ahogy a megélhetési költségek a csillagos égig emelkedtek. A rezsim kísérletei a „profithatárok korlátozására" kudarcot vallottak, mint a *Los Angeles Times* szolgálata jelentette, és nyilvánosságra kerültek egy állami megbízásra végzett 1971-es közvéleménykutatás eredményei – amelyet eddig eltitkoltak. Foessa Vizsgálatnak hívták, és célja a spanyol nép politikai érzületének megállapítása volt. Kiderült belőle, hogy a spanyolok:

kommunisták és baloldali szocialisták negyven százalékban

kereszténydemokraták – negyven és fél százalékban

liberálisok – tizenhárom százalékban
szociáldemokraták – négy százalékban.

Az effajta információk, továbbá a Carabancheli Tízek ügye körül keltett nyugtalanság, akiket „tárgyalásra készítettek elő", arra indították Francót, hogy ismét szorosabbra fogja biztonsági intézkedéseit. Felfüggesztették három barcelonai egyetem kiváltságlevelét, s ezzel ötre emelkedett az olyan oktatási intézmények száma, ahol rendkívüli (vagyis rendőri) intézkedések léptek életbe.

Aztán Franco kinevezte a maga emberét, Carrero Blancót – akiről azt mondják, *más Franco que Franco* – miniszterelnöknek. Ezt a lépést úgy értékelték, mint ami a „hatalom átruházásának" irányába mutat, a nyolcvanéves diktátor hanyatló kezéből és szelleméből eszmei és fizikai örököseiébe.

Blanco, aki maga is hetvenéves volt, tüstént telerakta kormányát a legsötétebb reakciósokkal, szöges ellentétben a korábbi centralista-technokratának nevezett kormánnyal. Azokat, akik az Isten Műve tagjai voltak (az *Opus Dei*-t néha Isten polipjának is hívják), sorra másokkal váltották fel, és egyre többet lehetett hallani az újjászülető *Falange* rohamosztagosairól, akik előszeretettel titulálják magukat *Los Guerrilleros de Cristo Rey*-nek (Isten Király gerillái – nem gorillái).

Miközben a Carabancheli Tízek tárgyalási előkészületei előrehaladtak, bejelentették, hogy az év (1973) első hat hónapjában Spanyolország 1,2 milliárd dollárt „keresett" az 1972-es hasonló időszakhoz képest pusztán négy százalékkal megnövekedett turistaforgalmon. Ez a plusz négy százalék azonban majdnem huszonegy százalékos ugrást jelentett a készpénzbevételben; rangosabb turistákról van szó, nem vitás.

Barcelonában két állítólagos kommunistát tartóztattak le és tettek hűvösre hat hónaptól hat évig terjedő időtartamra, és október 28-án, ugyanebben a városban a második „Katalóniai Nemzetgyűlés" 113 tagját fogták le egy templomban, és vetették börtönbe.

Mivel Franco nagyon is jól tudta, honnan fúj a szél, november 26-án kijelentette, hogy „legközelebb" nem kevesebbet, mint egy biztonsági szerződést fog követelni az Egyesült Államoktól az amerikai katonai támaszpontok megújításának fejében. A *New York Times* írja: „Bizonyos körök, különösen a Pentagonban, hajlanának a beleegyezésre annak alapján, hogy egy szerződés pusztán csak azt az íratlan elkötelezettséget öntené formába, amelyet az USA már eddig is vállalt Spanyolország védelmére a meglevő . . . egyezmények értelmében." Mivel emberemlékezet óta senki sem fenyegette Spanyolországot (1898 óta mindenesetre, amikor is éppen mi fenyegettük), a „védelem" nem jelenthet egyebet, mint Franco kormányának védelmét Spanyolország népétől.*

December második hetében (1973) Vincente Enrique y Taracon bíboros, madridi érsek és a legma-

* 1974. június 10-én az AP két hírt jelentett Madridból: (1) Franco kórházba vonult visszérgyulladásának kezelésére (ez a betegsége is közös Richard Nixonnal) és (2) A Repülő Kissinger egy egyezményt „parafált" „a katonai kötelékek megerősítéséről" az USA és Spanyolország között, és „egyeztetésükről az Atlanti Szövetséggel" (a NATO-val, amelynek Spanyolország nem tagja). Állítólag „három katonai támaszpontunk" van egy 1970-es védelmi megállapodás alapján, a becslések szerint háromszázmillió dollár értékű segély, kölcsön és hadifelszerelés fejében. Az amerikai tisztségviselők szerint a spanyol tisztségviselők még „nem közöltek a megújítás feltételeit. Hamarosan megkezdődnek a tárgyalások". Jó tudni, hogy ha megtámadnak bennünket, Franco Spanyolországa a mi segítségünkre fog sietni, ugyanis, mint az AP jelentette, „a két ország közötti védelmi kötelékeket azért kell fenntartani, »mert nem hagyhatjuk figyelmen kívül biztonságuk kérdését«". (Kissinger és Cortina.)

gasztosabb katolikus szóvivő Spanyolországban felszólította a kormányt, hogy adjon a spanyoloknak több politikai szabadságot. A legmagasztosabb nixoni hang, Henry Kissinger a következő héten meglátogatta a *Caudilló*-t, és tárgyalásokat tűztek ki a külügyminiszterével „a barátsági és együttműködési egyezmény" megújításáról, „mely magába foglalja a Spanyolországban állomásozó huszonötezer fős amerikai katonai személyzetet".

És ekkor két robbanás történt: egy átvitt értelemben, egy a valóságban.

6.

Luis Carrero Blanco tengernagy vallásos ember volt. (Franco minden magas rangú embere, *El Plutó*-t magát is beleértve – nagyon vallásos lett, miután a háborújukat „megnyerték".) A tengernagy minden reggel, pontosan ugyanabban az időben ment misére, mióta csak a miniszterelnöki széket elfoglalta. Aztán visszaült a kocsijába, és a hivatalába hajtatott.

Egy órával a Carabancheli Tízek tárgyalásának megkezdése előtt a tengernagy kocsija átrepülte az ötemelet magas templomot, és egy ház második emeleti erkélyén landolt a túloldalon. A tengernagy is benne volt. A sofőrje és a testőre ugyancsak.

A fazékra újra visszanyomták a fedőt, de furcsamód az igazán könyörtelen megtorlás elmaradt. (Lásd alább, 249. old.) Igaz ugyan, hogy néhány baszkot letartóztattak, hat másik ellen körözést adtak ki, és a francia határt lezárták. Egy magát baszk szeparatistának nevező négy álarcos férfiból álló csoport, földalatti sajtókonferenciát tartott Franciaországban, és felelősséget vállalt a merényletért. A francia rendőrség

spanyol kollégáik kérésére hajtóvadászatot indított ellenük – és nem találta meg őket.

Richard Nixon szunnyadó részvéte bizonyos embertársai iránt végül abban nyilvánult meg, hogy elküldte saját második *nada* alelnökét, Gerald Fordot Blanco temetésére.

„A gyásztól porig sújtva", Franco nem jelent meg. A jobboldalt római katolikus szertartás celebrálására buzdították; ordítva követeltek szigorúbb intézkedéseket a „vörösök" ellen, és mikor a fent említett madridi érsek belépett az épületbe, ahol Blancót felravatalozták, a tömeg egy része orgyilkosnak nevezte, és követelték, hogy állítsák falhoz és lőjék le. (A megboldogult tengernagy gyakran került összeütközésbe az egyházi méltóságokkal, mivel azok egyre inkább ragaszkodtak az állam és egyház szétválasztásához, és mert megbélyegezték a nép szabadságának hiányát.)

1974 első hetében egy új és még keményebb zsarut iktattak be miniszterelnöknek: Carlos Arias Navarrót. Az Isten Polipját állítólag kiszorították a kormányhatalomból és a *Falange*, Spanyolország egyetlen törvényes politikai „pártja" visszatért az uralmon levő kormányba.

Arias, aki 1957 és 65 között titkosrendőri tevékenységéről volt hírhedt, s büszke szerzője „az engedelmesség és fegyelem szükségessége" kifejezésnek, enyhe meglepetést okozott, mikor a *Cortes*-ben tartott, televízión is közvetített beszédében megígérte, hogy a rezsim engedélyezni fogja a politikai csoportosulásokat – melyek 1939 óta be voltak tiltva. A 22-es csapdája? Minden ilyen engedélyezett csoportosulást gondosan meg fognak szűrni, és „az alkotmány által elismertnek és szabályozottnak kell lenniük". *(Plus ça change?)*

A kényes helyzetre való tekintettel bölcsnek vélték elhalasztani az ítéletet a Carabancheli Tízek perében, és el is halasztották – egy héttel. Újévi ajándékképpen Marcelino Camachót, Eduardo Saborido atyát és a többi nyolc vádlottat összesen 161 évi börtönbüntetésre ítélték, és Franco kijelentette, hogy korábbi miniszterelnöke „a minden katona által áhított hősi halált halt. Hazája szolgálatában, az isteni kegyelem állapotában, csizmával a lábán halt meg."

A *New York Times*-ba írt cikkében (1974. január 11.), Ramsey Clark, volt amerikai igazságügyminiszter, aki jelen volt a Tízek tárgyalásán, a következőket érezte szükségesnek elmondani:

„Senkinek sem volt kétsége (a per) végkimeneteléről . . . (a vádlottakat) tizenkettőtől húsz évig terjedő börtönbüntetésre ítélték munkásmozgalmi tevékenységük miatt. . . . Még csak kísérletet sem tettek annak bizonyítására, hogy a vádlottak egyáltalán elkövették-e azt a bűnt, amivel vádolták őket . . . . . Dacolva az Egyesült Nemzetek által elfogadott Emberi Jogok Nyilatkozatával, az abban kikötött biztosítékokkal, Franco Spanyolországa megtagadja a munkásoktól a társulás, a szervezkedés, a kollektív tárgyalások és a sztrájk jogát."

Senkinek sem okozott meglepetést, hogy Arias liberalizálási ígéretéből nem lett semmi, és 1974 februárjában monsignor Antonio Anoveros, bilbaói érsek misét tartott népe nagyobb szabadságáért ügyeinek intézésében.

Franco VÖRÖSET látott. Az érseket házi őrizet alá helyezték, és száműzték Spanyolországból. Nem volt hajlandó elutazni! Franco a toledói Marcelo Gon-

zález bíboroshoz, Spanyolország prímásához folyamodott. A Vatikán erre még jobban megrémítette Francót azzal, hogy magasztalta Anoveros „lelkipásztori elhivatottságát". Madridba rendelték kihallgatásra a Pápai Legátushoz, és szó volt róla, hogy felfüggesztik és felbontják a spanyol konkordátumot a Vatikánnal.

A harcba szállt papot támogatásában részesítette a spanyol püspöki kar, mely egy kétnapos rendkívüli értekezlet után kijelentette, hogy a baszkokkal kapcsolatos együttérzésének kinyilvánítása nem jelentette és nem célozta a nemzeti egység megsértését. A kormány tapintatosan hajlandó volt békülni, és az ügyet elejtették.

Minekutána Vincente Enrique y Tarancon bíboros érsek azon nyomban kiállt az egyház ama jogáért, hogy felemelje szavát a társadalmi igazságtalanságok ellen, még ha az ilyen kijelentések sérthetik is a kormány vezetőit. „Az egyház tudja" mondta Spanyolország legnagyobb hatalmú katolikus személyisége, „hogy igazi szabadság és valódi béke nem épülhet igazságtalanságokra. És kötelessége . . . hirdetni az igazságot . . . és figyelmeztetni a hatalmasokat és az engedelmességgel tartozókat kötelezettségeikre . . ."

Ez a felbolydulás egybeesett – és fokozódott – a fiatal lázadó, Salvador Puig Antich *garrote* általi kivégzésével. Felháborodott, tiltakozó tüntetések zajlottak Barcelonában, és szimpátiatüntetéseket tartottak Rómában és Brüsszelben. Öt nagyváros egyetemeit újra bezárták. Barcelonában nyolcezer taxisofőr lépett sztrájkba – nem a kivégzések miatt, hanem a benzinárak majdnem ötven százalékos emelése ellen, és tizenkétezer halász sztrájkolt a kikötőben a dieselolaj háromszáz százalékos áremelése miatt.

Márciusban Franco újabb csapást mért a földalatti kommunistákra Francisco Romero Martín, a párt köz-

ponti és végrehajtó bizottsága tagjának letartóztatásával, aki egy ideje Madridban dolgozott. A pártnak két fő frakciója van, mindkettő illegalitásban és száműzetésben: egy többségi csoport, Dolores Ibarruri *(La Pasionaria)* és Santiago Carrillo titkár vezetésével, mely 1968-ban tiltakozott a csehszlovák ügyben és egy kisebbségi frakció Enrique Lister tábornok vezetésével, aki a polgárháború alatt hadosztályparancsnok volt. (Juan Modesto, az Ebrói Hadsereg parancsnoka 1969-ben halt meg Prágában.)

Mikor áprilisban meginterjúvolták Párizsban, Carrillo határozottan utalt rá, hogy Carrero Blanco meggyilkolása nem a baszk ETA műve, hanem feltehetően az ultrajobboldalé, „a Franco utódlásának irányításáért küzdő rivális frakciók harcának egy epizódja . . . Hogyan lehetséges", kérdezte, „hogy egy olyan házban, melynek portása a belügyminisztérium aktív alkalmazottja, a tett végrehajtói heteken keresztül »csendben« alagutat fúrhattak, vezetékeket húzhattak, és észrevétlen előkészíthették a szerkezetet"?

„A gyilkosság . . . és az általa siettetett válság, melyet legkevésbé Arias Navarro oldhat meg", folytatta Carrillo, „egy roppant ingatag politikai helyzet kezdetét jelöli . . . mely egybeesik egy világméretű gazdasági válsággal, amelynek következményei súlyos kihatással lesznek Spanyolországra. A mai egyszerű nyugtalanság iszonyatos viharban törhet ki."*

* 1974 végén egy spanyol nyelvű könyv jelent meg *Operacion Ogro* (Ogro hadművelet) címmel, egy bizonyos „Julen Agirre" tollából, ezzel az alcímmel: „Hogyan és miért végeztük ki Carrero Blancót". 192 oldalt tesz ki, Hendaye-ban és Párizsban adták ki olyan elismert kiadók, melyek rokonszenveznek a spanyol köztársaságiak ügyével, és dokumentumokat, fényképeket és térképeket tartalmaz, melyek bizonyítani szándékoznak, hogy igenis, az ETA végezte ki a volt spanyol „elnököt". A kifejtés, a politikai vonal, sőt még a nyelv is, a baszk zsargonnal fűszerezett spanyol, rendkívül meggyőző.

1974. április 25-én, három héttel azelőtt, hogy Sylviane és én újra Spanyolországba érkeztünk, olyan helyzet állt elő, mely siettetheti ama bizonyos vihar kitörését: Portugáliában, mely negyven éve szenvedett Antonio de Oliveira Salazar és Marcello Caetano fasiszta diktatúrája alatt, egy Antonio Sebastiano Riberiro de Spinola nevű, népszerű tábornok egy majdnem vértelen forradalmat hajtott végre, mely fényűző száműzetésbe küldte Caetanót és „elnökét".

Még meghökkentőbb az a hihetetlen eset, hogy egy katona, aki végigharcolta a gyarmati háborúkat Afrikában, nemcsak hogy megdöntött egy fasiszta diktatúrát – hanem helyreállította a polgári demokráciát népe számára. Eltörölte a cenzúrát; ideiglenes kormányt alakított a legkülönfélébb politikai álláspontok képviselőiből; visszahívta a száműzetésből a szocialista és kommunista pártok vezetőit; önigazgatást kínált és függetlenséget adott a gyarmatoknak, melyeket elődei tizenhárom éven át vérrel, kínzással és tűzzel tartottak fenn.

A határon túl a Franco-diktatúra berezelt. A 81 éves Franco egy sportversenyen katonasággal körülvéve jelent meg; Madridban kétszáz „ismert" kommunistát tartóztattak le; betiltottak minden utcai csoportosulást, és azt tanácsolták a jobboldali szervezeteknek, tartsák otthon tagjaikat, nehogy provokáció céltáblájául szolgáljanak, mely egy „portugál típusú összeomlást" válthat ki Franco sikeres keresztes hadjáratának szent földjén.

„Kedveseim", írta Jaime Camino 1974. április 27-én, frissen elsajátított angol tudását fitogtatva, „O. K. *Os esperó el 13 Mayo a las* délelőtt 11.50-kor, a B. E. A. járatával." Tizenharmadika, hétfő volt. Szombaton telefonált nekünk Londonba, hogy mégse tud értünk jönni a repülőtérre, de kedden otthon lesz. A cannes-i filmfesztiválon volt – fontos ügyben.

Barcelona nagyobbnak és zajosabbnak tűnt, mint valaha. A *Seat*-ok éjjel-nappal fel és alá száguldoztak a főútvonalakon és mellékutcákon, mintha valami örökös terepversenyen vennének részt. Kész csoda, hogy nem halnak meg naponta százan a közúti forgalomban, a vezetők ugyanis szemlátomást az égvilágon semmi tekintettel nincsenek egymásra – vagy akár a gyalogosokra. Index nélkül cikáznak ide-oda a sávok között, és a törvényes maximumot jóval meghaladó sebességgel süvítenek végig az utcákon.

Újabb építkezések mindenfelé; újabb utcákat bontottak fel, hogy kerámiakockákkal burkolják őket, vagy új csatornák, gázcsövek és kábelek lefektetése miatt. Tucatnyi amerikai nevű étterem, tucatnyi spanyolos nevű amerikai vállalat – melyek „anyjuk" leányvállalatai – található minden utcán. Joan Crawford *Pepsi-Colá*-ja kezdi visszaszorítani a *Coca-Colát*.

A legtöbb ár felháborítóan felszökött: egy üveg spanyol sör, az *Estrella Dorada*, nem is rossz pilsner-utánzat, drágább volt, mint az Egyesült Államokban lett volna; egy ebéd egy olyan étteremben, mint a *Canario de la Garriga*, a *Hotel Ritz*-cel szemben, ahol fehér abrosszal terítenek, és ahol a kiszolgálás gyors és udvarias, általában tíz dollárba kerül személyenként, egy pohár sherryvel és egy fél üveg *rioja*-val.

A Ramblas vagy a kikötő kozelében levő kis munkás-éttermekben gyakran éppolyan jó az étel, és kevesebb mint a felébe kerül, ami még mindig csillagászati ár – egy munkás zsebéhez mérve.

Mindenki a portugál helyzetről beszélt, kivéve azokat, akik Barcelona puritán kormányzójának legutóbbi kudarcáról. Nemrégiben bezáratta a város összes bordélyházát. Mindegyik nőnek adott huszonötezer pesetát (438 dollár és egy pár fillér), és kiutasította őket a városból. Éppoly kevés sikerrel járt e „nyilvános nők" tevékenységének korlátozásában, mint amilyennel a tiltott kiadványok és mintegy háromszáz ember „titkos" gyűléseinek megakadályozásában, melyek rendőrségének az orra előtt zajlanak.

Nem telt huszonnégy órába, és kezemben volt egy példány a *Documentos API (Agencia Popular Informativa)* című földalatti kiadványból. Május 8-i száma tíz sűrűn szedett oldalból állt, olyan apró betűvel, hogy káprázott tőle a szem, de keskeny margói között zsúfolva volt csupa olyan információval, mely nem található meg semmilyen „hivatalos" spanyol napilapban.

Ebben a számban tudósítások voltak Euzkadiból (Baszkország), egy különösen kegyetlen csendőr őrmester, Gregorio Posada ETA általi kivégzéséről. Barcelonából jelentették, hogy az emelkedő létfenntartási költségek elleni tiltakozásul általános sztrájk, valamint egy városi tanársztrájk van kilátásban. Tudósítottak egy illegális gyűlésről a baszk és katalán nacionalisták között, melyen tevékenységüket egyeztették. Színes cikk szólt a portugáliai eseményekkel kapcsolatos első reakciókról, és kommentálták Francisco Romero Martín és a Kommunista Párt két másik ve-

zetőjének a letartóztatását. Ezt a párt földalatti lapjából, a *Mundo Obreró*-ból vették át.

Carrillo, jelentette az API, beszédet tartott a portugál *coup*-ról egy illegális rádióadó, a *Radio España Independiente* műsorában, és beszédét a Katalóniai Egyesült munkáspárt írásban terjesztette Barcelonában:

„Mint kommunisták és spanyol demokraták, szívből üdvözöljük a katonai mozgalmat, mely most Portugáliában győzedelmeskedett. Messzemenő kihatásai lesznek Spanyolországra . . . Jó lecke azoknak, akik arról ábrándoznak, hogy a fasiszta diktatúra túl fogja élni Francót vagy Juan Carlos általa történő államfővé koronázását. És ha Juan Carlosnak egy szemernyi józan esze volna, késedelem nélkül csatlakozna apjához Estorilban (Portugália), és bejelentené, hogy elfogadja a nemzeti akaratot, ahogy az a szabad választásokon kifejezést nyer – a Nemzeti Egység Ideiglenes Kormánya által megtartandó választásokon . . ."

Kétséges, vajon Juan Carlosnak vagy bábjátékosainak van-e egy szemernyi józan eszük, bár néha megengedik nekik, hogy liberálisan csengő hangokat hallasson. Például: ellátogatott Guernicába, a háború alatt a hitlerista bombázók által lerombolt baszk városba, és magasztalta a baszkok történelmi bátorságát!

A *La Vanguardia* (május 14-i) első oldalán közölte a pénzügyminiszter televíziós beszédét, aki a spanyol árcmelkedéseket a gazdasági világválság számlájára írja. Ha kivárta volna Nixon Gazdasági Tanácsadó Bizottsága lemondásra készülő elnökének, Herbert Steinnek a nyilatkozatát, talán valami eredetibbel is előhozakodhatott volna. Ez a tenyérbemászó alak (a CBS Szemben az országgal című tévéműsorában, jú-

lius 7-én) kijelentette, hogy az inflációról az amerikai nép tehet, és még évekig el fog tartani. Azt is mondta, hogy nem volna helyes csökkenteni az állampolgárok adóját, mert „nem szabad öt- vagy tízmilliárd dollárt a kezükbe adnunk, amit csak egyszerűen elköltenének". *Plus ça change* és *Olé!*

A harmadik oldalon, melyet az átlagolvasó másodiknak vesz szemügyre, két hosszú cikk szerepelt egy emberről, akit a fasiszta kormány nagy csodálattal övez. Az egyik történet elmondta, hogy körömszakadtáig küzd „az elnökség megóvásáért" – vagyis hogy ki ne csússzon a markából – egy New York-i fejtegetés pedig arról tudósított, hogy „súlyos kételyek" uralkodnak (megnevezetlen illetők körében), hogy vajon valóban igazságos döntés születik-e majd a Watergate-ügyben. Ki az, akivel esetleg nem bánnak majd méltányosan? Ugyanez az ember, természetesen.

A lap képes mellékletében fényképet közöl Husszein jordán királyról, amint mélyen Őméltósága, az állam elnökének nevezett élő hulla keze fölé hajol. Pacónak csak a tarkója és a csirkenyaka látszik. Sokan mesélték, hogy Parkinson-kórban szenved, és egyre jobban gyöngül, de a lapok rendszeresen azt jelentették, hogy „jó színben van". Lehet, hogy mindkét nézet csak vágyálmokat fejez ki.

A barcelonai *Tele eXpres*, mely némileg liberális hírnek örvend, valószínűleg a hideglelést hozta Franco külügyminiszterére, Cortinára május 17-én, ugyanis első oldalán Spinola tábornokot, Portugália jelenlegi elnökét mutatja, amint nehéz hivatalába lép kormánya néhány tagjának jelenlétében, köztük Alvaro Cuñhal, tárca nélküli kommunista miniszter, valamint saját külügyminisztere, a szocialista Mario Soares.

Ugyanez az újság hírül adta, hogy José Oriol Araut, az ügyvédet, aki a *garroté*-n kivégzett harcost, Puig

Antichot védte, letartóztatták. Indoklás nélkül. Egy hosszabb cikk ecsetelte az új portugál koalíciós kormány berendezkedését, és hogy az emberek a szenvedélyes érzelmekről kezdenek áttérni a gyakorlati cselekvésre.

Egy – pléhpofával előadott – szórakoztató történetet is közölt Carrero Blanco egy volt miniszteréről (Julio Rodriguezről), aki írt egy könyvet, melyben többek között azt állította, hogy nem a kommunisták, de nem is a baszk felszabadítási mozgalom ölte meg a tengernagyot. Ó, nem, mondta, a szabadkőművesek voltak. Mikor a bizonyítékok felől tudakozódtak, Rodriguez egyszerűen azt felelte, hogy, mivel arra a következtetésre jutott, hogy sem az ETA, sem a kommunisták nem nyírták ki az admirálist, csak a szabadkőművesek lehettek. *Eso es.*

A következő két hét hírei:

Franco győzelmének 35-ik évfordulóját („Miféle győzelemé?" kérdezte dr. Thompson, mielőtt beszédét a cenzúra törölte) május 26-án ünnepelték, és *El Puto* „erősebbnek és egészségesebbnek látszott, mint a múlt évi ünnepségen, állították egybehangzóan a diplomáciai megfigyelők".

Május 30-án, az új elnök, Arias Navarro azon bejelentésének értelmében, mely szerint a rendszer „liberalizálása" irányába kíván lépéseket tenni, felkérték a *Cortes*-t egy új törvény megszavazására a városi polgármesterek megválasztásáról (korábban a kormány nevezte ki őket). Az egyetlen liberalizálódás, amit 1967-es látogatásunk óta tapasztaltunk, az volt, hogy az újságárusoknál „szelídített" erotikát tartalmazó lapok jelentek meg: félmeztelen lányok mérsékelten ingerlő pózokban. Mindazonáltal – Barcelonától délre, a castelldefelsi strandon napozó lányok hajmeresztő

bikiniket viseltek, mikor egy nap ott ebédeltünk egy *Tropical* nevű étteremben.

Az *International Herald Tribune* (Párizs, május 31.) fantasztikus történetet közölt madridi tudósítójának tollából. Az állt benne, hogy „Mérsékelt irányzatú, magas rangú katonatisztek Manuel Diez Alegría hadseregtábornok, a politikai irányvonalú vezérkar főnöke vezetésével a hírek szerint gondos vizsgálatnak vetik alá az új portugál rendszer előrehaladását, annak meghatározása érdekében, hogy Spanyolország milyen ütemben tegyen lépéseket a nyolcvanegy éves Generalisimo Francisco Franco által harmincöt évvel ezelőtt megalapított diktatúra leépítésére."

Miguel Acoca, a tudósító azzal folytatja, hogy a mérsékeltek „Carrero Blanco még mindig felderítetlen meggyilkolását követően ... kerültek előtérbe. Magukhoz ragadták az ország irányítását ... és megakadályozták a jobboldali tábornokok és szimpatizánsaik arra irányuló kísérleteit, hogy az elnyomás és üldözés hullámát indítsák el a rendszer ellenzőivel szemben. Még a száműzetésben élő Santiago Carrillo, kommunista vezetővel is érintkezésbe léptek" ...

Ez a cikk nem talált megerősítésre vagy folytatásra egyetlen más, általunk látott újságban sem, de – igaz vagy sem – mindenesetre mutatja, merről fúj a szél, és ami ezután történt, mintha bizonyos fokig alá is támasztaná mindezt.

Ugyanez az újság június 3-án megírta, hogy egy *Cambio 16* című spanyol lap által közölt közvéleménykutatás szerint a spanyolok többsége „nem elégedett az egyszemélyi uralommal, és részt akar venni a politikai életben". A véleményt nyilvánítók a szocializmust nevezték meg első helyen mint hozzájuk legközelebb álló ideológiai irányzatot.

Ugyanezen a napon egy újabb csendőrt öltek meg a baszk gerillák, és körülbelül ezer bajtársa hajtóvadászatot indított a tettesek ellen, akik állítólag ellopták egy vállalat 233 ezer dolláros egyhavi fizetését.

Június 4-én bejelentették, hogy az állami kézben levő televízió történetében először esetleg követítést adnak három Baleári Szigeti képviselőjelölt vitájáról a *Cortes*-be való bekerülésért.

A puhatolódzó új „liberalizálódást" súlyos csapás érte, mikor június 16-án Alegría tábornokot, akit az ultrák túl liberálisnak tartottak, leváltották az egyesült vezérkar elnöki tisztjéből, „mivel állítólag Portugália új elnökéhez hasonlít . . ." *(San Francisco Chronicle & Examiner)*

Még a héten véget ért a „szabad" sajtó iránti tolerancia négy kiadvány elkobzásával, köztük volt a *Cambio 16*, a *Gentlemen* (melynek egyik munkatársa azt javasolta, hogy Spanyolországban demokratikus királyságot hozzanak létre) és egy *Por Favor* (Kérem szépen) című szatirikus hetilap, „a közerkölcs megsértéséért": a hatalmon levő reakciósokra nézve előnytelen cikkeket közölt.

*

Jaime Camino hosszú és kimerítő autóút után végre megérkezett Cannes-ból. Még nem intézett el mindent, közölte velünk telefonon, és biztattuk, hogy csak maradjon, amíg el nem intézi. Nem, mondta, látni akar bennünket, és ebéd után azonnal kocsiba ül; majd visszamegy Cannes-ba, ha mi már elutaztunk Franciaországba. Rosszkedvűnek hangzott.

Pedig örülhetett volna, ugyanis az év elején Rómába repült, és sikerült megnyernie Anthony Quinnt új filmje, a *Spider Web – 1945* (Pókháló – 1945) fősze-

repére. Quinn rangja nagy nemzetközi áttörést jelenthet Jaime számára, és mivel a színész ráadásul tökéletesen beszéli mindkét nyelvet, egyszerre lehetne spanyolul és angolul forgatni a filmet.

Miután megérkezett, és másnap délután háromig aludt, Jaime elmondta, mi járatban volt Cannes-ban; nem a fesztivált akarta megnézni. Azért ment oda, mert ott volt a spanyol cenzúra kulcsembere, és Camino megpróbálta jobb belátásra bírni az *1945*-tel kapcsolatban. A cenzúra ugyanis, melynek hozzájárulása a forgatókönyvhöz és a kész filmhez azt jelenti, hogy a producer megkaphatja a teljes pénztári bevétel tizenöt százalékát – hatmillió pesetáig azaz százezer dollárig (régebben a gyártási költségek hatvan százalékát) – nem pusztán bizonyos változtatásokat javasolt Jaime új filmjében. Elutasította a forgatókönyvet, úgy, ahogy volt.

Camino érkezése előtt a titkárnője már kölcsönadott belőle egy példányt, így hát azonnal megértettük, miért olyan ideges és szórakozott a barátunk, minden szívélyessége ellenére. Kevés – mondjuk, az Egyesült Államok filmcenzúrájában járatos – forgatókönyvíró vagy rendező mondhatta volna meg, mi baja az *1945*-nek, a spanyol *Censura* szempontjából. Nem volt benne semmi „buja" anyag, kivéve egy találkahelyet a nyitó képsorban, de ennek érzéki vonatkozásait is azonnal elnyomja egy géppisztolyos gengsztertámadás, melynek során a Quinn által játszott figura egy ellenségét megölik.

Mindannyian jól ismerjük ezt a figurát (itt Juliónak hívják). Évtizedek óta figyeljük, amint a színfalak mögül irányít: a gazdag és könyörtelen, feltört sikerembert, a tökéletes megalkuvót. Oly sok film oly sok jelenetében vette már fel a telefont, és szólt le a

helyi újság szerkesztőjének, hogy állítsa le azt a sztorit, és leállították. Mellesleg odaszólt egy-egy bérencnek, hogy bizonyos emberek, akik az útjában állnak, különleges elbánást igényelnek, és meg is kapták. Gyakran rendkívül vonzó volt, de mindig piszkos gazember, aki kijátszotta a két oldalt a közép ellen. És ritkán került olyan gondosan nagyító alá, mint Caminónál, az *1945*-ben.

Akkor meg mi volt a baj? Miért utasította el a cenzúra a forgatókönyvet? Spanyolországban kell megcsinálni, mert Spanyolországról szól, a polgárháború utáni és a második világháborús Spanyolországról, és Julio mindkét oldalt a saját érdekében játszotta ki ezekben a háborúkban is. „Elavult szempontok" vagy sem, a spanyol cenzúra nem ismeri el, hogy vannak ilyen figurák Spanyolországban: gazdagok, könyörtelenek, tisztességtelenek, megalkuvók, akik habozás nélkül semmisítik meg barátaikat, szerelmüket, vetélytársukat vagy ellenségüket – érzelmileg, anyagilag és ha kell, fizikailag.

Spanyolországban minden sikeres üzletember jó, tisztességes, finom keresztény úriember, akárcsak *El Puto* maga. És senki sem beszél a botrányról, melybe kormányának tagjai nem is olyan régen keveredtek, mikor vagy kétszázmillió dollár exporthitel kötött ki a „jobb" kezekben, mintha mi sem történt volna. (Senki, csak persze az emberek.) *Eso es.*

Camino ismerné el elsőnek, hogy a harcot, amelyet mint bizonyos eredményeket felmutató és még több ígérettel kecsegtető filmművész egyfolytában vív, alá kell rendelni népe harcának az emberhez méltó életért, de azt is tudja, hogy az ő harca elválaszthatatlan ettől a harctól.

Ez a harc sosem ér véget. Az erjedési folyamat év-

ről évre, hónapról hónapra gyorsul, és a fordulópont talán már előbb bekövetkezhet, mint hogy ez a könyv napvilágot lát, és Spanyolországot is átalakítja – ahogy Portugália, sőt Görögország is átalakul ezekben a napokban – fasiszta diktatúrából polgári, sőt talán szocialista – demokráciává.

A történelem nem siet. Ha a vízből hőt vonnak el, jéggé válik; ha hozzáadnak, gőzzé. Ha egy nép elégedetlensége eléri a kétségbeesés fokát, változtatnak sorsukon, hogy elégtételt kapjanak. Spanyolországban megtették 1873-ban, megtették 1931-ben, és megteszik újra. Egy olyan országban, ahol a sztrájk 1939 óta államellenes tevékenységnek minősül, 811 sztrájk volt 1973-ban, melyben 441 042 munkás vett részt, és több mint tizenegymillió munkaórát tett ki. (Az adatok Franco saját „Munkaügyi Hivatalától" származnak.)

A Munkásbizottságok ma már szövetségben állnak a lázongó diákokkal, az ellenzéki értelmiséggel és a papság egyre szélesebb rétegeivel, és az a meglepő ezeknek a diákoknak, értelmiségieknek és immár papoknak a harcos kiállásában – akik naponta kockáztatják a letartóztatást, ütlegelést, kínzást, sokéves börtönbüntetést, sőt gyakran a halált –, hogy gyakorlatilag szinte egyikük sem született még meg, mikor a polgárháború 1939-ben „véget ért". És mindannyiójuk a fasizmus alatt nevelkedett, és semmi olyat nem hallottak vezetőik szájából, újságjaikból, képeslapjaikból, rádióikból, tévéműsoraikból, filmjeikből, munkaadóiktól, tanáraiktól és – egészen a legutóbbi időkig – a papjaiktól, ami nem a francói „keresztes hadjárat" központi ideológiáját szolgálta volna.

Harcos kiállásuk a gyárban, a tanyákon, az üzletekben, az irodákban és tantermekben, sőt a hadseregben folyó küzdelemből fakad. Ha az ember csak szakadat-

lan és gyötrelmes robot árán tudja megkeresni a kenyerét, kérdéseket kezd feltenni – magának és másoknak.

Idővel megszületnek a válaszok ezekre a kérdésekre, és ezeknek a válaszoknak a gyakorlati megvalósítása elsöpri majd az olyan apró kellemetlenségeket, mint a külföldi támaszpontok az ország területén (az USA-nak legalább harmincnyolc volt 1972-ben). És kiszabadítják majd Marcelino Camachót, a tizenhat baszk hazafit, a Carabancheli Tízeket és az összes politikai foglyot is a Spanyolországnak nevezett börtönből.

Leszámolnak majd az oszlásnak indult fasiszta rezsimmel, még ha igaz is, hogy „az ember nagyon megszereti az állatokat, de hát olyan hamar elpusztulnak". Megszabadulnak majd az állítólagos királytól, Juan Carlos de Borbóntól, és ha azt kérdezik tőlük, mi lesz, ha Franco meghal, és ideiglenesen eltemetik abba az Elesettek Völgyének nevezett, idétlen monstrumba, az emberek vállat vonnak, és azt felelik, „*Quien sabe?*

Ha megkérdezik, hogy vajon szerintük az USA elfojtaná-e a portugál fordulat egy spanyol változatát, visszakérdeznek majd, hogy vajon az amerikai nép megengedné-e az ilyesmit. Mi követne egy ilyen fordulatot? – kérdezhetik – egy új köztársaság? *Claro*, egy másfajta köztársaság. Szocialista köztársaság? *Posible.*

Egyvalami biztos: *Mañana Será Otra Dia.* Így hát nem mondhatjuk, *Plus ça change . . .* vagy akár spanyolos beletörődéssel, *Eso es.* Azt mondhatjuk:

Ezzel Nincs Vége

és *olé!*

*

De még mennyire, hogy nem volt vége 1974. Bastille napján, mikor az iménti sorokat leírtam. Franco július 9-én visszérgyulladással kórházba vonult. A kormány gyeplőjét átadta a *nada* Juan Carlos kezébe; aztán „meggyógyult" és „visszatért hivatalába", épp időben, hogy július 30-án rádión meghallgathassa a (Párizsból) Madridba sugárzott nyilatkozatot egy demokratikus junta megalakulásáról, mely bármelyik percben kész átvenni a kormányzást.

Ez a junta a jobboldaltól a baloldalig terjedő politikai csoportok képviselőiből áll, Spanyolország minden részéből. Szerepelnek benne monarchisták, liberálisok, a pénzügy és az ipar képviselői, a Munkásbizottságok és Spanyolország Kommunista Pártjának vezetői.

Kihirdette, hogy a diktatúra a végéhez közeledik, és felszólította Spanyolország népét, hogy készüljön fel az átalakulásra a diktatúrából a demokráciára, mely, mint mondta, „nem hull az ölükbe, hanem meg kell küzdeni érte".

Ideiglenes egységkormányt követelt, mely helyreállítja a spanyol nép összes jogait, melyeket 1939-ben Franco uralomra jutásával elvesztett; meghirdette az általános és teljes amnesztiát minden politikai fogoly számára, kivétel nélkül minden politikai párt legalizálását, a szabad szakszervezeteket, a sztrájk és a tüntetés jogát, a tájékoztatás, a sajtó, a rádió és televízió szabadságát, a független bíróságot, a fegyveres erők politikai semlegességét, a katalánok, baszkok, gallegók politikai sérthetetlenségét, az állam és egyház szétválasztását, népszavazást 12–14 hónapon belül a demokratikus szabadságjogok visszaállítását követően és Spanyolország belépését a Közös Piacba.

Az Atlanti-óceán túloldalán pedig, fennakadva a

törvénycsavarás, a hamis tanúvallomások, az igazság elködösítése, a hatalmi gőg és – nevezzük a nevén – egyszerűen a lopás szövevényes hálójában, *El Puto* odaadó híve, Richard Nixon kénytelen volt lemondani arról a tisztségről, melyet támogatói drága pénzen vásárolták meg, kétszer. Így talán a mi hazánkra, sőt Spanyolországra is elmondhatjuk:

Ez a Kezdet

San Rafael, Kalifornia

1975. január 30.

VI.

Spanyolország...
és újra Spanyolország

I.

Párizs, 1976. okt. 6. Sylvianénak, a feleségemnek visszsza kellett utaznia Kaliforniába, így hát egy nap délben kikísértem a Le Grand Charles-ról elnevezett monstruózus repülőtérre, és egy héttel később magam is továbbutaztam Firenzébe, a Nemzetközi Brigádok 40-ik évfordulója alkalmából rendezett találkozóra, akikkel együtt harcoltam a spanyol polgárháborúban a köztársaság oldalán, a Francisco Franco tábornok meg a náci és olasz fasiszta szövetségesei által vezetett lázadó erők ellen.

Olaszország, Franciaország és Spanyolország nemcsak hogy válságban vannak manapság, de amerikanizálódásuk is egyre nagyobb méreteket ölt – ami feltehetőleg csak az olyan romantikus lelkeket borzasztja el, akik önkéntesnek vonultak be egy háborúba, amelyhez „az égvilágon semmi közöd", mint ahogy Gary Cooper mondta nekem annak idején 1943-ban a Warner Brothers Burbank stúdiójának Zöld Termében.

Ugyanezen a napon gratuláltam Katina Paxionunak, a nagyszerű színésznőnek Pilar alakításáért az *Akiért a harang szól*-ban, és azt mondtam neki, nyilván sokat volt Spanyolországban. Azt felelte, soha életében nem járt ott.

– De hiszen – mondtam – maga volt az egyetlen igazi spanyol nő a filmben. – Köszönöm – felelte. – Mondjuk, hogy hatott rám valaki – úgy értem, sokat tanultam egy asszonytól, akit 1938-ban hallottam beszélni a *Vel d'Hiver*-ben Párizsban.

Ez az asszony természetesen Dolores Ibarruri volt, akit *La Pasionaria* néven ismernek.

*

Madrid, szept. 5. Lisszabonban a kezünkbe akadt a madridi monarchista újság, az *ABC* egy példánya. Az új királynak a fasiszta rezsim liberalizálására (az eltörlése helyett) tett állítólagos kísérleteit kommentálva röviden utaltak rá, hogy a kormány elutasította Dolores vízumkérelmét, akárcsak Santiago Carrillóét, a Spanyol Kommunista Párt főtitkáráét, aki pedig múlt január óta Madridban él.

Épp ezért kellemes meglepetésben volt részünk, mikor aznap délután elindultunk a szállodából, hogy megkóstoljuk a roston sült malacpecsenyét a Casa Botinban. Dolores gyönyörű, idős arcát és óriási betűkkel nyomtatott nevét láttuk minden újságárusnál és minden könyvesbolt kirakatában. Egy *Tiempo de Historia* című képeslap címlapján voltak, mely egy fejezetet közölt Dolores önéletrajzából, az *El Único Caminó*-ból.

Nem annyira meglepetésre, mint inkább felháborodásra adott alkalmat az amerikai és multinacionális vállalatok neveinek elszaporodása az ország minden nagyobb városának minden utcáján: Xerox, Caltex, IBM, Coca-Cola (ami most próbálja behozni a Pepsit), Kelvinator, Phillips, GE és Ford és General Tires, National Cash Register és SKF és Standard Electric, Braun, Kentucky Fried Chicken, Westinghouse és Bank of America díszelgett mindenütt.

Füstködfátyol függött egész nap a város fölött, de kora hajnalra általában elsöpörte a Sierra Guadarrama felől fújó szél. – A madridi levegő olyan alattomos – mondják a *madrilenók* –, hogy megölhet egy embert, de meg sem rezzenti a gyertyalángot. Mióta

az ipari füstköd Spanyolország szívébe is betört, az ősi mondás külön élt kapott.

Az utcákon az emberek többsége rosszul öltözött, sőt kopottas volt, és a szokásos ellentét a Castellanán sorakozó luxuskirakatok és az emberek szegénysége között szembeszökő. De a délutáni *paseó*-n sétáló fiatalok boldognak látszottak; nevettek és tréfálkoztak, a szerelmespárok merészen mindkét karjukkal egymást átölelve sétáltak, ami körülményes feladat és nagyon új Spanyolországban.

Az ország igazi változásai – a most birokra kelő igazi ellentmondások – gyönyörűen megnyilvánultak szeptember 5-én. Az *ABC* és az új, független liberális *El Pais* a címlapon tudósított a Franco-ellenes ellenzék – 1937 óta első – nyílt gyűléséről.

Ez egy madridi szállodában zajlott le, és az újonnan megalakult Demokratikus Egyesülés hívta össze, mely tizenhat újonnan felszínre került politikai párt és munkásszervezet keveréke, a kommunistáktól a középutasokig és túl. Az újságok „csúcs"-ként emlegették *(cumbre)*, és hasábjaikon meglepően tárgyilagosan tudósítottak határozatairól. A hivatalos lapok, mint az ABC, a *Ya* és az *Arriba!* (a falangista lap) vezércikkei az óvatostól a hisztérikusig terjedő hangot ütöttek meg.

Az Egyesülés a „demokratikus áttörés központi politikai programjának" azonnali szükségességéről tárgyalt, mely egy alkotmányos korszakot nyitna meg, a következők alapján: „a. Demokratikus szabadságjogok; b. Szabad szakszervezetek; c. Általános és teljes amnesztia; d. Politikai jogok a nemzetiségek és a tartományok (Katalónia, Galicia, Baszkföld stb.) számára".

De a Franco által létrehozott fasiszta berendezke-

désen kívül, mely Spanyolország minden városában és falvában érintetlen, az Egyesülésnek egy olyan kormánnyal is számolnia kellett, mely lényegében kimondja, hogy a spanyol élet négy tényezője nem képezi vita tárgyát:

1. A monarchia kérdése (létezése);
2. A hadsereg kérdése (hatalma);
3. A kommunisták kérdése (illegalitása) és
4. A tartományi autonómia kérdése (a katalánok, baszkok, galiciaiak nem kapnak).

*

Madrid Segovia, szept. 6. Volt egy Madrid-térképünk, amit Sylviane 1953-ban szerzett, és annyira nem ismertük ki magunkat rajta, hogy megálltunk megkérdezni egy taxisofőrt, merre van a Gran Via, hogy megtaláljuk a segoviai utat.

– Nincs Gran Via – felelte. – José Antoniónak hívják . . . egyelőre.

A csípős spanyol mondás, a *de momento,* majdnem negyven évig tartott, hiszen minden nagyobb városban és sok faluban is van utcája José Antonio Primo de Riverának, a Falange alapítójának és fasiszta mártírnak, akit 1936-ban a Köztársaság kivégzett. Akárcsak a Gèneralisszimusznak.

El lehet látogatni az El Pardo-kastélyba Madrid mellett, ahol az egykori uralkodó fejedelmi feladatait ellátta. Míg José Antonio földi maradványait az ő utasítására 1939-ben átszállították az El Escorial legdicsőbb pontjára, Spanyolország sok-sok királyának hagyományos sírhelyére, Franco külön fáraói mauzóleumot építtetett magának, és az *Elesettek Völgye* nevet adta neki, ahová aztán ismét átszállíttatta José Antonio hányattatott tetemét.

Francót a nap huszonnégy órájában katonaság őrzi, és száz tonna gránit alatt fekszik („Hogy ki ne jöhessen", mondják a spanyolok), és mindkettejükhöz el lehet látogatni, ha az ember balra fordul a Villacastinba és a régi ibériai városba, Segoviába vezető útról, melynek kettős dísze a 16. századi székesegyház és a vízvezeték (a legnagyobb római kori építmény Spanyolországban).

Spanyolország eleven múmiájának lassú halálával mutatkozni kezdtek a jelek, hogy a fortyogó spanyol *olla* fedője, mely immár évtizedek óta zörög, a levegőbe készül röpülni. Egyszer már majdnem a levegőbe röpült 1951-ben, amikor az infláció és a munkanélküliség a tetőpontjára hágott, és a szegények és másként gondolkozók elnyomása a legkönyörtelenebb volt.

Ekkor érett meg újra Spanyolország az eladásra. A régi szövetségeseknek mind vége volt – az egyik öngyilkos lett a kancelláriájának romjai alatti bunkerben, a másikat lábánál fogva akasztották fel egy lámpavasra egy milánói benzinkútnál.

Új kérő jelentkezett. 1951-ben az Egyesült Államok elküldte Forrest Sherman tengernagyot, a flotta akkori főparancsnokát az El Pardóba, ahol megkötötték az első üzletet, melynek értelmében mi életben tartjuk a rezsimet, cserébe azért jogért, hogy katonai, flotta- és légitámaszpontokat (és később rakétakilövő támaszpontokat) tartsunk fenn szerte az Ibériai félszigeten. Ez a megállapodás 1953-ban lejárt, és azóta rendszeresen megújították, miközben Franco egyre feljebb srófolta az árakat, az USA pedig fizetett.

De egy olyan országban, ahol a Falange-ot kivéve minden politikai párt be van tiltva, a spanyolok már ebben az időben illegális pártokat alapítottak, melyek külföldön nyíltan, odahaza titokban találkoztak. Bár

a szakszervezeteket 1939-ben eltörölték, a spanyol munkások illegális „Munkásbizottságokat" hoztak létre, melyek évekkel Franco halála előtt olyan hatalomra tettek szert, hogy a munkáltatók tárgyalni kényszerültek velük, ha bármi munkát el akartak végeztetni.

A Sierra Guadarramán keresztül vezető úton, ahol a milicista nők és férfiak, akiket köztársaságuk az utcán fegyverzett fel, az utolsó csepp vérükig harcoltak, hogy feltartóztassák Franco „Madrid felé menetelő négy hadoszlopát", a múltra és a jövőre figyelmeztetnek a rücskös sziklafalra karcolt jelszavak óriási betűi. Egyébként Spanyolországban mindenütt látni őket.

Azt követelték: AMNISTIA! azt követelték LIBERTAD! és DEMOKRÁCIA! Azt hirdették, REY . . . NO!, és REPUBLICA III! Intették az arra járót: NO COMPRE HIPER! Ne vásárolj a *Hiper*ben, ami egy *supermercado*-hálózat, és nemcsak hogy kiszorítja az üzletből a kis fűszeres-, hentes- és zöldségesüzleteket, de egyfolytában emeli az árakat is. 1976 májusában a létfenntartási költségek 4,58 százalékkal ugrottak meg – ez volt a legnagyobb emelkedés egy hónapon belül a polgárháború óta.

Az utóbbi két évben a spanyol nép az aktív ellenállásról áttért a harcos ellenállásra, és 1975. november 20-a óta, amikor híre ment, hogy a Generalisszimusz végre igazán és valóban kilehelte a lelkét, nem múlt el hét sztrájkok és tüntetések nélkül Spanyolország egyetlen zugában sem. Miért kész rá ennyi ember, hogy rendőrfütykösöknek, könnygáznak, gumibotoknak és éles lövedékeknek tegyék ki magukat? Adatok:

1975. december: Marcelino Camachót, a Munkás-

bizottságok kommunista vezetőjét kiengedik a börtönből az új király által meghirdetett „kegyelem" révén, melyet Camacho sértésnek nevez azokkal az ezrekkel szemben, akiket továbbra is fogva tartanak. Kijelenti, hogy a munkásmozgalom nem ismeri el Carlos királyságát, és szabad választásokért száll síkra, melyek eldöntik majd, mit akar valójában a spanyol nép, és „mi elfogadjuk a döntésüket".

Baszkföldön a csendőrök megölnek egy tizennyolc éves fiút, akit „szeparatista gerillának" neveznek . . . hét nappal kiszabadulása után Camachót újra börtönbe vetik. A madridi rendőrség letartóztat közel háromszáz embert, és ütlegelve teherautókba tereli őket az ellenzék elleni váratlan rajtaütés során, mikor feloszlatnak egy tüntetést a Carabancheli börtön előtt.

A katonaságnak kell működtetni a madridi földalattit egy vadsztrájk miatt; háromezer villamosipari munkás vonul a városba a sztrájkoló földalatti-alkalmazottak támogatására.

Kétségbe vonva a király uralmát, Barcelonában bizottság alakul, hogy ideiglenes kormányként működjön egy független Katalóniában . . . a „reform-szemléletűnek" titulált, volt francóista minisztert, Manuel Fraga Iribarnét kinevezik belügyminiszternek, miközben munkások ezrei vadsztrájkba lépnek, és Camachót újra szabadon engedik!

Carlos kijelenti, hogy demokratikus reformokat fog bevezetni Spanyolországban – és felesküszik halott pártfogójának elveire, aki tízéves kora óta nevelte a pályára. . . . Fasiszta suhancok, akik „Krisztus király gerilláinak" nevezik magukat, megtámadnak egy amnesztiamenetet Bilbaóban, és minden látható ok nélkül felrobbantanak egy kocsmát San Sebastianban.

Juan Carlos kormánya a polgári szabadságjogok ki-

terjesztését ígéri, de nem szab határidőt . . . a rendőrség ütlegeli a madridi Igazságügyi Minisztérium előtt tüntetőket, és Krisztus király gerillái bombát robbantanak egy könyvesboltban, és belelőnek egy egyetemi tanár lábába . . . A király köszönti népét karácsony alkalmából, és felszólítja őket, hogy sorakozzanak fel a Franco által rájuk hagyott örökség mögött . . . Guernicában ezer baszk találkozik, hogy Demokratikus Nemzetgyűlést alakítsanak, mely autonómiát, minden politikai fogoly szabadon bocsátását, a szólás- és gyülekezés szabadságát követeli.

1976. január: Luis María Xirinachs tiszteletes egy amnesztiát követelő tüntetés élére áll Barcelonában; ötezer baszk szabadságot követel ezerötszáz politikai fogoly számára; háromezer-nyolcszáz vándormunkás illegális sztrájkot tart Madridban, és kétezer-ötszázat könnygázzal oszlatnak szét . . . Sztrájkolnak a rakodómunkások a kikötőkben, a diákok a városokban; százezer postai alkalmazott és hatvanezer útépítő munkás az utcára vonul, akiket azonnal behívnak katonának a postai alkalmazottakkal együtt.

Február: Felkelések Barcelonában, Madridban és Baszkföldön, nagyfokú kegyetlenséggel leverik őket. Amikor Barcelonában ötvenezren tüntetnek az autonómiáért, a rendőrség tehetetlen; amikor kétszázötvenezer banktisztviselő, építő- és vasipari munkás lép sztrájkba az ország egész területén – a kormány tizenegy százalékkal leértékeli a pesetát . . .

Madridban ötvenezren tiltakoznak a vitoriai rendőrség gyilkosságai miatt a három áldozat temetésén; Baszkföld többi részén százezrek vonulnak az utcára szimpátiatüntetéseken; a madridi teherautósofőrök beszüntetik a munkát, és hatvanezer barcelonai textilipari munkás ugyancsak, a város újságírói úgyszintén.

Április és június között ötezres tüntetések voltak Madridban, melyeken mindhárom római katolikus püspök részt vett, és a rendőrség nem tett semmit... Május elsején Barcelonában Xirinachs atyát felszólította a rendőrség, hogy menjen tovább, és amikor megtagadta, levetkőztették, és másfél óra hosszat bottal ütlegelték – többekkel egyetemben... Marcelino Camacho átment a forgóajtón –, ismét vissza a Carabancheli börtönbe. Az építőmunkások újra az utcára vonultak Barcelonában, és tüntetésüket szétverte a rendőrség... négyszáz embert tartóztattak le május elsején egész Spanyolországban – és kétezer kommunista nyílt gyűlést tartott Madridban a polgárháború óta először... és nem bántalmazták őket.

Carlos újabb reformokat ígért: független szakszervezetek engedélyezését és kétkamarás *Cortes*-t, mely tagjainak többségét titkosan szavaznák meg... A jobboldal, melyet „bunker"-ként emlegetnek példaképükre, Hitlerre utalva, elítélte ezeket az enyhe intézkedéseket, és felvonult a Múmia emlékének tiszteletére. Közölték a királlyal, hogy tartsa távol magát a politikától, és Carlos azzal válaszolt, hogy betiltott egy újabb emlékfelvonulást. Mégis megtartották, mise formájában az Elesettek Völgyében. A bunker állítása szerint ötszázezren vettek részt rajta; az újságok ötezret számoltak.

Június 2-án a király az Egyesült Államokba repült. Másnap beszédet intézett a Kongresszus mindkét házához, és „valódi szabadságot" ígért népe számára. Huszonnégy óra múlva az Egyesült Államok elnöke támogatta Spanyolország NATO-felvételét; negyvennyolc óra múlva Carlos biztosította az amerikai üzletembereket, hogy fenn fogja tartani a rendet, és kész előnyös feltételeket kínálni az amerikai tőke befekte-

téséhez. Június 22-én a Kongresszus barátsági szerződést írt alá Spanyolországgal, és jóváhagytak 1,2 milliárd dollárt és egy atomreaktort. (Csatlakozni fog az elsőhöz, az Ebro folyó mellett.) Június 23-án egy amerikai és európai bankokból álló konzorcium egymilliárd dolláros kölcsönt szavazott meg Spanyolországnak. Ugyanezen a napon a *New York Times* párizsi tudósítása így idézett egy meg nem nevezett bankárt: „Úgy véljük, Spanyolország ma megéri a kockázatot..."

Ugyanaznap óriási tüntetés volt Madridban amnesztiáért és a magas létfenntartási költségek ellen. Hogy a zűrzavar mechanizmusa érthető legyen: nem két lépés előre és egy hátra; nem is egy lépés előre, kettő hátra. Inkább egy lépés előre, egy hátra, *de momento.*

*

Segovia/Avila/Toledo, szept. 7. Az Ó- és Új-Kasztíliába vezető úton eszébe jut az embernek, milyen rosszul öltözöttek voltak az emberek Madridban; milyen ízetlen az étel a koszos munkásvendéglőkben és a *tapa* falatozókban; milyen émelyítő (és milyen drága) volt az *Antigua Casa Sobrino de Botin (funda en 1725),* és hányféle nyelven beszéltek az asztaloknál – és milyen keveset spanyolul.

Szembeszökő, hogy milyen óvatos a szállodai személyzet mindenütt, ha megkérdezi az ember: – Szeretik a királyt? – mire azt felelik: – Miért ne? Egy taxisofőr azt mondta: – Király ide vagy oda, az a fontos (mutatja), amit megeszik az ember. (Szünet.) Mi a fenének nekünk egy király? Volt már egy, majd negyven évig. *Paco el Primero.*

Az ember ellátogat az ízig-vérig spanyol városokba,

Segoviába, Avilába és Toledóba. Elcsodálkozik, hogy a segoviai Alcazar, amit soha életében nem látott, miért tűnik olyan ismerősnek. Aztán beugrik: ezt lopta el Walt Disney Tinkerbell műrepülőmutatványaihoz háttérnek! (Vagy talán az Őrült Ludvig Király bajorországi Neuschwanenstein kastélya volt? Hasonlítanak egy kicsit.)

Világossá válik az is, miért jutnak az ember eszébe ilyen semmiségek: mert a spanyol szegények mindenhová elkísérik az embert; eljönnek megbámulni múltjuk nagy örökségét; a rég elhalt királyok, királynék és infánsok sírjait. Eljönnek, akárcsak mi, hogy rácsodálkozzanak a római vízvezetékrendszer kettős boltíveire, némelyik harminc méterre a segoviai utcák fölé tornyosul, óriási gránittömbökből, egy csepp vakolat nélkül összeillesztve. Ők is végigkószálnak az avilai római telep falai közt, és elmennek Toledóba, ahol El Greco fialja a készpénzt, akárcsak Shakespeare Stratfordban.

Toledo a „hiteles", „helyi mesterek által" milliószám előállított középkori és modern giccsek halmaza, fémből, fából és műanyagból, minden méretben, inflációs áron turistáknak és bennszülötteknek egyaránt: kardok, csatabárdok, lándzsák, alabárdok, buzogányok, szablyák, dárdák; kovás puskák és kettős markolatú kardok; páncélöltönyök meg azok a rémes, tüskés fémgolyók, melyeket lánc kapcsol egy fanyélhez, és amiket hajnalcsillagnak hívnak.

Még hosszabb láncok lógnak a székesegyház faláról, és egy papnövendék elmesélte, hogy azok a foglyok láncai voltak *Los Reyes Catolicos, Fernando y Isabel* idejében. Nem maradt velünk eloszlatni zavarunkat, vagy talán úgy értette, hogy azoknak a foglyoknak a láncai, akiket Ferdinánd és Izabella felszabadított?

Toledo/Córdoba/Sevilla, szept. 9. Kasztília száraz síkságai lenyűgözik az embert méltóságukkal, ami az irodalmon nevelkedett embernek Unamuno szavait, az *el sentimiento tragico de la vidá*-t juttatják az eszébe, és Sylviane egész lelkibeteg lett tőlük, míg megtettük a Toledo és a Córdoba közötti 385 kilométer nagy részét.

De ha az ember átkel ezeken a fennsíkokon, és keresztülhajt Bailénen és Andujaron, kezdi észrevenni az ország újkeletű gyarapodását: a hatalmas szőlőket és a művelt olajfaültetvényeket, és tulajdonosaik sok takaros *fincá*-ját, melyeket már mérföldekről tábla hirdet, „Magán vadászterület". Bailén csupa tégla és kerámia, melyet bőséggel nyújt a vörös agyagos talaj, Andujar és Córdoba között pedig olajfaligetek terülnek el, ameddig a szem ellát.

Virágzik a mezőgazdasági üzlet: van egy Carbonnel nevű társulás, melynek hirdetőtáblái száz kilométerekre ellátszanak. Bort, olívaolajat, ecetet és majonézt termel és értékesít, és egyedül Andalúziában 332 gyára van.

Más gyárak építőanyagot és faipari termékeket állítanak elő; olajfinomítók és kohászati üzemek szennyezik a kasztíliai levegőt, és akárcsak a szörnyű, új lakótelepek a Getafe repülőtér körül Madrid mellett (ahol az USA egyik légitámaszpontja van a sok közül), úgy ütik fel a fejüket tömegesen a társaik, egyik napról a másikra, akár a mérgesgomba, mindenütt, ahol új, külföldről pénzelt ipar jelenik meg.

A Banco Commercial Transatlantico csarnokában, Ciudad Realban két hatalmas plakát függ egymás mellett. Az egyiken a következő felirat: FRANCISCO FRANCO UTOLSÓ ÜZENETE (és egy negyvenéves korában készült fénykép), a másikon: A KI-

RÁLY ELSŐ ÜZENETE (az harminchét éves). Franco óva inti a népet, hogy „őrizkedjenek" mindazoktól, akik ellenszegültek uralmának, és bocsánatot kér ellenségeitől. Az új király könnyed közhelyeket ereget a békéről, haladásról és a terjedő demokráciáról.

Egy aszott, de nagyon udvarias pénztáros dolgozik ezek alatt a plakátok alatt, aki feltehetőleg nem olyan öreg, mint amilyennek látszik. Azt mondja, minden sokkal jobb volt Franco idején, de amit igazán nem szeret, ami rossz, az a rengeteg külföldi, akik elárasztják az országot – és udvariasan mosolyog, miközben beváltja az American Express-csekkeket. Amikor emlékezteti rá az ember, hogy éppenséggel Franco és akkori belügyminisztere ösztönözték a turizmust és az idegen tőkebeáramlást, azt feleli: – Igen. Ez kevés hibájuk egyike.

Egy augusztusi keletű kis brosúra, melyet a Bancotrans adott ki, elmagyarázza, miért igényel az uralkodó osztály „reformokat" a monarchiától, amelyek végre európai országgá tennék Spanyolországot afrikai helyett; hogy miért eszi őket a fene, hogy bekerüljenek a Közös Piacba, és megtörjék a régi Spanyolország hermetikus légkörét, melybe a második köztársaság csak nyolc évig eresztette be a szabad levegőt, és amelyet Franco győzelme újabb negyven évre bedugaszolt.

1976 áprilisa óta Spanyolország kereskedelmi mérlege teljesen megbillent – de már 1960 előtt óta aránytalan volt. A lakbérek 1966 óta egyfolytában nőnek; a magánemberek számára a tíz évvel ezelőtti átlagosan 39 720 pesetáról tavalyra 142 972 pesetára emelkedtek, vagyis 602 dollárról 2166 dollárra.

A brosúrából kiderül, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya az 1971-es 28,7 százalék-

ról 20,8 százalékra zsugorodott 1975 decemberére; az iparban foglalkoztatottak aránya szinte azonos maradt, bár az ipar jelentős mértékben megnövekedett; ugyanakkor a „szolgáltató iparban" foglalkoztatottak aránya 34,4 százalékról 40,4 százalékra nőtt ebben az időszakban.

A munkanélküliek száma is megnőtt, a havi átlag 190 272-ről 299 150-re (1971–75). De a kis brosúra (España en Cifras) nem árulja el a munkanélküliek teljes számát (kétmillió), mely ugyanakkora, mint 1940–41-ben volt, és nem beszél arról a hárommillió spanyolról sem, akik külföldön kényszerülnek dolgozni. (1976 első negyedévében 415 millió pesetát – 6,2 millió dollárt küldtek haza.)

Nem említi azt a közismert tényt sem, hogy a gazdagok Franco halála óta külföldre küldik a pénzüket, méghozzá havi harmincmillió dollárt, sem azt, hogy a turizmus, mely (a külföldön munkát vállalókkal, az amerikai katonai és gazdasági segéllyel és a külföldi tőkebefektetéssel együtt) az amúgy is bizonytalan gazdasági helyzet alapja, harminc százalékkal csökkent ebben az évben (1976). A szállodatulajdonosok Spanyolország keleti, nyugati és északi partjain azon siránkoztak szeptemberben, hogy valószínűleg be kell zárniuk a télre.

Most, hogy Spanyolországot ismét „méltányos kockázatnak" tartják, fel fog élénkülni az amerikai tőkebefektetés. Jelentősen csökkent ugyan, miután Franco „elnökét", Luis Carrero Blanco tengernagyot 1973 decemberében a levegőbe röpítették a plébánia temploma előtt, de a német, skandináv, francia és holland befektetések továbbra is jöttek, és mostanában Szaúd-Arábia is megjelent a színen – egy új muzulmán invázió?

Carlos Arias Navarrót, akiről azt beszélték, hogy „Francóbb a Francónál", és aki Carrero helyére került, tavaly júliusban leváltotta a király, és egy új embert nevezett ki, Adolfo Suárezt. Ez az új miniszterelnök furcsa madár: „mérsékelt" hírben áll, korábban a Falange főtitkára volt, és szoros kapcsolatok fűzik egy laikus katolikusokból álló szervezethez, az *Opus Deihez* (Isten műve), mely évtizedeken keresztül hol a Franco-rendszer kegyeiben állt, hol nem. Jóképű, karizmatikus és megalkuvó.

Abban a pillanatban, hogy kinevezése után „reformokat" hirdetett meg, két bunkerfigura – Areilza külügyminiszter és Fraga belügyminiszter lemondott. De az új kormányban senki sem szerepelt az ellenzékből (vagyis még a mérsékelt ellenzékből sem, mely hol szocialistának, hol szociáldemokratának, hol Szocialista Munkáspártnak nevezi magát).

A rendőrség által szétvert tüntetések, letartóztatások és gyilkosságok gyászos paráddja a szokásos módon folytatódik. Egy lépés előre, egy lépés hátra:

Július 10.: A rendőrök megölnek egy baszk nőt, és többeket megsebesítenek egy amnesztiát követelő felvonuláson . . . és a kormány bejelenti, hogy megfontolás tárgyává teszi a kegyelmet „a hatszáz politikai fogoly többsége számára", mely szerintük börtönben ül;

Július 12. és 13.: amnesztiatüntetéseket vernek szét Madridban, és újabb harmincezer ember vonul fel a fővárosban, Valenciában és Pamplonában;

Július 14.: egy új törvény „legalizálja" a politikai pártok többségét, a kommunistákat, anarchistákat és szeparistákat kivéve – nyilvánvalóan abbeli igyekezetében, hogy az ellenzéket megossza, ami nem sikerül;

Július 17.: a kormány amnesztiát kínál a „hatszáz" politikai fogoly közül háromszáznak, és országos nép-

szavazást emlegetnek – de nem jelölik meg az időpontot. Köztudomásúvá válik, hogy az év első három hónapjában harminc százalékkal több embert tartóztattak le „politikai" bűnökért (sic), mint ugyanannyi idő alatt 1975-ben bármikor;

Augusztus 5.: Almeriában a rendőrség „véletlenül" megöl egy fiatalembert; további ezret szétoszlatnak, tízet letartóztatnak, ami újabb zavargásokat robbant ki Almeriában, Madridban és Pamplonában.

Szeptember 10-én, öt nappal a Demokratikus Egyesülés madridi csúcstalálkozója után, Suárez televíziós beszédet tartott, és bejelentette a választási reform rég ígérgetett tervét:

Kétkamarás *Cortes*-t ígért, melyet közvetlen, általános és titkos szavazással választanak meg 1977 júniusában. Kijelentette, hogy a kormány felismeri a demokratikus átalakulás előmozdításának, az ország gazdasági és társadalmi problémái megoldásának, valamint Spanyolország nemzeti céljai támogatásának alapvető szükségességét.

Míg elvileg minden politikai pártot engedélyezni fognak (kivéve stb.), nem állapították meg, milyen pártokat fognak bejegyezni és engedélyezni; mik lesznek egy ilyen engedélyezés feltételei; ki fogja elbírálni ezeket a feltételeket; mikor kezdenek majd nyíltan működni, és hogyan kívánják megoldani a gazdasági és társadalmi problémákat.

Franklin D. Roosevelt első székfoglaló beszédét idézve, Suárez kijelentette: „Nem kell félni csak a félelemtől."

A hatás szinte egyöntetűen kedvezőtlen volt. Jellemző példa a liberális *El País* (szept. 11-i) vezércikke: „. . . Suárez lényegében azt ígéri az országnak, hogy körülbelül kilenc hónap múlva bizonyos általá-

nos választások útján megválasztott képviselőknek... *en masse* a nyakába szakad azoknak az intézményes problémáknak a súlya, melyeket a kormány nem tud, nem képes vagy nem akar megoldani... Nem beszélt a reform (tervéről); sőt kijelentette a demokratikus pártoknak, hogy nem is áll szándékában ezeket megbeszélni velük. Csillogóbban hangszerelve, de elődjének nótáját fújja..."

Ugyanezen a napon bejelentették, hogy Spanyolország 23 millió dollár értékben rakétákat vásárol az Egyesült Államoktól. Négy napra rá százezer munkás lépett sztrájkba, és az amerikai kongresszus jóváhagyta az új barátsági és együttműködési egyezmény értelmében esedékes első részlet kifizetését Spanyolországnak: 36 millió dollárt.

*

Sevilla Malaga Costa del Sol, szept. 20. Mikor kiértünk a tengerpartra, keletnek fordultunk Nerja felé, és három napot töltöttünk a forró andalúziai napon, bár a Földközi-tenger hőmérséklete 16–18 fok között ingadozott. Aztán megtettük a vigasztalan utat Nerjából Malagába és Torremolinosba, és itt – és végig az egész parton Almeriától a francia határig – a legszembetűnőbb, a legalaposabb, a legpusztítóbb és legnyomasztóbb Spanyolország kiárusítása.

Malagától keletre a part mentén tucatnyi toronyházon látható a tetőtől a járdáig érő függőleges felirat: BAU HOFFMAN... BAU HOFFMAN... BAU HOFFMAN. Az épületek egyre sűrűsödnek, ahogy az ember elhagyja Torrét és Fuengirolát, majd Marbellát, melyek kicsi, eldugott és „festői" halászfalvak voltak egykor. A tenger csak nagyméha csillan fel köztük egy-egy pillanatra, és Európa turistaposványa ve-

szi körül az embert - *de lujo* posvány, ha tetszik, mindenesetre sokkal, de sokkal visszataszítóbb, mint Amerika Waikikije, Miami Beach-e vagy Coney Islandje.

A turisták dollárjai iránti mohóság szörnyszülött házóriásokat emelt, melyeket *aparthotel*-eknek hívnak, 12–14 emeletük minden négyzetcentimétere ízlésrontó. Egyedül Torremolinosban legalább ötven található ezekből a *bauten*-ekből, mindenestől felszerelve és teljesen üresen. Legalább ugyanannyi áll örökre befejezetlenül. Előregyártott romok, silány sorstársai a parti földnyelveken fennmaradt római és mór őrtornyoknak.

Maga Torremolinos a Casablanca, Meknès vagy Fes bármelyik *medinájá*-ban fellelhető bazárokhoz hasonlít, csak talán az utcák szélesebbek és tisztábbak valamivel. Kizárólag a koldusok, utcai árusok és kereskedők beszélnek spanyolul, és a koldusok csecsemőket hurcolnak magukkal, vagy fogyatékosságaikat állítják közszemlére. Egy üveg spanyol sör a ritka bennszülöttnek és a sáskarajnyi turistának egyaránt 75 centbe került.

Még az ilyen pici part menti városok is, mint Mijas, mely még a minap magán viselte helyi báját és szépségét, ugyanolyan ízléstelen fogyasztói központtá válnak, mint Torre. Minden szűk utcában majdnem minden lakóház üzletté alakult át, melyek rosszul megmunkált fém, fa, kerámia és műanyag emléktárgyakat árulnak.

Barcelona, szept. 24. José Solé Barbera, az illegális katalóniai kommunista párt vezetője hat évet ült börtönben a háború után, és azóta kis részletekben legalább még egyet. Valószínűleg ő a legismertebb kommunista Barcelonában, mégis szabadon utazik országszerte és külföldön a párt megbízásából, és „sosem zavartak, de még csak nem is követtek az utóbbi három évben".

Nyugodt, vidám és előzékeny, mégis csupa energia és lendület, és optimistább, mint más spanyol kommunisták (és szocialisták), akikkel Spanyolországban, Párizsban és a firenzei brigádtalálkozón beszéltem. Azt mondta, szerinte legalizálni fogják a CPE-t, „nem három hónapon, de legkésőbb egy éven belül".

„Nehéz jóslatokba bocsátkozni, mondta. Nyilván észrevette, hogy több pénze van az embereknek mindenütt az országban – de napról napra elégedetlenebbek a dolgok menetével. Franco halála után azonnali változásokat vártak; és nem kapták meg.

Az Öreg egyet tett Spanyolországért: létrehozott egy középosztályt, ami azelőtt nem volt. És a nemzetközi tőke gyarmatává váltunk. Az emberek természetesen tudják ezt; és ez a középosztály szorosan együttműködik – kivéve a bunker embereit és azt az ötszázezer *viejó*-t, aki Franco hadseregéből megmaradt, és akiknek a vezetője azt hirdeti, hogy semmiféle változást nem tűrnek az Öreg örökségéhez képest – ez a középosztály együttműködik a Munkásbizottságokkal és az egyházzal, sőt még a hadsereg bizonyos elemeivel is, hogy végre a huszadik századba húzzák-vonják Spanyolországot. Szükségük van az ön országának támogatására és arra a jó hírre, amit szerintük ez a támogatás egy olyan nemzetnek nyújt, mely 1939 óta nemzetközi pária volt. Csak addig érdekli őket a demokrácia, ameddig az érdekeiket szolgálja. Épp ezért – nyilvánvaló okból – meg fognak tűrni bizonyos pártokat és ideológiákat, másokat pedig nem."

Solét találkozásunk napján nagy optimizmus töltötte el, mert a Suárez-kormány elnökhelyettesét, egy *ultra* tábornokot egy Manuel Gutierrez Mellado nevű liberális altábornaggyal váltották fel. „Ez ellentétekről árulkodik a kormányban, mondta, és ez az em-

ber képes átvenni a hatalmat, ha bármi történne magával Suárezzel.

Még sosem voltunk ilyen zűrzavaros helyzetben. Ez persze átmeneti. A Köztársaság visszaállításának kérdése ma nincs napirenden, de holnap délután már rajta lehet. Nagyon képlékeny a helyzet. Egy lépés előre, egy lépés hátra – és néha oldalra is lépünk. De előre fogunk haladni abba az irányba, amit a nép követel. Talán kételkedik benne?"

Hogyan kételkedhetne benne bárki is? Lépten-nyomon ellentmondásokba botlottunk: egy olyan országban, ahol az embereknek több a pénzük, mint amennyi nem is olyan régen volt, a Costa del Sol-i nyilvános vécékben nincs vécépapír. Ellopják.

Egy olyan országban, ahol az 1936–39-es háborúval kapcsolatban az a hivatalos vélemény, hogy Isten a Generalisszimusz oldalán állt, az Antikrisztus pedig a másikon, három olyan filmet játszottak szeptemberben, melyek a háborúról szóltak, és nem a hivatalos szemszögből ábrázolták. (Egy lépés előre . . .)

A legfontosabb és legsikeresebb talán az író-rendező Jaime Camino *'36 hosszú vakációja* című filmje, a hátországból mutatja be a háborút, ahogy azt a Barcelonától nyugatra eső hegyekben, egy kis nyaralóhelyen megélték. 1936-ban zsúfolva volt városi emberekkel, akik a nyaralóikba húzódtak, mikor a háború kitört. Bár jómódúak és Francisco Francóba fektetik bizalmukat, a kisvárosban maradnak – ahol a parasztok és a lakosság a köztársaságiak oldalán áll – három évig, hogy megmeneküljenek a civil lakosság – a hadviselés történetében első – szándékos bombázásától.

Amikor a filmet először megnézték a spanyol cenzorok, *prohibidó*-nak nyilvánították. Camino elvitte a

(nyugat) berlini filmfesztiválra, ahol elnyerte a Nemzetközi Kritikusok díját.

Berlinből hazatérve közölték vele, hogy bemutathatja a filmet Spanyolországban – ha kivágja az utolsó képsort. Az utolsó előtti képsorban a legyőzött köztársasági hadsereg vonul vissza a városon keresztül, hogy megvédje Barcelonát. A legutolsó képsorban, miután sokáig az üres út látszik, Franco legjobb katonái, a könyörtelen mohamedán mórok érkeznek a városba. Egészen közel jönnek a kamera elé, és ekkor kimerevedik a film, és a végső FIN szó jelenik meg a vásznon.

A mórokkal együtt nagyobb lett volna a hatás, de így is elég nagy; a mondanivaló érvényesül, és a közönség a köztársasággal rokonszenvez – amikor Malagában láttuk a filmet, a közönség tapsviharban tört ki, mikor a vásznon megjelent a köztársaság lobogója.

Szeptember 19-én és 20-án a spanyol újságok tudósítottak a Demokratikus Egyesülés első tiltakozásáról a suárezi reformterv ellen. Második csúcstalálkozójukat tartották Valenciában. A madridi postások ekkor már öt napja sztrájkoltak, és két nappal később egymillió baszk vonult az utcára, hogy „egynapos harcot" vívjanak az amnesztiáért.

*

Firenze, okt. 9–11. A Nemzetközi Brigádok minden veteránjának első kérdése, mikor beléptek a Borgo de Santa Crocén levő kis irodába, az olasz veteránok bizottságának főhadiszállására, akik a találkozót szervezték, az volt: – Itt lesz Dolores?

Sokunk már tudta, hogy nem. Dolores nyolcvanegy éves lesz az idén; nemigen mozdul ki moszkvai otthonából. De mennydörgő taps fogadta az üzenetét, mikor a Palazzo dei Congressi zsúfolásig telt termében felolvasták az október 9-i megnyitó ünnepségen:

„. . . míg nem üdvözölhetlek és ölelhetlek mindannyiótokat Madridban – Spanyolország szívében . . ."

Önkéntelenül az első alkalom jutott az eszembe, mikor a hangját hallottam, amikor búcsút mondott nekünk 1938 szeptemberében: „Elvtársaink a Nemzetközi Brigádokban . . . Nem felejtünk benneteket, és amikor a béke olajága újra leveleket hajt, és összefonódik a spanyol nép győzelmének babérjaival – gyertek vissza! . . . megtaláljátok az egész spanyol nép szeretetét és háláját . . ."

Franco nyolcvanhárom éves lett volna, ha még tizennégy napot él, de csak „a múmia"-ként emlegették már legalább egy évtizede. Dolores Ibarruri hiába nyolcvanegy éves, mindig kortalannak látszott. Hallgassuk csak, hogy beszél százezer ember előtt Rómában, a nyolcvanadik születésnapján (1975. dec. 14-én):

„Franco a *Valle de los Caidos*-ban nyugszik, de a francóizmus megmaradt, és ki kell irtanunk országunk politikai életéből, akár egy nemzeti egészségünket fenyegető kórokozót, hogy Spanyolország visszanyerhesse egyensúlyát, melyet az 1936-os fasiszta felkelés szétzúzott.

Spanyolország, a diktátor halála felett érzett megkönnyebbülés rövid fellélegzése után immár tökéletes biztonsággal tudja, hogy sem Juan Carlos, sem az új kormányzók még csak nem is álmodhatnak annak lehetőségéről, hogy komolyan megszilárdíthatják az ország politikáját, anélkül hogy megnyitnák az utat népünk jogos igényei számára . . ."

A találkozónak vége lett; de Spanyolországban csak most kezdődhet el, más formában. Camus az „utolsó nagy ügy"-nek nevezhette azt, amiért ez a négyszáz ve-

terán negyven, harminckilenc és harmincnyolc évvel ezelőtt küzdött, de ez az ügy messze nem halott.

Vég nélkül beszélgettünk erről a találkozó utolsó pár napján. Eljöttünk, újra, több mint húsz országból, hogy megemlékezzünk egy önkéntes lépésről, amit évtizedekkel ezelőtt tettünk, és most újra elválunk, vajon milyen hosszú időre? Aligha kétséges, örökre.

A peronon, ahol a római vonatra vártam, egy alacsony, széles vállú ember lépett hozzám, aki ismerős volt a találkozóról, és megrázta a kezem. Ő nem tudott angolul, én meg olaszul, hát spanyolul beszéltünk.

Felírta a nevét egy darab papírra; most visszamegy Szardíniára, és ez a címe, ha netán . . . és én felírtam neki az enyémet. – California! – mondta elámulva. Aztán így szólt: – Most fel fognak gyorsulni az események Spanyolországban – én azt feleltem –, máris felgyorsultak. Egy hónapja jártam ott.

Újra megragadta a kezemet, és erős parasztkezével megszorította. – Ez nagyszerű! – mondta. – Évek óta szerettem volna elmenni, de sosem tudtam. Milyen érzés volt? Milyenek az emberek? Mosolyognak? Olyanok, mint ahogy emlékszünk rájuk?

Azt feleltem, igen, mosolyognak, bár csupa olyan ember, akik azóta nőttek fel, hogy ott jártunk. Igen, mondtam, olyanok, mint ahogy emlékszünk rájuk, és sokkal beszéltem, akik emlékeznek ránk.

– *Verdad?* – kérdezte széles mosollyal. – Imádom azokat az embereket. Tudom, hogy győzni fognak. Csak olyan kár, hogy nem lehetünk újra ott, hogy most nem segíthetünk győzniük. – Ott leszünk – mondtam, és egy pillanatra elgondolkozott, mielőtt bólintott, és azt felelte: – Igaz. Ez igaz – s újra megfogta a kezemet, és lábujjhegyre ágaskodott, hogy mindkét oldalt megcsókolja az arcom.

Történt néhány meghökkentő dolog Spanyolországban az elmúlt két évben, de a rendszer támogatásában érdekeltek által a Franco nevelte királyra és Suárezre zúdított kritikátlan dicshimnuszok aligha indokoltak. Sok ellentétes erő működik, és komoly időnek kell beletelnie, míg ezek az erők és mozgásirányuk végül is kialakulnak, és a spanyol nép elfogadja vagy elutasítja őket.

Lehet, hogy közös uralkodásuk elején a király és Suárez úgy érezte, könnyű lesz fenntartani a halott diktátor „örökségét". Végül is az Amerikai Egyesült Államok támogatta őket; szövetségben álltak a pénz és hatalom birtokosaival; kezükben volt a hadsereg, a rendőrség és az egész elnyomó apparátus, mely – kevés kivétellel – ma is érintetlen.

Mégis rá kellett döbbenniük, hogy képtelenek kordában tartani a spanyol nép kitörő energiáját, amely a demokrácia visszaállítását követeli (kapitalista demokráciát, az igaz), és amely napról napra ebbe az irányba löki az államhatalmat.

Ezért történt, hogy 1976 novemberében a Franco embereivel teli *Cortes*-nek meg kellett szavaznia saját feloszlását. A következő hónapban egy népszavazás jóváhagyta a király és a miniszterelnök mérsékelt liberális programját.

1977 márciusában a kormány felruházta a spanyol munkásokat azokkal a jogokkal, melyeket már évekkel ezelőtt megszereztek maguknak – hogy saját szakszervezeteket alakíthassanak. Ez lényegében a Munkásbizottságokat legalizálta. Áprilisban, hét nappal a José Solé Barbera által megjelölt hathónapos határidő lejárta után Suárez, a hadseregnek tett ígérete el-

lenére, hogy sohasem járul hozzá ilyesmihez, engedélyezte a Kommunista Pártot.

Ami a pártot illeti, lényegében elfogadta a monarchiát. Áprilisban megtartott IX-ik kongresszusán, az első legális kongresszuson több mint negyven év óta, Santiago Carrillo, a párt főtitkára kijelentette: „Ha a monarchia a demokrácia megszilárdítását szorgalmazza, súlyos hiba volna azzal veszélyeztetni a demokratikus folyamatot, hogy megkérdőjelezzük a rendszer formáját... Probléma lenne, tette hozzá Carrillo, ha egy autokratikus monarchia akadályozná a demokratikus és parlamentáris fejlődést. De ha a monarchia nem gördít akadályokat annak végrehajtása elé, amit a nép demokratikusan elhatároz, a Kommunista Párt nem fogja támadni a rendszer jelenlegi monarchikus formáját." Az 1977. júniusi választásokon a párt 1,6 millió szavazatot kapott – a teljes szavazatok 9 százalékát.

Carrillo nyilatkozatában értelemszerűen benne rejlik, hogy amennyiben a monarchia elnyomónak bizonyul, nem hajtja végre a nép akaratát, nemcsak a kommunisták, hanem sok más ellenzéki párt és a spanyol nép többsége is más álláspontra helyezkedik. (Végül is 1931-ben egyetlen csepp vér nélkül szabadultak meg egy elnyomó monarchiától.)

Vegyük csak sorra, mit sikerült elérni Franco halála óta:

La Pasionaría, a nyolcvanhárom éves Dolores Ibarruri, akinek először visszautasították a vízumkérelmét, később megkapta, és negyvenévi száműzetés után visszatért, hogy azon nyomban újraválasszák *Cortes*-beli székébe, melyben a spanyol polgárháború alatt ült, mikor népe szószólójává vált az egész világon.

A monarchia kérdése egyelőre nyugvóponton van, de kérdésessé válhat, és idővel azzá is válik.

A hadsereg (386 000 katonával) kérdőjel marad. Nem férhet hozzá kétség, hogy a Spanyolországban az utóbbi két évben elkövetett merényletek nagy része „a bunker" provokációja volt, hogy hatalomátvételre és egy új francóista rezsim bevezetésére ösztönözze a hadsereget.

Hogy ez nem következett be – sőt ellenkezőleg, alig nyolc napra rá, hogy két magas rangú katonatiszt a terroristák golyóinak áldozatául esett egy madridi utcán, a hadsereg főparancsnoksága útján, feltétlen hűséget esküdött Juan Carlos királynak és demokratikus kormányának –, ez szemlátomást annak jele, hogy a helyzet továbbra is az „ultráktól" balra álló erők ellenőrzése alatt áll, azok pedig hiába szeretnék visszaszerezni a Franco uralma alatt élvezett kiváltságaikat.

A területi autonómia kérdése, mely 1976-ban „nem képezhette vita tárgyát", nem is igényli többé. Megvalósult. Tavaly szeptemberben Katalónia és a baszk tartományok korlátozott önrendelkezési jogot kaptak. Ezt ki fogják még terjeszteni. Idén januárban Galicia is megkapta, és engedélyezték nemzetiségi nyelvük használatát, mely 1939 óta be volt tiltva.

Júliusban a *Cortes* jóváhagyta az alkotmánytervezet első cikkelyeit, mely „Spanyolországot parlamentáris demokráciává nyilvánítja, biztosítja a szabadságot, jogrendet és egyenlőséget, és elismeri az ország tartományainak önrendelkezési jogát" (Reuters). Ez természetesen Aragóniára, Valenciára és a Kanári-szigetekre is vonatkozni fog.

Az idei turisták észrevették, hogy egyéb, Spanyolországban – bizonyos esetekben évszázadok óta – ismeretlen jogok és szabadságok ma maguktól értető-

dőek: az újságok, képeslapok, színházak és filmek cenzúrája megenyhült, és bizonyos területeken mintha teljesen meg is szűnt volna. Az „enyhe" pornográfia engedélyezett. Meztelenség látható nemcsak a színpadon és filmvásznon, hanem Spanyolország strandjain is. Nyíltan lehet fogamzásgátlókat vásárolni. A házasságtörés többé nem minősül bűncselekménynek (bár a válás még mindig törvénybe ütközik!). Újra engedélyezték a hazárdjátékokat.

Az ellentmondások fennmaradnak: a rendőrség és a csendőrség, amely évszázadok óta az uralkodó osztály kopója volt, néha megvadul, és ha másból nem, hát tehetetlenségből munkásokat gyilkol az országban több helyütt. A munkások kivétel nélkül még harcosabb sztrájkokkal és tüntetésekkel vágnak vissza, és néha magát a rendőrséget is megtámadják.

Miközben (amerikai támogatással, persze) a Közös Piac kapuját döngetik, a gazdasági helyzet továbbra is súlyos. 1977-ben elképesztően megemelkedtek az árak, és a spanyol fizetési mérleg (1976-ban) több mint hétmilliárd dolláros deficitet mutatott. Azok a spanyol munkások, akik évekig külföldön éltek, mert nem találtak munkát Spanyolországban, most csapatostul érkeznek haza, ahogy a gazdasági válság Angliára, Nyugat-Németországra, Franciaországra és Olaszországra is kiterjedt.

Némelyik ellentmondás olyan bizarr, hogy a Falangista Ifjúsági Szervezet *(Juventudes FEJONS)* 1978. április 14-én egy röplapot bocsátott ki, mely részben így hangzik:

Az Ifjú Falangisták elítélik az ország jelenlegi helyzetét . . .

OLYAN ORSZÁGOT KÖVETELÜNK MINDEN SPANYOL SZÁMÁRA,

– melyben az Igazság és a Jogrend uralkodik,

– melyben az ipar és a föld azoké, akik közvetlenül benne és rajta dolgoznak,

– melyben az embert magasabb rendű értékek hordozójának ismerik el,

– melyben minden spanyol hozzájuthat a kultúrához,

– melyben a családot a társadalom alapvető egységének ismerik el, és mint ilyet támogatják,

– melyben az egészségügyi ellátás ingyenes minden spanyol számára

A SZABAD EMBEREK TÁRSADALMÁÉRT

KAPITALIZMUS HELYETT SZINDIKALISTA FORRADALMAT

SEM A VOLT RENDSZERREL SEM A MOSTANIVAL

IMPERIALIZMUS HELYETT NEMZETI FORRADALMAT

EGY KÖZTÁRSASÁGI ÁLLAMÉRT . . .

Arriba España!

A röplapon rajta áll a falangista járom és a nyilak, de Franco jelszava: „Az Egyetlen, Nagy és Szabad Spanyolország" a következőre cserélődött: „Az Igazságos, Szabad és Forradalmi Hazáért".

Nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani egy ilyen halódó szervezet hajtása által kibocsátott manifesztumnak, de mindenképpen jelzi, honnan fúj az egyik szél a sok közül Spanyolországban.

Ennél már sokkal fontosabb, hogy Spanyolország

üzletemberei szeretnék, ha az ország beléphetne a Közös Piacba, és támogatója, az USA is ezt szeretné, de a Közös Piac országai nemigen fogják felvenni, míg valamivel több nem mutatkozik a demokrácia visszaállítása felé irányuló folyamatnál: maga a demokrácia kézzelfogható bizonyítéka.

Ugyanakkor a hadseregbeli, a gazdag, a földbirtokos őslények – többnyire Francót gyászolva – abban reménykednek, hogy Spanyolország antifasiszta erői és különösen a forradalmi kommunisták, szocialisták és munkáskáderek túl messzire mennek, és „igazolnak" egy *coup d'état*-t, mely megkísérelné visszaállítani Franco idejének uralmát és kiváltságait.

Mint ahogy a szocializmus nem volt napirenden Spanyolországban az 1936–39-es polgárháború idején, nincs napirenden ma sem. S ami azt illeti, a köztársaság visszaállítása sincs. De mind a köztársaság visszaállítása, mind a szocializmus nagyon hamar napirendre kerülhet, attól függően, hogyan reagál Juan Carlos rendszere a spanyol nép kinyilvánított akaratára.

A kínzások, az éhezés, a börtön, a belső száműzetés és az önkényes kivégzések ellenére folytatták harcukat a fasizmus ellen I. Francisco hosszú uralkodása alatt. Titkos szervezeteket alakítottak, melyek most óriási erővel törtek a felszínre, megtörhetetlen akarattal és elhatározással, hogy elégtételt vegyenek az elveszített évtizedekért. Egy 19. századi amerikai radikális munkásvezér, Mother Jones szavai tökéletesen kifejezik jelenlegi hozzáállásukat: „Gyászoljátok a halottakat, és minden erővel küzdjetek az élőkért."

1978. május elsején több mint egymillió spanyol tüntetett Spanyolország minden városában. Az első országos választásokon (1977. június 17-én), amelyet a köz-

társaság pusztulása óta tartottak, az újjáéledő szocialisták és kommunisták a szavazatok negyven százalékát kapták, szemben a király és miniszterelnöke pártjának harminchat százalékával.

1978. május 17-én egy Gallup közvéleménykutatást tettek közzé, melynek előrejelzése szerint a következő választásokon az emberek negyven százaléka a szocialistákra, huszonhat százaléka a királyra és Suárezre, tizenegy százaléka a kommunistákra, négy százaléka a fasisztákra szándékozik szavazni. A baloldali ellenzék tehát ötvenegy százalékos többségben lenne a rezsim huszonhat százalékos kisebbségével. A spanyol nép megelégelte az egy helyben topogást, és sokkal frissebb tempót kezd diktálni.

San Rafael, California
1978. augusztus 3.

Tények és tanúk sorozat

1975

Marosán György: Tüzes kemence *(II. kiadás)*
Talpassy Tibor: Betöltötte hivatását
Germanus Gyula: Kelet varázsa
(A félhold fakó fényében – Kelet fényei felé)

1976

Füst Milán: Napló I–II.
Katia Mann: Megíratlan emlékeim
Duczýnska Ilona: Bécs – 1934– Schutzbund
Kolozsvári Grandpierre Emil: A szerencse mostohafia
Fazekas György: Miskolci toronyóra
Dolores Ibarruri: Az egyetlen út
(II. kiadás, a Kossuth Kiadóval közösen)

1977

Benedek István: Benedek Marcell
Füst Milán: Napló I–II. *(II. kiadás)*
Várkonyi Nándor: Pergő évek
Markos György: Vándorló fegyház *(II. kiadás)*
Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül
Krúdy Gyula: A tiszaeszlári Solymosi Eszter
(II. kiadás)

Jorge Timossi: A történet első lapja – Allende elnök ütközete
Moldova György: Ellenszél I–II. (Válogatott riportok)

1978

Kun Béláné: Kun Béla *(II. kiadás)*
Domokos József: Két per egy kötetben
Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig
Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945 *(VI. kiadás)*
Karinthy Ferenc: Dialógus
Emilio Lussu: A Marcia su Roma – és a háttere
Rózsa Ágnes: Nürnbergi lágernapló 1944–45
Szántó Zoltán: Egy per – ötven év távlatából
Táncsis Mihály: Életpályám

1979

Alesz Adamovics–Danyiil Granyin: Fejezetek a blokád könyvéből
Dékán István–D. Kardos Éva: Utak és ösvények *(II. kiadás)*
Fazekas György: Miskolc – Nyizsnyij-Tagil – Miskolc
Fehér Lajos: Így történt
Hidas Antal: Szólok az időhöz
Luigi Longo: A nemzeti felkelés útján
Robert és Michael Meeropol: A fiaitok vagyunk

Jorge Timossi: A történet első lapja – Allende elnök ütközete
Moldova György: Ellenszél I–II. (Válogatott riportok)

1978

Kun Béláné: Kun Béla *(II. kiadás)*
Domokos József: Két per egy kötetben
Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig
Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945 *(VI. kiadás)*
Karinthy Ferenc: Dialógus
Emilio Lussu: A Marcia su Roma – és a háttere
Rózsa Ágnes: Nürnbergi lágernapló 1944–45
Szántó Zoltán: Egy per – ötven év távlatából
Táncsis Mihály: Életpályám

1979

Alesz Adamovics–Danyiil Granyin: Fejezetek a blokád könyvéből
Dékán István–D. Kardos Éva: Utak és ösvények *(II. kiadás)*
Fazekas György: Miskolc – Nyizsnyij-Tagil – Miskolc
Fehér Lajos: Így történt
Hidas Antal: Szólok az időhöz
Luigi Longo: A nemzeti felkelés útján
Robert és Michael Meeropol: A fiaitok vagyunk

Megyery Sári: Én is voltam jávorfácska
Sallai Elemér: Mozgó vesztőhely
Vádirat – Tanúnak idéztük
az USA Szenátusi Bizottságát,
az ENSZ Emberi Jogok Bizottságát

Előkészületben 1980-ra

Jókai Mór: Emléksorok. Napló 1848–49-ből
Erich Kuby: Az én háborúm –
Már csak füstölgő romok
Marosán György: Tüzes kemence *(III. kiadás)*
Marosán György: Az úton végig kell menni
(III. kiadás)
Carlos Prats (chilei): A törvényesség
szolgálatában
Szilágyi András: A halhatatlan fűkaszás

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
80.8046.66-14-2 Alföldi Nyomda, Debrecen, 1980
Felelős szerkesztő Gera Judit · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Tipográfus Kovács Gábor · Fedéltervező Urai Erika · Kiadványszám 4309 · Megjelent 14,8 (A5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból szedve · MA 3628

ISBN 963 271 181 5
ISSN 0324–797x

19,50

„... De a háborúnak nincs vége, és a Madridban meghaltak nem hajlandók sírjukban nyugodni. Ugyanazok az emberek ők, akik az utcákon tüntetnek Spanyolország minden városában ezekben a napokban. Azok a diákok, munkások, sőt lelkészek, akik egykor majd visszakövetelik országukat. Nem bűnbánóak; nem vezekelnek; még nem »váltotta meg« őket a harminchat év kemény munka."